

Редакційна колегія

Павленко С.О. –
шеф-редактор

Дятлов В.О. –
головний редактор

Коваленко О.Б. –
заст. головного редактора

Бойко М. К.
Боровик А.М.
Боряк Г.В.
Луняк Є.М.
Кондратьєв І. В.
Маврін О.О.
Моця О.П.
Мицик Ю.А.
Острияко А.М.
Половець В.М.
Папакін Г.В.
Рахно О. Я.
Чухліб Т.В.
Ячменіхін К.М.
Плохій С. М.
Кролл П.

Редакційна рада

Аліфіренко І.М.
Гаранін О.Я.
Лаєвський С.Л.
Лозовий Д.М.
Носко М.О.
Реброва Н.Б.
Самойленко О.Г.
Смолий В. А.
Соболь Ю.О.
Реєнт О.П.

Випусковий редактор

Герасимчук О.М.

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники: Національний
університет «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка;
Національна спілка
краснознавців України;
Інститут української
археології та джерелознав-
ства ім. М. С. Грушевського
НАН України;
Інститут історії України
НАН України

Рекомендовано до друку
вченою радою Національного
університету «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(протокол №11 від 26 червня
2019 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Васюта О. До питання про другого сина

Володимира Мономаха та час його народження... 3

Келембет С. Князі Глинські: рання історія роду... 17

Колєватов О. Організація військових поселень

у Росії XVI – XVIII ст. 39

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Пилипенко О. Ніжинський грецький суд та магістрат

у XVII–XIX ст. 46

Петrenchенко І. Маловідомий опис Чернігова 1779–1781 рр. ... 53

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

о. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів

до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (Частина 15). 59

З Метрики коронної (деякі документи на володіння

на Чернігівщині) [Публікація та переклад

з польської О. Ляшева] 103

РОЗВІДКИ

Коропатник М. Кубань: від української колонізації

до її зросійщення. Спроба неупередженого аналізу.

Частина II 108

Комаровський Ю., Котельницький Н. Печатка династії

Петрункевичів з архіву М.А.Шліппенбаха (1928–2010)

як джерело з історії земського лібералізму

північної України (60–80 рр. XIX ст.). 121

Ткаченко В. Дискурсивний підхід в історичному

дослідженні: проблеми й перспективи

(на прикладі вивчення рефлексій канадського суспільства

щодо Холодної війни) 126

Кіріченко О. Газета «Вісті Прилуччини» як історичне

джерело історії Чернігівщини періоду нацистської

окупації (1941–1943). 134

Батуріна С. Історія України в загальній схемі радянської

історії (на основі аналізу підручників союзних республік). ... 140

Рига Д. Навчальні програми та предмети,

які викладалися в Чернігівській класичній чоловічій

гімназії у XIX столітті 153

Іваницька С. Володимир Антонович як «навчитель ...

в житті та керівник покоління» у життєсвіті

Сергія Єфремова 162

ЮВІЛЕЇ

Асадчев О. До 110-річчя з дня народження А. Л. Міхньова ... 177

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

Мицик Ю. Перший з роду Забіл? 182

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Каталог печатних книг Музея українських

древностей В. В. Тарновського. Составленный в 1901 году

М. Н. и Б. Д. Гринченко // Скарбниця української культури:

Збірник наукових праць. – Чернівці. – 2018. – Вип. 19

(Спец. вип. 2). – Ч. 1. – 298 с.; Ч. 2. – 226 с. 184

Гирич І. Іваницька С. Публіцистична спадщина

Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій:

історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік):

монографія. Херсон : Гельветика, 2018. 596 с. 187

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23837 – 13677Р від 03.04. 2019

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14013, Чернігівська обл., м. Чернігів,
вул.Гетьмана Полуботка, 53.

Телефон для довідок: 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «11»

Олег Васюта

ДО ПИТАННЯ ПРО ДРУГОГО СИНА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ТА ЧАС ЙОГО НАРОДЖЕННЯ

Як видно з літописів Київської Русі, для їхніх авторів політична постать Володимира Мономаха була дуже авторитетною. Однак його родинному життю вони приділили обмаль уваги. Через це ієрархія старшинства Мономаховичів усе ще залишається до кінця нез'ясованою. У даній статті автор визначає час народження Ізяслава Володимировича, який засвідчує, що він був саме другим сином Володимира Мономаха.

Ключові слова: Володимир Мономах, Олег Святославич, Ізяслав Володимирович, Мономаховичі, «Повчання» Володимира Мономаха, Ярославичі.

У добу Середньовіччя автори історичних творів, дотримуючись традицій своєї епохи, завжди найбільше уваги приділяли саме представникам правлячих еліт, які посідали найвищі місця в соціальній ієрархії тогочасного суспільства. Відповідно, сторінки середньовічних європейських хронік і анналів просто рясніють іменами, так би мовити, сильних світу того. Крім усього іншого, в останніх також часто зустрічаються повідомлення про їхню генеалогію, матримоніальні зв'язки, роки народження та смерті. Для дослідників дана інформація має велике значення, бо завдяки їй з'являються значно ширші можливості й у трактуванні подій іншого характеру.

У цьому плані не стало винятком і літописання Київської Русі, яке містить велику кількість різного роду відомостей про представників місцевого правлячого князівського роду Рюриковичів. Зрозуміло, що в літописах найбільша увага приділена саме тим князям, які для їхніх авторів та редакторів, у силу тих чи інших причин, були знаковими й авторитетними постатями. Стосується це й Володимира Всеволодовича, який увійшов у історію Київської Русі під здобутим від діда по матері, візантійського імператора, прізвиськом «Мономах» (з грецької – Єдиноборець). За своє життя він змінив багато князівських столів, а помер у 1125 р. з титулом великого князя київського¹. Однак зауважимо, що, попри популярність цього Рюриковича у руських книжників, принаймні, авторів тих пам'яток, які дійшли до нашого часу, в останніх, як виявляється, залишилися не висвітленими багато питань його родинного життя. Відноситься це також як до часу народження більшості синів Володимира Мономаха, так і до їхньої вікової градації.

У джерелах серед Мономаховичів першим згадується Мстислав (1076 р.), потім Святослав (1095 р.), Ізяслав (1095 р.), Вячеслав (1096 р.), Андрій (1102 р.), Ярополк (1103 р.), Юрій (1108 р.) та Роман (1113 р.)². Однак у своїй більшості дати їхнього народження там не зафіксовані. Виняток становлять тільки Мстислав і Андрій, з часом

1 Полное собрание русских летописей: [в 43-х т.]. Москва : Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 293-295.

2 Там само. Стб. 227, 229, 239, 277, 282; Полное собрание русских летописей: [в 43-х т.]. Москва : Издательство восточной литературы, 1962. Т. 2. Стб. 190, 252, 276.

появи на світ яких і пов'язані перші згадки про них у літописі³. Додаткові відомості з цього приводу присутні тільки у В. М. Татищева. Так, з контексту відображеного в його роботі повідомлення про смерть Ярополка Володимировича виходить, що останній народився в 1083 р.⁴. Крім того, у В. М. Татищева також є повідомлення і про час появи на світ Юрія Володимировича (Довгорукого) – 1090 р.⁵. Правда, на сьогодні далеко не всі історики сприймають його як достовірне⁶. Отже, унаслідок такого «мовчання» джерел із цього приводу загальновизнаною тезою є тільки те, що серед Мономаховичів найстаршим був Мстислав, а найменшим – Андрій⁷. Стосовно ж старшинства інших синів Володимира Всеволодовича у дослідників єдиної точки зору не склалося.

Ряд побіжних літописних свідчень дозволяє вважати, що, крім Мстислава, до старших Мономаховичів також відносилися Святослав, Ізяслав, Вячеслав і Ярополк. Причому, як цілком видно з джерельних повідомлень, Ярополк і Вячеслав були меншими за Святослава, а Вячеслав за своїм віком також поступався і Ярополку⁸. Що ж до місця Ізяслава в ієрархії старшинства цих Мономаховичів літописні дані якоїсь конкретики не надають.

Як вважають дослідники, п'ять згаданих синів Володимира Мономаха народилися, коли він перебував ще в першому шлюбі⁹. Отже, виходячи з цього, матір'ю Ізяслава Володимировича, згідно зі західноєвропейськими джерелами, була Гіда, донька останнього англосаксонського короля Харальда¹⁰. Вважається, що з нею Володимир Всеволодович одружився в першій половині 1070-х рр.¹¹. Згідно з точкою зору О. В. Назаренка, цей шлюб відбувся близько 1073 р.¹².

Серед найдавніших літописних джерел окремі відомості про Ізяслава Володимировича містяться тільки в «Повісті минулих літ». У пізніших пам'ятках останні тільки дублюються. У «Повісті» ж цей Мономахович уперше згадується у статті 6603 (1095) р.: «В се же время приде Изяславъ, с(ы)нъ Володимеръ, ис Курска к Мурому, и приша и Муромци, и посадника я Олгова (чернігівського князя Олега Святославича. – **О. В.**)»¹³. Насправді, виходячи з датування інших подій, про які також розповідається в даній статті, ці відомості про Ізяслава Володимировича треба відносити до кінця лютого 1096 р.¹⁴. Ще одне повідомлення щодо цього князя міститься в «Повісті» у статті 6604 (1096) р.: «И оубиша (у битві з Олегом Святославичем під Муромом – О. В.) Изяслава, с(ы)на Володимеря, внука Всеволожа, м(еся)ца септября въ 6 д(е)нь ... Изяслава же вземше, положиша и в манастири с(вя)т(о)го Спаса и оттуда перенесоша и Новугороду и положиша и с(вя)тые Софье на левей

3 Полное собрание русских летописей... Т. 2. Стб. 190, 252.

4 Татищев В. Н. История Российская: [в 7-и т.]. Москва-Ленинград : Издательство АН СССР, 1963. Т. 2. С. 151.

5 Там само. С. 96.

6 Кучкин А. В. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха // Россия в средние века и новое время. Москва : Росспэн, 1999. С. 63–65; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков // Lib.Sale. URL: <https://lib.sale/otnosheniya-mejdunarodnyie/drevnyayarus-mejdunarodnyih-putyah.html> (дата звернення 05.05.2019); Пчелов Е. В. Генеалогия семьи Юрия Долгорукого // RUTHENICA. Київ, 2004. Вип. 3. С. 68–69.

7 Пчелов Е. В. Рюриковичи. История династии. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. С. 101–102; Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліографічний довідник. Київ: Археографічна комісія АН УРСР, 1990. С. 103–105; Літопис Руський / [Від. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. вклейка між сс. 528 і 529.

8 Полное собрание русских летописей... Т. 2. Стб. 276, 277, 294.

9 Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях...

10 Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / [Под ред. Е. А. Мельниковой]. Москва : Логос, 2001. С. 370.

11 Там само.

12 Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях...

13 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 229.

14 Літопис Руський / [Від. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. С. 138.

стороне»¹⁵. Якихось інших відомостей про Ізяслава Володимировича літописні джерела більше не надають.

Попри такий мізер згадок у літописах про цього князя, ми вважаємо, що в них усе ж таки є орієнтир щодо приблизного віку Ізяслава Володимировича на час його смерті. У даному плані привертає увагу те, що згідно з «Повістю минулих літ» до Мурому він прийшов з Курська в той момент, коли його батько княжив у Переяславі¹⁶. Відтак, це є недвозначним свідченням про певний володільний статус Ізяслава Володимировича на час захоплення ним Мурому. Виходить, що до цієї події він уже був удільним князем, займаючи стіл у Курську. Як видно з джерел, у добу Київської Русі кар'єра правителя у княжичів починалася за сучасними мірками в досить юному віці. Так, наприклад, Ярослав Мудрий посадив сина Володимира в Новгороді, коли останньому було 14 років¹⁷. Сам же Володимир Мономах у своєму «Повчанні» занотував: «Оже ся есмь тружаль, пути дея и ловы, (с) 13 л(е)тъ»¹⁸. А перший удільний стіл він здобув від батька у віці 15 років¹⁹. Отже, виходячи з цього, можна вважати, що на момент смерті Ізяслав Володимирович мав не менше 14–15 років. До того ж на останнє вказують і відомості ще одного джерела.

У складі Лаврентіївського літописного зводу зберігся лист Володимира Мономаха до Олега Святославича. Дослідники датують його весною 1097 р.²⁰. Відтак, як видно, даний лист відноситься до часу вже після загибелі Ізяслава Володимировича, але цій події там також приділено увагу. Крім усього іншого, у даному листі згадується і його дружина²¹. Відповідно виходить, що на час смерті цей Мономахович уже перебував у шлюбі. Згідно з усталеною тоді традицією та церковних настанов, у добу Київської Русі чоловіки починали одружуватися в 15-річному віці²². Правда, у джерелах присутні відомості і про раніший за віком князівський шлюб, але цей випадок був єдиним і, як видно, не був традиційним²³. Таким чином, згадка в листі Мономаха про його невістку є ще одним підтвердженням того, що на момент смерті Ізяслав Володимирович не був молодшим за вказаний вище вік. Однак наявні орієнтири також не вказують і на скільки він тоді міг бути старшим за цей вік. Правда, В. А. Кучкін, виходячи з даного послання Мономаха, одруження Ізяслава Володимировича датує 1096 р.²⁴. На нашу думку, дана теза історика не є однозначно прийнятною. Отже, завдяки цим відомостям з листа Мономаха вираховується тільки верхня часова межа дати народження Ізяслава Володимировича, а саме 1081 р. Нижню ж таку межу дозволяє з'ясувати час появи на світ найстаршого Мономаховича Мстислава. У джерелах зазначено, що він народився в 1076 р.²⁵. Згідно з В. М. Татищевим, це сталося 1 червня цього року²⁶. Дане доповнення В. М. Татищева цілком справедливо спростував В. А. Кучкін. Виходячи з хрестильного імені старшого Мономаховича, дослідник його народження відніс до середини лютого 1076 р.²⁷. Таким чином, зважаючи на ці визначення, видно, що Ізяслав Володимирович народився у часовому проміжку 1077–1081 рр. Однак, на нашу думку, у листі Мономаха є також інформація, хоча й побіжного характеру, але така, яка дозволяє значно вужче датувати дану подію.

15 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 237.

16 Там само. Стб. 226, 229.

17 Полное собрание русских летописей... Т. 2. Стб. 133, 138.

18 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 247.

19 Там само. Стб. 160, 247; Літопис Руський... С. 458.

20 Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ : Наукова думка, 2005. С. 116–117.

21 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 253–254.

22 Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси: Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. Москва-Ленинград : Наука, 1966. С. 188; Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Український історичний журнал. 1992. № 1. С. 135.

23 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 396–397, 413.

24 Кучкин А. В. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха... С. 66–67.

25 Полное собрание русских летописей... Т. 2. Стб. 190.

26 Татищев В. Н. История Российская... Т. 2. С. 91.

27 Кучкин В. А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI века // Советское славяноведение. 1971. № 2. С. 24–25.

Як видно з послання Володимира Всеволодовича, середня частина останнього присвячена саме загибелі його сина в битві під Муромом. Звертаючись з цього приводу до Олега Святославича, Мономах там, крім усього іншого, також наголосив: «Єгда же оубиша дѣтя моє и твоє (підкреслення. – **О. В.**) пред тобою и бяше тебе, оузревше кровь его и тело увянувшю яко цвету нову процветшю, якож агньцю заколену, и рещи бяше, стояще над ним, вникнуци въ помысли д(у)ши своєї: «Оувы мне, что створихъ»²⁸. Звернувши увагу на дані слова Володимира Всеволодовича, Л. Є. Махновець цілком справедливо відзначив, що вони вказують на церковне батьківство Олега Святославича по відношенню до загиблого²⁹. Отже, Ізяслав Володимирович був хрещеником чернігівського князя. У зв'язку з цим зазначимо, що згідно з джерелами Олег Святославич 3 жовтня 1078 р. полишив межі Русі й повернувся назад тільки вже в 1094 р.³⁰. Відповідно, народження і хрещення Ізяслава Володимировича повинні датуватися часом до 3 жовтня 1078 р.

Правда, А. Ф. Литвина і Ф. Б. Успенський, звернувшись до даного питання, з приводу часу хрещення (відповідно, і народження) Ізяслава Володимировича дотримуються іншої точки зору, згідно з якою це могло статися саме після 3 жовтня 1078 р.³¹. На нашу ж думку, з таким твердженням дослідників не дозволяє погодитися розвиток подій, що відбулися як перед, так і після 3 жовтня 1078 р.

Отже, у зв'язку з тим нагадаємо, що згідно з джерелами у 1073 р. батьки Олега Святославича й Володимира Всеволодовича позбавили свого старшого брата Ізяслава Ярославича великого київського столу, після чого він від'їхав за кордон, а на останньому сів Святослав Ярославич³². У кінці 1076 р. цей київський князь помер, а на великому столі утвердився Всеволод Ярославич³³. Уже на початку літа 1077 р. брати Ярославичі уклали новий мир, а до столиці Русі знову повернувся Ізяслав Ярославич³⁴. Чернігів же, столиця колишніх центральних володінь померлого Святослава Ярославича, тоді дістався Всеволоду Ярославичу³⁵. Після репресій з боку київського князя Олег Святославич, позбавлений своїх володінь, 10 квітня 1078 р. втік з Русі до меншого брата Романа у Тмуторокань³⁶.

Улітку 1078 р., найнявши половців, Олег Святославич разом з двоюрідним братом Борисом Вячеславичем, ще одним вигнанцем, рушили на Русь. 25 серпня у битві на р. Сожиці вони розгромили війська Всеволода Ярославича й оволоділи Черніговом³⁷. Останній же звернувся по допомогу до старшого брата. Нове зіткнення між супротивниками сталося 3 жовтня 1078 р. У цій битві загинули Ізяслав Ярославич та Борис Вячеславич³⁸. Олег же, зазнавши поразки, знову «бежа Тмутороканю»³⁹. Потім київський стіл зайняв Всеволод Ярославич, а в Чернігові сів його син Володимир Мономах.

Як вважають А. Ф. Литвина й Ф. Ю. Успенський, після даних подій між конфліктуючими сторонами відбулося замирення, хоча й коротке, але, на думку дослідників, його тривалості вистачило, щоб Олег Святославич устиг стати хрещеним батьком народженого тоді Ізяслава Володимировича⁴⁰. З даного приводу історики зазначили: «Той факт, що Олег Святославич стає його хресним батьком після початку незгоди, як здається, не суперечить звичаю... У деяких випадках обрання імені, як

28 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 253.

29 Літопис Руський... С. 462.

30 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 201–202, 226.

31 Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. Москва : Индрик, 2006. С. 18–19.

32 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 182–183.

33 Там само. Стб. 199.

34 Там само.

35 Там само.

36 Там само. Стб. 199, 247.

37 Там само. Стб. 200.

38 Там само. Стб. 201.

39 Там само. Стб. 202.

40 Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв... С. 18.

і династичний шлюб чи стосунки духовної спорідненості, було повинне зміцнити нещодавно укладений мир»⁴¹.

На наш погляд, важко зрозуміти, на чому базуються А. Ф. Литвина і Ф. Б. Успенський, дійшовши подібного висновку. Джерела ніяким чином не свідчать, навіть побіжно, що після 3 жовтня 1078 р. між Олегом Святославичем та Всеволодом Ярославичем і його сином Володимиром Мономахом було встановлене якесь перемир'я. Взагалі ж між ними контактів не відбувалося. Радше ту ситуацію в їхніх стосунках можна кваліфікувати як тимчасове затишшя перед новою конфронтацією у невирішеному конфлікті. Відтак, цілком зрозуміло, що за таких обставин Олег Святославич у 1078 р. ніяк не міг стати хрещеним батьком Ізяслава Володимировича. А у 1079 р. протистояння набуло нового загострення. Влітку того року Роман Святославич з половцями знову підійшов до південних кордонів Русі. Однак на цей раз Всеволод Ярославич не пішов на пряме збройне зіткнення. Він перекупив кочовиків, які потім навіть убили Романа⁴². Фактично одночасно також не без участі київського князя «хозарами» тоді був ув'язнений та відправлений на заслання до Візантії й Олег Святославич⁴³. До Тмуторокані він повернувся тільки в 1083 р., а до Русі – 1094 р.⁴⁴. Отже, усе це, як ми вважаємо, однозначно спростовує тезу А. Ф. Литвиної і Ф. Б. Успенського стосовно часу хрещення (відповідно, і народження) Ізяслава Володимировича.

Ще одна версія відносно даного питання належить В. А. Кучкіну. Згідно з останньою верхньою часовою межею хрещення Ізяслава Володимировича було 10 квітня 1078 р., коли Олег Святославич утік із Чернігова від батька Володимира Мономаха до Тмуторокані, саме після чого, на думку історика, між ними й постала ворожнеча⁴⁵. Справді, про якісь попередні до зазначеної дослідником дати негаразди у стосунках цих князів джерела прямо нічого не повідомляють. Відтак, дану тезу В. А. Кучкіна можна було б і прийняти. Однак, на наш погляд, зробити це все ж таки заважає одна подія, яка відбулася фактично ще за рік до згаданої втечі Олега Святославича, а саме захоплення Борисом Вячеславичем Чернігова 4 травня 1077 р.⁴⁶.

Як уже відзначалося, після смерті Святослава Ярославича на великому київському столі сів його менший брат Всеволод. Сталося це 1 січня 1077 р.⁴⁷. Найстарший же Ярославич Ізяслав тоді й надалі продовжував перебувати у вигнанні за кордоном. Після утвердження в Києві Всеволода Ярославича його стосунки з Святославичами не позначилися якимось негативом. Принаймні, так дозволяє вважати незмінність їхнього подальшого владного становища. Як свідчать «Повчання» Володимира Мономаха і літописні джерела, Гліб і Роман Святославичі й надалі залишалися на столах, отриманих ними ще від покійного батька, продовжуючи володарювати, відповідно, у Новгороді та Тмуторокані⁴⁸. Навесні 1077 р. Володимир Мономах навіть збройно допоміг Глибу Святославичу у його черговому протистоянні з Всеславом Полоцьким⁴⁹. Найвірогідніше, не втратив тоді свого попереднього столу і Давид Святославич, який згідно з нашими висновками ще за життя батька отримав Муром⁵⁰. Найменший же Святославич Ярослав на той час ще перебував у дитячому віці, маючи в 1077 р. не більше 6 років⁵¹.

41 Там само. С. 18-19.

42 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 204.

43 Там само.

44 Там само. С. 205, 226.

45 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 199; Кучкин А. В. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха... С. 58.

46 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 199.

47 Полное собрание русских летописей... Т. 2. Стб. 190.

48 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 199, 247; Летописец Новгородский. Москва: Московская типография, 1781. С. 5.

49 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 247; Літопис Руський... 458.

50 Васюта О. О. Давид Святославич: шлях до Чернігова (1077–1097 рр.) // Чернігівські старожитності. Чернігів : Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). С. 23.

51 Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 368–369.

Як дозволяють вважати джерела, свої попередні володіння серед Святославичів змінив тільки Олег. На момент смерті батька він сидів у Ростові ⁵². Згідно ж з «Повчанням» Володимира Мономаха, по поверненні з вигнання до Києва Ізяслава Ярославича Олега «вивели» вже з Володимира-Волинського ⁵³. Відтак, зрозуміло, що на Волинь він перейшов з Ростова раніше, коли на київському столі перебував ще Всеволод Ярославич. Літописні джерела у поєднанні з «Повчанням», на нашу думку, дозволяють конкретніше визначити й час даної зміни столів цим Святославичем. Як видно з твору Мономаха, після повернення з очолюваного ним і Олегом Святославичем походу в Чехію (здійснений з волі тодішнього київського князя Святослава Ярославича для допомоги союзному йому польському правителю Болеславу Сміливому), який закінчився наприкінці зими 1076 р., Володимир Всеволодович об'єднав у своїх руках Волинь і Турівську волость ⁵⁴. Після ж смерті Святослава Ярославича він був переведений батьком до Смоленська, з якого вже наприкінці зими 1077 р. Володимир Мономах вирушив до Новгороду допомагати Глібу Святославичу у війні з полоцьким князем ⁵⁵. Отже, вакантною Волинь стала не пізніше лютого 1077 р. Однак отримати її Олег Святославич міг тільки до кінця квітня 1077 р., коли згідно з джерелами Всеволод Ярославич повинен був уже рушити на Волинь супроти старшого брата Ізяслава, який тоді йшов туди з поляками ⁵⁶. У принципі звільнити Волинь Володимир Мономах міг і в січні 1077 р., але, на наш погляд, Олег Святославич отримав її, найвірогідніше, у другій половині лютого-березні цього року, коли до Всеволода Ярославича вже повинні були дійти негативні для нього вісті з Польщі.

Як відомо, у 1073 р. вигнаний з Києва Ізяслав Ярославич одразу ж запросив допомоги у племінника своєї дружини, польського володаря Болеслава Сміливого. Останній, хоча спочатку й відгукнувся, але надалі рішучих дій з цього приводу не вчинив і в 1074 р. уклав мирну угоду з меншими Ярославичами, відіславши від себе та навіть пограбувавши вигнанця ⁵⁷. Пізніше між Святославом Ярославичем і польським правителем був укладений військовий союз, наслідком чого став похід у Чехію Олега Святославича та Володимира Мономаха ⁵⁸. Наприкінці 1076 р. Болеслав Сміливий від римського папи отримав титул короля, чого раніше домагався, але сам понтифік ще з весни 1075 р. брав активну участь у справах Ізяслава Ярославича, підтримуючи його і закликаючи до цього також польського володаря ⁵⁹. 27 грудня 1076 р. в Києві помер Святослав Ярославич. Про зовнішньополітичні кроки Всеволода Ярославича після зайняття ним великого столу джерела не повідомляють. Однак відомо, що Гіда, дружина його сина Володимира Мономаха, була племінницею датського короля Свена Естрідсена, завдяки ініціативі якого й відбулося їхнє одруження ⁶⁰. Тоді цей шлюб став результатом скоординованої міжнародної політики Святослава і Всеволода Ярославичів, спрямованої на нейтралізацію польського правителя, головного союзника їхнього старшого брата. У 70-х рр. XI ст. датський король стояв на боці німецького імператора Генріха IV, який ворогував у той період з Болеславом Сміливим ⁶¹. Однак у 1075 р. Святослав Ярославич, кардинально змінивши вектор своєї попередньої

52 Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования). Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. С. 122–123; Васюта О. О. Олег Гориславич: личность и князь // Карнабидівські читання. Чернівці : Десна Поліграф, 2019. Вип. 4. С. 26–27.

53 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 247.

54 Там само; Кучкин В. А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60-70-х годов XI века // Советское славяноведение. 1971. № 2. С. 23–25.

55 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 247.

56 Там само. С. 199.

57 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 183, 247; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва : Наука, 1968. С. 41–42.

58 Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев : Наукова думка, 1988. С. 54.

59 Там само. С. 55.

60 Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 370.

61 Там само; Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв... С. 54–55.

зовнішньої політики, уклав союз з польським володарем. З приходом же до влади в Києві Всеволода Ярославича Болеслава Сміливого цілком могла лякати реальність повернення нового київського князя до антипольської коаліції. Відтак, найвірогідніше, уже в січні 1077 р. він, як висловився Б. О. Головка, знову «згадав» про свою спорідненість з Ізяславом Ярославичем⁶². Не пізніше першої половини лютого, як ми гадаємо, про дані зміни в політиці Болеслава Сміливого повинен був довідатися і Всеволод Ярославич. Саме у зв'язку із цим він, вірогідно, і перевів Олега Святославича з Ростова у прикордонну з Польщею Волинь. Тут вимальовується кілька моментів, які могли б спонукати київського князя до подібного вчинку. По-перше, враховуючи попередню ініціативність батька Святославичів у вигнанні з Києва старшого брата, Всеволод Ярославич цілком міг розраховувати на непримиренність позиції Олега стосовно повернення Ізяслава Ярославича на Русь. Логічно, що такий розвиток подій ніякого позитиву Святославичам не приніс би. Тим більше, отримавши частину колишніх володінь старшого Ярославича, якою була Волинь, і щоб її не втратити, у майбутньому протистоянні за Київ Олег Святославич просто змушений був підтримати Всеволода Ярославича. По-друге, обмінюючи тоді Володимир-Волинський на Ростов, київський князь на додачу до всього також певним чином перестраховувався і на випадок свого усунення від великого столу. Такими діями Всеволод Ярославич значно зменшував особисті володільні втрати від можливого повернення старшого брата до Києва. Справа в тому, що Ростово-Суздальщина ще в 1057 р. була поділена між Святославом і Всеволодом Ярославичами й надалі Ізяславу Ярославичу ніколи не належала, а Волинь тоді ж дісталася саме останньому й перебувала під його юрисдикцією до 1073 р., після чого дісталася меншому Ярославичу⁶³. Відповідно, знову здобувши великий стіл, Ізяслав Ярославич автоматично отримував право й на інші свої попередні володіння. У такому разі менший Ярославич, принаймні, від цього вже не постраждав би. І, по-третє, за своїм володільним статусом Волинь тоді значно переважала Ростово-Суздальщину, на що вказує її удільний розподіл між синами Ярослава Мудрого як ще за його життя, так і після того⁶⁴. Отже, від надання Олегу Святославичу Волині Всеволод Ярославич явно сподівався й на здобуття від нього більшої прихильності. Тим паче, розраховувати на це київському князю також дозволяло й кумівство його сина Володимира з Олегом, який на той момент уже являвся хрещеним батьком первістка Мономаха Мстислава⁶⁵. Однак, попри це, враховуючи такий статус Волині й тодішню ситуацію на Русі, Всеволод Ярославич навряд чи просто так обміняв би її Олегу на Ростово-Суздальщину ще до отримання ним негативних вістей з Польщі.

Після смерті Святослава Ярославича нового володаря також отримав і Чернігів. Як і Київ, останній у той час перейшов під особистий контроль Всеволода Ярославича. Взагалі ж тоді такий вчинок нового київського правителя не був позбавлений правового прикриття. Останнього йому надав прецедент, раніше створений самим Святославом Ярославичем, який, оволодівши Києвом у 1073 р., також залишив за собою й Чернігів, попередню столицю своїх володінь⁶⁶. Таким чином, володільна ситуація стосовно Чернігова після 1 січня 1077 р. нічим не відрізнялася від періоду київського князювання Святослава Ярославича. Принцип же отчини в успадкуванні володінь на той час у міжкнязівських стосунках ще не був утверджений⁶⁷.

Як засвідчують джерела, 4 травня 1077 р., коли Всеволод Ярославич уже йшов з

62 Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв... С. 56.

63 Васюта О. О. Святослав Ярославич і Антоній Печерський: політика освячена духовністю // Чернігівські старожитності. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. Вип. II. С. 49–50; Грушевський М. С. Історія України-Руси : [в 11 т., 12 кн.]. Київ : Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 62.

64 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 161.

65 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 252.

66 Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне... С. 116–120.

67 Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев : Наукова думка, 1992. С. 36.

Києва на Волинь, куди тоді рушив з поляками його старший брат, Чернігів був захоплений їхнім рідним племінником Борисом Вячеславичем⁶⁸. Правда, уже через вісім днів останній «бежа Тмутороканю к Романови (Святославичу. – **О. В.**)»⁶⁹. Про причини цього вчинку Бориса, як і його швидкої втечі з Чернігова, джерела не повідомляють. Згідно ж з В. М. Татищевим, із столиці Чернігово-Сіверщини Вячеславича вигнав Володимир Мономах⁷⁰.

Б. І. Яценко дану подію пояснив з тієї точки зору, що, на його думку, насправді, Борис Вячеславич доводився Ярославичам не племінником, а двоюрідним братом, сином Вячеслава Володимировича⁷¹. Останній як князь чернігівський єдиний раз згадується тільки у В. М. Татищєва під 988 р.⁷² Відтак, згідно з Б. І. Яценком, тоді Борис Вячеславич мав законні права на Чернігів, чим і скористався 4 травня 1077 р.⁷³. Т. Л. Вілкул, хоча й не торкалася цієї події, також не погодилася з офіційними відомостями джерел стосовно місця Бориса Вячеславича в ієрархії династії Рюриковичів. На думку дослідниці, він був онуком Ярослава Мудрого, але його батько, «помолодшавши» завдяки літописцю, насправді, являвся не меншим, а старшим братом Святослава, відповідно, і Всеволода, Ярославичів⁷⁴. У такому разі, прийнявши дану тезу Т. Л. Вілкул, можна було б, принаймні до деякої міри, пояснити і вчинок Бориса Вячеславича у травні 1077 р.

На наш погляд, дані версії стосовно генеалогії Бориса Вячеславича є занадто надумані й у своїх кінцевих висновках однозначно суперечать наявним джерелам. В іншому випадку довелося б повністю відмовитися від їхньої інформативності для історії Русі XI ст.

Серед істориків присутні й інші думки відносно такого вчинку Бориса Вячеславича. Так, П. В. Голубовський та В. В. Мавродін вважали, що його тоді запросили чернігівські бояри, які після смерті Святослава Ярославича, втративши своє попереднє положення, не заважали підпадати під зверхність оточення нового володаря Києва⁷⁵. Згідно з О. В. Гадло, оволодіння Черніговом Борисом 4 травня 1077 р. стало наслідком його змови з Святославичами, Романом і Олегом⁷⁶. Тезу про участь останнього в цій змові О. В. Гадло базує на повідомленні джерел про втечу Олега Святославича від Всеволода Ярославича до Тмуторокані 10 квітня 1078 р.⁷⁷

У даному випадку цілком зрозуміло, що, захопивши Чернігів, Борис Вячеславич без стороннього сприяння зробити це не зміг би. Однак, як ми вважаємо, місцеве боярство, якщо й мало тоді автономістські вподобання, також не могло бути тільки його єдиним спільником. Чернігівські можновладці, прихильники виходу Чернігова з-під влади Києва, ніколи б не зробили ставку саме на цього князя, який посідав тоді у ієрархії Рюриковичів останнє місце й не мав ніякого попереднього зв'язку зі столицею Чернігово-Сіверщини. У такому разі представники місцевої еліти швидше звернулися б до Святославичів, батько яких згідно із заповітом Ярослава Мудрого, до свого переходу на київський стіл дев'ятнадцять років володарював у Чернігові (там був і похований). Відтак, на нашу думку, О. В. Гадло цілком мав слушність, вважаю-

68 Полное собрание русских летописей... Т. 1. Стб. 199.

69 Там само.

70 Татищев В. Н. История Российская... Т. 2. С. 91.

71 Яценко Б. І. «Слово о полку Игоревім» як історичне джерело. Тасмниці давніх письмен. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2006. С. 182–190.

72 Татищев В. Н. История Российская... Т. 2. С. 63.

73 Яценко Б. І. «Слово о полку Игоревім» як історичне джерело... С. 188–189.

74 Вілкул Т. Л. Даты рождения княжичей: старшие и младшие Ярославичи // RUTHENICA. Київ: Інститут історії НАН України, 2003. Т. II. С. 111.

75 Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев: В университетской типографии (И. И. Завадского), 1881. С. 82; Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV века). Ленинград : Издание Ленинградского государственного университета, 1940. С. 184.

76 Гадло А. В. Тмутараканские этюды. V. (Олег Святославич) // Вестник Ленинградского университета. Сер. 2. 1991. Вып. 2. С. 3–4.

77 Там само. С. 4.

чи ці дії Бориса скоординованими з Святославичами. Передусім, підтверджується це і його втечею саме до одного з них у Тмуторокань. Однак, як ми гадаємо, коло учасників змови, спрямованої проти Всеволода Ярославича, не обмежувалося тоді тільки синами померлого Святослава Ярославича та Борисом Вячеславичем. Участь же в цій змові Олега Святославича доводять не його втеча 10 квітня 1078 р. до Тмуторокані, як вважає О. В. Гадло, що, у принципі, не може бути її підтвердженням, а ряд зовсім інших фактів.

Як відомо, захоплення Чернігова Борисом Вячеславичем сталося саме під час військової виправи Всеволода Ярославича проти старшого брата. Цілком природно, що за звичайних обставин через вчинок батька для Святославичів повернення на київський стіл Ізяслава Ярославича було вкрай небезпечним. Крім того, Волинь, яка на цей момент належала Олегу Святославичу, раніше була володінням старшого Ярославича. Новгород, де тоді сидів Гліб Святославич, також згідно із заповітом Ярослава Мудрого з 1054 р. довгий час перебував під юрисдикцією Ізяслава Ярославича⁷⁸. Відповідно, повернувши Київ, останній відібрав би у Святославичів і Володимир-Волинський та Новгород. Враховуючи це, у протистоянні своїх дядьків вони логічно повинні були підтримати саме Всеволода Ярославича, союзника свого батька у вигнанні старшого брата з Києва в 1073 р. Як видно з попереднього переходу Олега на Волинь, на відданість Святославичів розраховував і тодішній київський володар. Однак у джерелах нічого не зазначено про їхню участь у поході Всеволода Ярославича проти старшого брата навесні 1077 р. У принципі, Олег Святославич у той час і так перебував на Волині, куди з поляками рухався Ізяслав Ярославич, але Гліб і Давид (уділ Романа знаходився далеко від Русі), як можна зрозуміти з джерел, тоді зі своїми збройними контингентами не були присутніми у війську київського князя. На перший погляд пояснення цьому можна було б вбачати в не надто потужних силах, з якими Ізяслав Ярославич ішов у той час на Русь. На останнє недвозначно вказує й особиста неучасть польського володаря в даній акції⁷⁹. Відповідно, знаючи про це, Всеволод Ярославич тоді міг і не потурбуватися з приводу збройної допомоги з боку Гліба та Давида Святославичів. Однак у такому разі постає питання, а на що ж покладалися польський король і руський вигнанець, коли у даному військовому форматі розпочали акцію з повернення останньому київського столу?

Узагалі ж, на нашу думку, перш за все, тут треба відзначити, що Ізяслав Ярославич, навіть маючи під рукою значно потужніше польське військо, об'єднані сили меншого брата і Святославичів, а тоді це військові ресурси фактично всієї Русі, здолати не зміг би. Відповідно, виходячи з такої ситуації, цілком логічно вважати, що остання явно спонукала б як старшого Ярославича, так і польського короля, який зрозуміло втрутився в руські справи не без надії на успіх, до спроб порозуміння зі Святославичами та перетягування їх на свій бік. До речі, сам Болеслав Сміливий, у минулому союзник Святослава Ярославича, до того ж, знайомий з його сином Олегом ще з часів чеського походу 1075–1076 рр., і міг стати посередником у налагодженні стосунків Ізяслава Ярославича з Святославичами. Більше того, як головний тодішній союзник старшого Ярославича і єдина його збройна сила польський король у процесі перемовин між ними мав усі можливості виступити й гарантом для Святославичів виконання їхнім дядьком умов угоди, яка укладалася руськими сторонами. Розпочати пошук зближення з племінниками, у принципі, міг також і особисто Ізяслав Ярославич. Заради бажання повернутися з вигнання і знову посісти київський стіл йому не важко було б поступитися, принаймні до часу, своїм негативом до синів покійного ворога. Хоча, як гадаємо, не можна відкидати подібну ініціативність і з боку Святославичів. Їхня доля також напряму залежала від кінцевого результату у з'ясуванні стосунків між Ярославичами, які могли замиритися за їхніми спинами та без врахування володільних інтересів Святославичів. Між іншим, і в такому випадку в того ж Болеслава

78 Полное собрание русских летописей: [в 43-х т.]. Санкт-Петербург : В типографии Леонида Демиса, 1863. Т. 15. С. 152.

79 Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв... С. 56.

Сміливого були всі можливості як стати посередником у зав'язуванні контактів племінників з дядьком, так і вплинути на зговірливість Ізяслава Ярославича у процесі самих переговорів. Князювання ж Олега Святославича на той час на сусідній з Польщею Волині значно полегшувало налагодження останніх і в технічному плані.

Так чи інакше, але ми вважаємо, що на момент початку походу Ізяслава Ярославича з поляками на Русь між ними і Святославичами вже існувала союзна угода. Підтверджується це як неучастю польського короля в даній акції, так і конкретнішими фактами, відображеними у «Повчанні» Володимира Мономаха. Згідно з літописними джерелами, після замирення з меншим братом на Волині Ізяслав Ярославич 15 липня 1077 р. офіційно знову утвердився в Києві⁸⁰. Однак, як виходить з «Повчання», ці зміни у столиці Русі ніяким чином тоді не вплинули на Гліба й Олега Святославичів. Вони й надалі протягом більш ніж півроку продовжували займати столи в Новгороді та Володимирі-Волинському⁸¹. На наш погляд, така ситуація може пояснюватися нічим іншим, як тільки дотриманням Ізяславом Ярославичем (гарантії з боку польського короля) умов союзної угоди, яка раніше, ще до його повернення в Київ, була укладена між ним та Святославичами. За інших обставин Гліб і Олег так довго не затрималися би на своїх столах, право розпоряджатися якими з липня 1077 р. стало прерогативою старшого Ярославича, що вже зимою й весною наступного року відчували на собі й ці Святославичі⁸².

Отже, захоплення Борисом Вячеславичем Чернігова 4 травня 1077 р. явно було узгоджене з Ізяславом Ярославичем та Святославичами і, найвірогідніше, було відволікаючим заходом, спрямованим на розпорошення сил Всеволода Ярославича, який уже прямував тоді проти свого супротивника. Хоча, тут також не можна відкидати й організацію даної акції самими Святославичами та Борисом Вячеславичем, який приєднанням до змови мав надію покращити і своє володільне становище. У такому разі, захопивши Чернігів та утвердивши це як доконаний факт до остаточного з'ясування стосунків між своїми дядьками, вони могли розраховувати на негативне закінчення їхнього протистояння для Всеволода Ярославича і невтручання Ізяслава Ярославича, з яким існувала ще й союзна угода, у питання стосовно володіння Чернігово-Сіверщиною. Однак, як відомо, у Чернігові Борис протримався всього вісім днів.

Таким чином, вищенаведене чітко вказує на те, що верхньою часовою межею народження і хрещення Ізяслава Володимировича треба вважати саме 4 травня 1077 р. У наступний час, коли вже явним став союз Святославичів з Ізяславом Ярославичем, раніше укладений проти батька Володимира Мономаха, останній, виходячи з тих же людських почуттів, просто не забажав би, щоб його сина хрестив Олег Святославич. Не дозволив би це зробити й дід новонародженого.

На перший погляд, такі висновки можуть бути заперечені повідомленням з «Повчання» Володимира Мономаха про влаштований ним пасхальний бенкет у Чернігові в 1078 р., участь у якому, крім автора даного твору і його батька, також взяв і Олег Святославич⁸³. На дані відомості і спирається В. А. Кучкін, визначаючи верхню часову межу хрещення Ізяслава Володимировича. Однак, на нашу думку, події, які цьому передували, дозволяють вважати, що присутність Олега на даному святкуванні була обумовлена не його тогочасними тісними стосунками з дядьком і двоюрідним братом, а зовсім іншими обставинами.

Як можна зрозуміти з того ж «Повчання», близько кінця 1077 – початку 1078 рр. Ізяслав і Всеволод Ярославич, переступивши негаразди минулого, остаточно залагодили свої стосунки. Підтверджується це тим, що тоді, а найвірогідніше, у кінці зими 1078 р., відбувся спільний, на відміну від попереднього, здійсненого у другій половині літа 1077 р., коли старший Ярославич вже займав київський стіл, але без його участі, тільки силами Всеволода Ярославича і Володимира Мономаха, похід їхніх синів

80 Полное собрание русских летописей... Т. 2. С. 190.

81 Полное собрание русских летописей... Т. 1. С. 247.

82 Там само; Літопис Руський... С. 458–459.

83 Там само.

на Полоцьк⁸⁴. Як виявилось, це також вплинуло й на володільні взаємостосунки київського князя з Глібом та Олегом Святославичами. Причому, відомості джерел дозволяють вважати, що до даних змін останні тоді були не готові і для них вони стали повною несподіванкою. Як повідомляється у «Повчанні» Мономаха, прямо з полоцького походу син Ізяслава Ярославича пішов до Новгороду⁸⁵. Новгородці ж ще до його підходу, не бажаючи чинити опір, «выгнаша из города» Гліба Святославича⁸⁶. Останній утік у Заволоччя, далеку окраїну Новгородської землі, а в Новгороді утвердився Святополк Ізяславич⁸⁷. Згідно з твором Мономаха, перед пасхальними святами 1078 р. Олег Святославич приїхав до Чернігова також «из Володимира (Волинського. – **О. В.**) выведенъ»⁸⁸. Відтак, видно, що тоді обоє Святославичів фактично одночасно втратили свої столи. Причому, як виходить з джерел, учиняючи так, Ізяслав Ярославич і не планував пропонувати їм якусь альтернативу. Відповідно, унаслідок даних дій київського князя Гліб і Олег автоматично опинилися у статусі ізгоїв, позбавлених прав на будь-які володіння.

Зрозуміло, що і Всеволод Ярославич через непідтримку його з боку Святославичів у минулорічному протистоянні за Київ на той момент до вигнанців також був налаштований неприхильно. Отже, виходячи з цього, цілком зрозуміло чому Гліб Святославич, втративши Новгород, вдався саме до втечі у віддалений регіон Новгородської землі. Однак Олег, зазнавши подібного, як уже зауважувалося, усе ж таки поїхав до Чернігова. Враховуючи тодішнє ставлення до нього з боку Всеволода Ярославича, даний вчинок можна вважати нічим іншим, як спробою Олега порозумітися та налагодити стосунки з дядьком. У разі ж успіху в цій акції від останнього він міг здобути як прихисток, так і уділ у підконтрольних чернігівському князю землях. На відміну від старшого брата, встановити контакт з Всеволодом Ярославичем Олегу було легше. Цілком зрозуміло, що він свій приїзд до дядька не тільки приурочив до великого свята, але, як видно з «Повчання» Мономаха, і узгодив його з Володимиром Всеволодовичем (до Чернігова вони приїхали одночасно), на посередництво якого у залагодженні даної справи, як свого на той час уже подвійного кума, Олег Святославич тільки і міг покласти надії. Мономах же згідно зі свідченнями його «Повчання» не відмовив двоюрідному брату у виконанні такої ролі. Підтверджується це тим, що він особисто організував у Чернігові святковий бенкет, куди запросив батька і Олега⁸⁹. Однак, як засвідчує подальша втеча Святославича до Тмуторокані, Всеволод Ярославич залишився непохитним і свого ставлення до нього не змінив. Останнє ж досить чітко вказує на те, що і у попередній час, у період між травнем 1077 р. та цією зустріччю, стосунки між чернігівським князем і Олегом Святославичем мали тільки негативне забарвлення. Відповідно, це також однозначно заперечує і версію В. А. Кучкіна, згідно з якою верхньою часовою межею хрещення Ізяслава Володимировича являється дата втечі Олега Святославича з Чернігова. Тут цілком зрозуміло, що після 4 травня 1077 р. останній уже ніяк не міг стати хрещеним батьком онука Всеволода Ярославича.

Відтак, з'ясування обставин, які стали причиною приїзду Олега Святославича до Чернігова на Пасху 1078 р., є ще одним підтвердженням хрещення, а, відповідно, і появи на світ, Ізяслава Володимировича не пізніше 4 травня 1077 р. Час же народження найстаршого Мономаховича (середина лютого 1076 р.) дозволяє вважати, що дана подія відбулася також і не раніше січня 1077 р. Отже, з'явитися на світ Ізяслав Володимирович міг протягом січня-квітня 1077 р. Однак кон'юнктура подій у березні-квітні цього року швидше свідчить про те, що, найвірогідніше, його народження і хрещення треба датувати січнем-лютим 1077 р.

84 Полное собрание русских летописей... Т. 1. С. 247.

85 Там само.

86 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [Под ред. А. Н. Насонова]. Москва-Ленинград : Издательство АН СССР, 1950. С. 161.

87 Полное собрание русских летописей... Т. 1. С. 199–200; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 161.

88 Полное собрание русских летописей... Т. 1. С. 247.

89 Там само.

В. А. Кучкін, дотримуючись точки зору, згідно з якою верхньою часовою межею появи на світ Ізяслава Володимировича є саме 10 квітня 1078 р., вважав останнього другим сином Володимира Всеволодовича⁹⁰. Насправді ж, дане датування його народження не знімає питання про місце Ізяслава у віковій ієрархії Мономаховичів. Як видно, у такому разі між появами на світ найстаршого з них Мстислава й Ізяслава присутній достатній проміжок часу, щоб міг народитися ще один їхній брат, тим більше, враховуючи те, що у літописних джерелах Святослав Мономахович згадується раніше, ніж останній. Ще більше це відноситься до датування появи на світ Ізяслава Володимировича після 3 жовтня 1078 р. А. Ф. Литвиною і Ф. Б. Успенським, які також вважають його другим сином Володимира Всеволодовича⁹¹. Отже, версії названих дослідників щодо часу народження Ізяслава Володимировича, як видно, усе ж таки не підкріплюють їхнє визначення його місця в ієрархії старшинства Мономаховичів.

Таким чином, отримані результати проведеного дослідження дозволяють поставити кінцеву крапку й у цьому питанні. Ізяслав Володимирович народився зимою 1077 р., а це однозначно засвідчує, що саме він і був другим сином Володимира Мономаха.

References

- Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov: Uchebnoe posobie dlia studentov vuzov (2001). Moskva, Russia: Logos.
- Gadlo, A. V. (1991). Tmutarakanskіe etiudy. V. (Oleg Sviatoslavich). Vestnik Leningradskogo universiteta (Series 2), 2, pp. 3-13.
- Golovko, A. B. (1988). Drevniaia Rus i Polsha v politicheskikh vzaymootnosheniakh X-pervoi trety XIII vv. Kyev, Ukraine: Naukova dumka.
- Golubovskii, P. V. (1881). Istoriia Severskoi zemli do poloviny XIV stoletii. Kyev: V universitetskoi tipografii (I. I. Zavadskogo).
- Hrushevskii, M. S. (Ed.). (1992). Istoriia Ukrainy-Rusy. (Vol. 3). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Iatsenko B. I. (2006). «Slovo o polku Ihorevim» yak istorychne dzherelo. Taiemnyi davnikh pysmen. Kyiv, Ukraine: Vydavnychii tsentr «Prosvita».
- Kuchkin, A. V. (1999). Chudo sv. Panteleimona i semeinye dela Vladimira Monomakha // Rossiya v srednie veka i novoe vremia. Moskva, Russia: Rosspen.
- Kuchkin, V. A. (1971). «Pouchenie» Vladimira Monomakha i russko-polsko-nemetskie otnosheniia 60-70-kh godov XI veka // Sovetskoe slavianovedenie, 2, pp. 21-34.
- Letopisets Novgorodskii. (1781). Moskva, Russia: Moskovskaia typohrafiia.
- Litopys Ruskyi. (1989). Kyiv, Ukraine: Dnipro.
- Litvina, A. F. & Uspenskii, F. B. (2006). Vybor imeni u russkikh kniazei v X-XVI vv. Dinasticheskaia istoriia skvoz prizmu antroponimiki. Moskva, Russia: Indrik.
- Mavrodin, V. V. (1940). Ocherki istorii Levoberezhnoi Ukrainy (s drevneishykh vremion do vtoroi polovinu XIV veka). Leningrad, Russia: Izdanie Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Nazarenko, A. V. (2001). Drevniaia Rus na mezhdunarodnykh putiakh: mezhdistsyplinarye ocherki kulturnykh, torhovykh, politicheskikh otnoshenii IX-XII vekov. LibSale. Retrieved from <https://lib.sale/otnosheniya-mejdunarodnyie/drevnyayarus-mejdunarodnyih-putyah.html>.
- Nazarenko, A. V. (2009). Drevniaia Rus i slaviane (istoriko-filologicheskie issledovaniia). Moskva, Russia: Russkii Fond Sodeistviia Obrazovaniu i Nauke.
- Novgorodskaia pervaiia letopis starshego i mladshego izvodov (1950). Moskva-Leningrad, Russia: Izdatelstvo AN SSSR.
- Pashuto, V. T. (1968). Vneshniaia politika Drevnei Rusi. Moskva, Russia: Nauka.
- Pchelov, E. V. (2001). Riurikovichi. Istoria dinastii. Moskva, Russia: OLMA-PRESS.
- Pchelov, E. V. (2004). Genealogiia semii Yuriiia Dolgorukogo. RUTHENICA, 3, pp. 68-79.

90 Кучкин А. В. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха... С. 58.

91 Литвина А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв... С. 17.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. (Ed.). (1863). (Vol. 15). Sankt-Peterburg, Russia: V tipografii Leonida Demisa.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. (Ed.). (1962). (Vol. 2). Moskva, Russia: Izdatelstvo vostochnoi literatury.

Polnoe sobranie russkikh letopisei. (Ed.). (1997). (Vol. 1). Moskva, Russia: Yazyki russkoi kultury.

Romanov, B. A. (1966). Liudi i nryavy drevnei Rusi: Istoriko-bytovye ocherki XI-XIII vv. Moskva-Lenynggrad, Russia: Nauka.

Rychka, V. M. (1992). Shliub i podruzhnie zhyttia u Kyivskii Rusi. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1, pp. 131-141.

Tatishchev, V. N. (Ed.). (1963). Istoriya Rossiiskaia. (Vol. 2). Moskva-Leningrad, Russia: Izdatelstvo A. N. SSSR.

Tolochko, A. P. (1992). Kniaz v Drevnei Rusi: vlast, sobstvennost, ideolohiia. Kyev, Ukraine: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. (2005). Davnioruski litopysy i litopystsi X-XIII st. Kyiv: Naukova dumka.

Vasyuta, O. O. (2009). Sviatoslav Yaroslavych i Antonii Pecherskyi: polityka osviahena dukhovnistiu. Chernihivski starozhytnosti, 2, pp. 49-56.

Vasyuta, O. O. (2015). Davyd Sviatoslavych: shliakh do Chernihova (1077-1097 rr.). Chernihivski starozhytnosti, 2, pp. 20-35.

Vasyuta, O. O. (2019). Oleh Horyslavych: liudyna i kniaz. Karnabidivski chytannia, 4, pp. 19-67.

Vilkul, T. L. (2003). Daty rozhdeniia kniazhychei: starshye i mladshye Yaroslavichi. RUTHENICA, 2, pp. 108-114.

Voitovych, L. V. (1990). Henealohiya dynastii Riurykovychiv: Bibliohrafichnyi dovidnyk. Kyiv, Ukraine: Arkheohrafichna komisiia AN URSR.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна), e-mail: vasutaoleg@gmail.com

Vasyuta Oleg Olegovich – Deputy Head of the Department of Scientific Research of Caves and Archeology Memorials of the National Architectural and Historical Reserve «Chernigiv Ancient» (Chernihiv, Illins'ka st., 33-a, Ukraine), e-mail: vasutaoleg@gmail.com

TO THE ISSUE ABOUT THE SECOND SON OF VOLODYMYR MONOMAKH AND THE TIME OF HIS BIRTH

At the Middle Ages, the authors of historical works, according to the tradition of their era, always paid the most attention exactly for the representatives of the ruling elites who occupied the highest places in the social hierarchy of the contemporary society. Accordingly, the pages of medieval European chronicles abound names of «strong» world of that. In the last, there are also frequent reports of their genealogy, dynastic relationships, years of birth and death. For researchers, this information is of great importance, because thanks to that are acquired much broader also for the interpretation of other events.

In this plan, the chronicles of Kievan Rus did not become an exception, which provides a lot of information about the representatives of the local ruling princely family of Rurykovich. As can be seen from these historical sources, for their authors, the political figure of Volodymyr Monomakh was very authoritative, but, alas, they paid little attention to this family life. Because of this, the hierarchy of the seniority of his sons is still unclear.

In the sources among the latter, the first one mentions Mstyslav (1076), then Svyatoslav (1095), Izyaslav (1095), Vyacheslav (1096), Andriy (1102), Yaropolk (1103), Yuriy (1108) and Roman (1113). However, the birth years are recorded only to Mstyslav and Andrei Volodymyrovych. The generally accepted thesis is that they were also, respectively, the eldest and youngest sons of Monomakh. Some cursory chronicle testimonies also point out that Svyatoslav, Izyaslav, Vyacheslav, and Yaropolk also belonged to the elder sons of Volodymyr

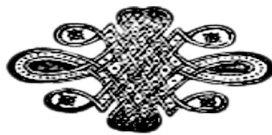
Vsevolodovich. Moreover, Yaropolk and Vyacheslav were younger than Svyatoslav, and Vyacheslav at the age yielded to Yaropolk. As for Izyaslav Volodymyrovych place in the hierarchy among the sons of Monomakh sources do not provide specifics.

For today among historians concerning Izyaslav Volodymyrovych's time of birth there are two points of view. V. A. Kuchkin considers that this happened until April 10, 1078, and A. F. Lytovn with F. B. Uspenskyi – after October 3, 1078. Both versions based on the analysis of political events and the mention in the letter of Volodymyr Monomakh to Oleg Svyatoslavych about the god-fatherhood of the last relative to Izyaslav Volodymyrovych.

However, a thorough analysis of the events of 1077-1078 made in this article, in conjunction with the information of the letter Monomakh, as it turns out, does not allow to agree with the conclusions of the named researchers and indicates that Izyaslav Volodymyrovych was born until May 4, 1077. According to the author, this happened in the winter of 1077. In the author's opinion, it happened in the winter of 1077. Accordingly, this definition of Izyaslav Volodymyrovych's birth-time also puts a point on his seniority among the Monomakhovychs, testifying that by age he was the second son of Volodymyr Monomakh.

Key words: Volodymyr Monomakh, Oleg Svyatoslavych, Izyaslav Volodymyrovych, Monomakhovychi, «Teaching» by Volodymyr Monomakh, Yaroslavychi.

Дата подання: 20.04.2019 р.

КНЯЗІ ГЛИНСЬКІ: РАННЯ ІСТОРІЯ РОДУ

У статті досліджується історія князів Глинських із середини XV до початку XVI ст. в період діяльності двох поколінь роду – синів та онуків першого достовірно відомого князя Глинського. За структурою робота складається з окремих біографічних нарисів, що згруповані у три підрозділи – за трьома основними лініями роду Глинських. Обґрунтовується помилковість тези Ю. Вольфа, прийнятої в сучасній історіографії, про те, що путивльська (середня) лінія Глинських нібито була галуззю молодшої, смоленської лінії. Князь Богдан Федорович Глинський у 1493 р. згадується як перший відомий очільник дніпровських (черкаських) козаків. Найвищі кар'єрні досягнення князів Глинських до 1500 р. були пов'язані з Сіверською землею. Тут окремі члени роду займали урядові посади намісників (стародубського, чернігівського та путивльського).

Ключові слова: Глинські, Велике князівство Литовське (ВКЛ), Москва, король Казимир Ягеллон, великий князь Олександр, Чернігів, Путивль.

Першим представником роду Глинських, якого слід визнати безперечно достовірною особою, був Іван (Олександрович?) – охрещений татарський князь, онук (?) знаменитого беклярбека Мамай, володар просторої території на лівобережжі Дніпра, прилеглої до південно-східних кордонів Великого князівства Литовського (ВКЛ). Наприкінці XIV ст. князь Глинський визнав себе васалом (слугою) великого князя Вітовта, отримавши деякі володіння у правобережній Київщині та лівобережній Сіверщині; одружився на Анастасії, сестрі князя Федора Даниловича Острозького (згадується в 1386 – 1403 рр.); цілком можливо, був живим ще в 1437 р.¹

Дана робота представляє собою історію Глинських від середини XV до межі XV/XVI ст., а точніше – у період діяльності двох поколінь роду, синів та онуків князя Івана. За свідченням родоводу («поколінного розпису») Глинських, укладеного в середині XVI ст., вони відразу ж розділилися на три основні лінії, що їх започаткували князі Борис, Федір і Семен Івановичі². Однак наприкінці XIX ст. знаменитий Ю. Вольф, розробляючи генеалогію Глинських, визнав дві молодші лінії – «черкасько-путивльську» й «смоленську», за різні галузі однієї «черкасько-смоленської» лінії, до якої належали нащадки Семена Івановича. Федір же, таким чином, «залишився» бездітним. Ця генеалогічна схема, завдяки високому авторитету Вольфа, надалі міцно затвердилася в історіографії, будучи прийнятою (з певними доповненнями) і в сучасних працях³. Однак вивчення джерел показало, що свідчення давнього родоводу щодо походження путивльської лінії від князя Федора Івановича є цілком достовірним. Тобто теза Ю. Вольфа про те, що нібито укладач родоводу переплутав Федора Івановича і Федора Семеновича (зі смоленської лінії), помилково приписавши першому потомство другого, сама виявляється грубою помилкою.

За структурою дана робота складається з окремих біографічних нарисів, що згруповані у три підрозділи – за трьома лініями роду Глинських. Початок кожної біографії позначений напівжирним виділенням імені особи, про яку йдеться у подальшому тексті. Задля наочності наприкінці статті додано генеалогічну таблицю Глинських.

1 Келембет С. Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі // Сіверянський літопис. 2019. № 2. С. 5–10.

2 Родословная книга по трем спискам, с предисловием и азбучным указателем // Временник Императорского Московского Общества истории и древностей российских. Москва, 1851. Кн. X. С. 85, 158, 196.

3 В українській історіографії це відомі роботи Н. Яковенко й Л. Войтовича. Обидва автори, на відміну від Ю. Вольфа, включають до роду Глинських ще гілку Домонтів (Вольф вважав їхнє походження невідомим), як побачимо далі – безпідставно.

Старша лінія

Князь Борис Глинський під час громадянської війни у ВКЛ 1432 – 1438 рр. перебував на боці Швитригайла Ольгердовича – претендента на верховну владу у ВКЛ, якого, за виразом хроніста-сучасника, «князи руськыи и бояре посадиша (...) на великое княжение на Руское». Це й не дивно, оскільки володіння Глинських знаходилися у Київській та Сіверській землях, підвладних Швитригайлу. Вперше князь Борис Глинський згадується 9 грудня 1433 р., коли, як член ради Швитригайла, засвідчив його грамоту, видану в Києві⁴. Протягом 1436 – 1438 рр. князь Борис здійснював «приказ» ряду актів Швитригайла, виданих у Луцьку та Києві; причому в документах від 14 липня 1437 і 4 лютого 1438 р. він названий підканцлером, а 22 грудня 1437 р. – канцлером. І хоча в цих актах прізвище Бориса не вказане, таке ім'я серед відомих нам князів-прихильників Швитригайла, здається, носив лише Глинський⁵. 4 вересня 1437 р., прибувши до польського Львова, кілька васалів Швитригайла, за себе і за всю Київську землю, присягнули королю Владиславу III й Короні Польській, що вони будуть дотримуватися союзу, укладеного Швитригайлом з Польщею, а в разі смерті останнього визнають владу короля Польського; серед цих осіб був і «dux Boriss Glynsky»⁶. Однак після остаточної поразки Швитригайла у 1438 р., Глинський перейшов на службу до його ворога, великого князя Жигимонта Кейстутовича († 1440), отримавши за це відповідну винагороду. Зокрема, «Подлинный родослов Глинскихъ Князей» повідомляє: «А сынъ Князь Ивановъ Князь Борисъ выслужилъ у него у Великаго Князя Жигимонта у Витовтова сына (так! – **С. К.**) волость Ракову въ Мѣнску (Мінську. – **С. К.**), да Новой дворъ въ Клетцку (на пінському Поліссі – **С. К.**), да волость Ряшукевича въ вотчину»⁷.

На початку правління Казимира Ягеллона (1440 – 1492) князь Борис Глинський отримав кілька надань, зареєстрованих у т. зв. «Книзі данин Казимира» (найдавнішій частині Литовської метрики). «В Речици и у Чернигове. Кн(я)зю Борису Глинскому двор Домыслин до воли. Панъ Довкгирдь, панъ Кгастовтъ (...)»⁸. Судячи з імен свідків, це надання мало місце між 1440 та 1443 рр.⁹. «Двор Домыслин» у «Пам'яті» 1527 р. фігурує як «Домыслин село к городу»¹⁰. Напевне, мова йде про сучасне с. Домашлин Корюківського р-ну Чернігівської обл., розташоване зліва від верхньої течії р. Мена, приблизно за 20 км на північ від Хоробора. Останній, слід гадати, також був володінням старшого з Глинських («Пам'ять» свідчить лише про те, що наприкінці XV ст. Хоробор належав Глинському, не вказуючи конкретного імені). У такому разі, князю Борису вдалося дещо розширити свою чернігівську вотчину; щоправда, Домислин він отримав лише «до воли» (литовського господаря), і станом на 1500 р. це село було вже не приватним володінням, а відносилось «к городу», тобто до Чернігова.

Вірогідно, чернігівський Домислин був заміною за мінський Раков, котрий тоді ж, у 1440/1443 р., отримав іншого власника: «Кн(е)гини Михаиловои Изяловои двор Раково до воли. Панъ Кгастовтъ и Довкгирдь». Утім, остаточно свій білоруський маєток Глинський не втратив, наново отримавши його незначну частину: «Кн(я)зю Борису Глинскому десеть ч(о)л(о)в(е)ков Раковцовъ, што были за Белымъ дьякомъ». Крім

4 Розов В. Українські грамоти. Т. I. XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. С. 117–119, № 65.

5 Огляд згадок див.: Полехов С. Наследники Витовта. Москва, 2015. С. 573; огляд самих актів, зі вказівками їх сигнатур і публікацій: Там само. С. 563–565. Іншим «претендентом» на роль князя Бориса може бути хіба що Борис Звягольський, сини якого згадуються в актах 1446 – 1461 рр.

6 Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1913. Т. CXV. С. 17–19; Полехов С. Наследники Витовта. Москва, 2015. С. 424–425.

7 Родословная книга по трем спискам. С. 196–197.

8 Lietuvos Metrika. Vilnius, 1998. Knyga Nr. 3 (1440 – 1498) (далі: LM. Кн. 3). Р. 38.

9 Ян Довгирд, воевода Віленський, помер у 1443 р., після чого його місце зайняв Ян Га-штовт – до того воевода Троцький. Принаймні, зміни на вказаних урядах точно відбулися між 1442 і 1444 рр. (Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386 – 1795. Kraków, 1885. S. 56, 72).

10 Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 207, 209–210, 216.

того, в іншому місці Мінського повіту Казимир надав «Борису Глинському два ч(о)л(о)в(е)ки с пашнею». Зберіг він, принаймні, й деяких підданих у Клецькому повіті: «Кн(я)зю Борису Глинському тьи люди, што выселили ся из Нового Двора»¹¹.

«Подлинный родослов» повідомляє, що «Король Казимирь Олгердовичь (так! – **С. К.**) пожаловалъ того Князя Бориса Ивановича два города Клиглическъ, да Стародубъ, и преставися Князь Борисъ на тѣхъ всѣхъ городѣхъ и волостяхъ»¹². «Клиглическъ», здається, неможливо прийняти за щось інше, як лише за спотворене «Клеческъ», Клецьк. Такі значні міста (повітові центри) князь Глинський навряд чи міг отримати у приватне володіння-вотчину, а хіба що у пожиттєве держання, намісництво¹³. Цікаво, що саме Стародуб і Клецьк до 1432 р. входили до складу уділу Жигимонта Кейстутовича, майбутнього великого князя. Весною 1449 р. його син, Михайлушко Жигимонтович, за допомогою татар зайняв три міста, що належали до його «отчини» – Київ, Стародуб і Клецьк («Kyoff, Starador unde Kletczk»), а потім ще Новгород-Сіверський і Брянськ. Але вже літом король Казимир, особисто вирушивши в похід на Сіверщину, повернув усі вказані землі під свою владу¹⁴. Дещо раніше, протягом більшої частини 1446 р., Стародуб уходив до складу володінь московського емігранта, князя Василя Ярославича Боровського¹⁵. А пізніше король Казимир надав Стародуб іншому емігранту, князю Івану Андрійовичу Можайському¹⁶, який втік до ВКЛ у 1454 р.¹⁷. Таким чином, найбільш вірогідним хронологічним відтинком, коли князь Борис Глинський міг отримати у держання Стародуб і Клецьк, є період між 1449 і 1454 рр. (хоча не можна повністю виключати і варіанти 1440 – 1445¹⁸ чи 1447 – 1448 рр.).

Як бачимо, під кінець життя князь Борис Іванович Глинський не лише володів на півдні Сіверщини Хороборською вотчиною, яку навіть дещо розширив (Домислин), а й отримав державний уряд на півночі регіону – державці (намісника) Стародубського повіту. Здається, саме Борис започаткував традицію намісництва Глинських у повітових центрах Сіверщини, котру в наступному поколінні роду, як побачимо далі, продовжили його син та племінник. Востаннє князь Борис, судячи з усього Глинський, згадується у червні 1453 р., коли він був одним з послів ВКЛ на запланований польсько-литовський з'їзд у Парчеві¹⁹. Цей факт підтверджує його помітну вагу в політичній системі держави.

У 1505 р. пан Андрій Олександрович «Дрождын» навів у суді інформацію, яку він «слышалъ от бабки своеи, от кнегини Борисовой, а перед тымъ, поведаетъ, была за княземъ Иваномъ Корибутовичомъ»²⁰. Зважаючи на рідкісне серед литовсько-руських князів ім'я Бориса, а також те, що Андрій Дрождча прийняв діяльну участь у бунті Львовичів Глинських (онуків Бориса), разом з якими в 1508 р. емігрував до Москви, варто погодитися з висновком Ю. Вольфа про те, що дружина Олександра Дрождчі Федка була дочкою князя Бориса Глинського²¹. Дружина Бориса сама розповідала онуку, що раніше вона була заміжня за князем Іваном Корибутовичем. Останній був живим ще в січні 1432 р., а отже, його вдова могла вийти за князя Глинського не раніше

11 LM. Кн. 3. Р. 53, 56.

12 Родословная книга по трем спискам. С. 197.

13 «Книга данин Казимира» містить значну кількість реєстрів надань у Клецьку та Стародубі, зроблених у 1440 – 1450-х рр. (LM. Кн. 3, за покажчиком). Звертає на себе увагу, що не менше 4-х розпоряджень щодо земель у Стародубі Казимир здійснив у лютому 1452 р., 15-го індикта (Там само. Р. 30, 41).

14 *Polechow S.* Książę Michał Zygmuntowicz – walka o spadek po ojcu // *Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700. rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego króla czeskiego i cesarza. 1316–1378.* Gdańsk, 2018. S. 220–223; публікація джерел – s. 236–240.

15 Полное собрание русских летописей. Москва, 2004. Т. XXV. С. 266, 268.

16 Lietuvos Metrika. Vilnius, 2007. Knyga Nr. 6 (1494 – 1506) (далі: LM. Кн. 6). Р. 129, nr 156 (підтвердження князю Семену Можайському 1496 р.).

17 Полное собрание русских летописей. Т. XXV. С. 273.

18 Утім, зазначимо, що 18 жовтня 1441 р. намісником Клецьким був пан Івашко Рогатинський (LM. Кн. 3. Р. 43).

19 *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa, 2009. Ks. 12. 1445–1461. S. 177.

20 LM. Кн. 6. Р. 312, nr 530.

21 *Wolff J.* Książę litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 78–79.

вказаного року²². Родоводи XVI ст. згадують у Бориса Івановича синів Льва, Василя та Івана Великого²³; Ю. Вольф (на підставі актів Литовської метрики) додає до них ще Григорія й Дашка, а також дочку **Федку** за Олександром Дрождчею.

Біографічні відомості щодо **князя Льва Борисовича** містить лише один документ – «Пам'ять» про Глинських, складена в Москві у 1532/1533 р. за ініціативою князя Федора Мстиславського (одного з претендентів на регентство в період малолітства майбутнього Івана Грозного)²⁴. За даними цього джерела, князь Лев Глинський служив удільному князю Івану Юрійовичу Мстиславському, але не особливо успішно, займаючи в раді Мстиславського лише п'яте місце: «место ему з бояры было в столе, а боярства не дослужился». Мізерними були й володіння князя Льва, отримані від сюзерена: «И поместье за ним было во Мстисловле селцо Ходосово». «А как преставился князь Иван Юрьевич Мстисловской на службе в Киеве, и тот князь Лев Глинской понял дядину Иванову Раевского Гаврилову жену Мелешковича, после княж Ивановы смерти Юрьевича поехал изо Мстисловля в Литву служить. И в Литве с нею прижил четыре сына: князя Василья, да князя Ивана Мамайя, да князя Михаила, да князя Федора. И служил тот князь Лев Глинский по паном по литовским и з детми своими»²⁵.

Однак відомості «Пам'яті» про шлюб князя Льва, точніше його хронологію, містять суттєву помилку. Зокрема, князь Іван Мстиславський помер під час походу військ ВКЛ до Києва у 1485 р.²⁶; сини ж Льва Глинського Мамай (Іван), Василь і Федір (які начебто не могли народитися раніше вказаної дати) були дієздатними вже в 1486 – 1488 рр.²⁷. У записках роздач короля Казимира тричі згадується якийсь князь Лев: 27 березня 1486 р. йому було призначено 7 ліків сукна з мита київського, 24 червня – 10 коп грошей з мита берестейського, 28 жовтня 1488 р. – «10 копъ грошей з мита луцького, а шуба лисья завыиковая с ключа Троцького»²⁸. Цілком вірогідно, мова тут іде про Льва Глинського; але у 2-й половині XV ст. жили ще три князі, які носили ім'я Лев і мали такий самий низький статус²⁹. Тим не менше, саме сини князя Льва Борисовича, і особливо знаменитий Михайло Львович, досягли найбільших серед усіх Глинських кар'єрних успіхів – до 1508 р. у ВКЛ, а потім у Москві (де ця гілка роду, приналежна до вищої московської аристократії, проіснувала до 1602 р.).

Відомості джерел про **князя Василя Борисовича** є мінімальними. У січні 1496 р. він очолив посольство від великого князя Олександра до Ших-Ахмата, хана Заволзького. Для цього князю Василю Глинському було виділено «20 коней з волостей поднепрських», а також «слугъ осмъ: чотыры с Путивля, чотыры з Новгородка Северского». Однак у дорозі литовський посол був захоплений людьми Менглі-Гірея, хана Кримського – запеклого ворога Ших-Ахмата. У червні Олександр скаржився Менглі-Гірею: «Также послали есмо пословъ нашихъ, кн(я)зя Василя Борысовича Глинского и иных с нимъ, до цара заволзького. Ино на поли (в степу. – **С. К.**) тыхъ нашихъ пословъ разбили и статьи многии и речы в нихъ побрали, и князя Василья, слугу нашего, к тебе привели, и тепер в тебе есть»; литовський володар вимагав від кримського повернути свого посла. Це прохання Олександр повторив у липні 1497 р.: виявляється, Менглі-Гірей писав до нього, «дивуя ся тому, што о томъ до тебе всказывали есмо. Для того не хочешъ к намъ его отпустить, што есмо послали его до Орды Заволское»³⁰. Цілком вірогідно, що князь Василь Борисович з кримського полону так і не повернувся. За

22 Полехов С. Наследники Витовта. Москва, 2015. С. 573.

23 Родословная книга по трем спискам. С. 85, 158, 196–197.

24 Бычкова М. Е. Родословие Глинских из Румянцевского собрания // Бычкова М. Е. Русско-литовская знать XV – XVII вв. Источниковедение. Генеалогия. Геральдика. Москва, 2012. С. 284–285, 287–289 (вперше стаття опублікована в 1977 р.).

25 Бычкова М. Е. Родословие Глинских... С. 290.

26 Zródła do dziejów polskich. Wilno, 1844 / Wyd. M. Malinowski i A. Przezdziecki. Т. II. S. 119; Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. S. 242, 250. Докладно зупинятися над питаннями хронології Київського походу тут не будемо.

27 Lietuvos Metrika. Vilnius, 2004. Knyga Nr. 4 (1479 – 1491) (далі: LM. Кн. 4). Р. 32, 61.

28 LM. Кн. 4. Р. 34, 35, 78.

29 LM. Кн. 3. Р. 45 (князь Лев Козловський, 1470 р.); LM. Кн. 4. Р. 152, nr 141.1 (князь Лев Глазнич); LM. Кн. 6. Р. 187, nr 284 (князь Лев Козечич).

30 Lietuvos Metrika. Vilnius, 2012. Knyga Nr. 5 (1427 – 1506) (далі: LM. Кн. 5). Р. 215–216, 233–234, 237–238, nr 342, 343, 367, 375; дублювання: LM. Кн. 6. Р. 77, 79–80, nr 44, 48.

даними родоводів, у нього було чотири чи п'ять синів: Іван, Василь (у одній з редакцій не вказаний), Семен, Дмитро та Іван (молодший)³¹. Князі Дмитро та Іван Глинські в 1508 р. разом зі своїми двоюрідними братами Львовичами емігрували до Москви³².

Князь Іван Борисович звався (за родоводами) Великим, очевидно, задля відрізнення від своїх тезок – двоюрідного брата Івана Семеновича та племінника, Івана Львовича Мамая. У 1480 р. князь Іван Глинський їздив послом від короля Казимира до Менглі-Гірея, хана Кримського; напевне, це був саме Борисович, зважаючи на аналогічне посольство такого в 1492 р. (див. нижче). Восени Менглі-Гірей писав Казимиру, що вже відпустив його посла назад; «А какъ есмо вамъ присягали, князь Иванъ тое видель, онъ вамъ будеть тое поведати». 13 січня 1481 р. хан підтвердив королю: «Через князя Ивана к вамъ крепкое слово говоривъши о братстве и о прязьни и крепкую присягу вчинивши, послал есми (...)»³³.

У 1488 р. князь Іван Борисович, якому король Казимир призначив «20 копъ грошей из мыта киевского», згадується ще без урядової посади. А вже 8 березня 1490 р. зустрічаємо такий запис: «Наместнику черниговскому князю Ивану Борисовичу 15 копъ з мыта киевского, а 15 копъ з мыта путивльского, а стирта ржи въ пана Миколая Радивиловича»³⁴. У 1487 р. намісником чернігівським був ще якийсь пан Ян чи Янович³⁵; а отже, князь Глинський отримав цю посаду не раніше 1488 і не пізніше лютого 1490 р. Оскільки у ВКЛ була поширеною практика надання адміністративних урядів місцевим землевласникам, цілком вірогідним є те, що саме Івану Борисовичу належала й чернігівська Хороборська волость (принаймні, якась її частина).

Незадовго до своєї смерті (червень 1492 р.) король Казимир знову призначив Глинського послом до Менглі-Гірея – «чоловека доброго а знаменитого, кн(я)зя Ивана Борысовича, наместника черъниговского». При цьому король запросив від хана Кримського ще й знатного заручника, «в закладе тому послу его м(и)л(о)сти, поки бы онъ от тебе верьнулъ». Утім, до Криму князя Івана відправив уже новий великий князь, Олександр Казимирович, 27 червня 1492 р. Це посольство виявилось невдалим: за словами Олександра (у квітні 1493 р.), «люди наши черькасыцы (перші дніпровські козаки. – **С. К.**) людемъ твоимъ под Тягинею (на нижньому Дніпрі. – **С. К.**) штось мало шкоды вчинили без нашего ведома». Менглі-Гірей поставив вимогу відшкодувати збитки, «а нашего посла кн(я)зя Ивана того для в себе еси задержалъ». Олександр виконав вимогу хана, після чого той «нашого посла кн(я)зя Ивана к нам отпустил, и своихъ пословъ, на имя Бастая а Бурнака, к нему прыставившы, и к нам еси прыслалъ»³⁶.

Арешт Глинського в Криму мав й іншу причину. Московський посол при дворі Менглі-Гірея доповідав: «а посоль былъ королевъ въ Ордѣ князь Иванъ Глинской; а хотѣлъ царь посла королева отпустить часа тово, и царь намъ велѣлъ съ Лобаномъ въ Кыркорѣ у себя быти (...) И мы ему о томъ говорили накрѣпко, чтобы посла королева не отпустилъ, а самъ бы однолично на конь всѣлъ да пошелъ на Литовскую землю. И онъ, государь, посла королева поималъ на Михайловъ день (...)», тобто 8 листопада. Пізніше московський посол доповідав, що кримський хан «посла, государь, литовского Глинского отпустилъ на Николинъ день», тобто 6 грудня. Сам Менглі-Гірей говорив, що звільнив Глинського на прохання свого князя Бараша, але запевняв: «язъ посла (литовского. – **С. К.**) изъ Кыркара отпустилъ, а быти ему у меня поиману в новомъ городкѣ». Збираючись у похід на Черкаси й Київ, кримський хан ще раз підтвердив: «быти послу у меня поиману въ новомъ городкѣ, доколѣ дасть Богъ язъ приѣду». Дійсно, 8 січня 1493 р. Менглі-Гірей повідомляв великому князю Івану Московському, що він «посла князя Ивана не отпустилъ, в городѣ его изымалъ», хоча Олександр Литовський

31 Родословная книга по трем спискам. С. 85, 158.

32 Зимин А. А. Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 году // Советские архивы. 1970. № 5. С. 72.

33 ЛМ. Кн. 4. Р. 91–95.

34 ЛМ. Кн. 4. Р. 73, 87, nr 18.2, 23.15.

35 Сборник Императорского Русского исторического общества (далі: Сборник РИО). Санкт-Петербург, 1882. Т. 35. С. 9, 12 (скарги московського посольства, відправленого 1 січня 1488 р.).

36 ЛМ. Кн. 5. Р. 173–174, 190, nr 269, 298; про це посольство князя І. Б. Глинського хан згадував ще в 1496 р. (Там само. Р. 228, nr 359).

і просив звільнити Глинського. Іван Московський ще 16 червня «інструктував» хана: «А посла бы еси его (Олександрового. – **С. К.**) князя Ивана Глинского, да и толмачи, которыхъ еси изымалъ, тѣхъ бы еси не отпускалъ»³⁷. Насправді ж, як ми бачили, Глинський ще весною повернувся з Криму до ВКЛ.

Князь Іван Борисович Глинський на уряді намісника чернігівського згадується ще 11 лютого³⁸ та 24 лютого 1496 р. – коли великий князь Олександр задовольнив його прохання про надання йому «данника в Черниговском повѣте, на имя Бутовича, и селца Смолина»³⁹ (сучасне с. Смолин Чернігівського р-ну). Однак невдовзі Глинський змушений був відмовитися від чернігівського намісництва: 1 липня 1496 р. господар ВКЛ надав «город нашъ Черниговъ со всѣм, што к нему слушаеть» у вічне володіння князю Семену Івановичу Можайському, в додачу до Стародуба й Гомія (Гомеля). Винятком було зроблено лише для окремих бояр, які «нам маю^т служити с тѣхъ именей своихъ, што в Черниговском повете маю^т». Але ті володіння, що на початку року були надані І. Б. Глинському, тепер передавалися у власність князя Можайського⁴⁰.

22 січня 1498 р. великий князь Олександр підтвердив князю І. Б. Глинському лист короля Казимира, яким той «далъ ему чотыри ч(о)л(о)в(е)ки у Стародубском повѣте» у вічне володіння⁴¹. А невдовзі Глинський отримав новий державний уряд – досить престижну посаду намісника Василичської волості (повіту) Троцького воєводства у властивій Литві. 6 березня 1498 р. господар ВКЛ, розглянувши справу двох місцевих бояр, «казал там выехати и гораздо ся того довѣдати намѣстнику василишскому, кн(я)зю Ивану Борисовичу»⁴². Це була остання згадка про І. Б. Глинського. Очевидно, він помер до травня 1501 р., коли намісником Василичським був уже його племінник, князь Василь Львович Глинський⁴³.

Родовід Глинських повідомляє: «А у Князя Ивана у Борисовича у Великаго одна была дочь, а была она за Якубомъ»⁴⁴. Мова йде про Якуба Івашенцовича, намісника Мозирського у 1506 – 1507 рр., котрий відомий як зять князя Михайла Глинського (тобто чоловік його двоюрідної сестри)⁴⁵. У 1508 р. Івашенцович, разом з Глинським, емігрував до Москви. Але його дружина залишилася у ВКЛ і на вимогу великого князя Василя Івановича була прислана до Москви лише у 1511 р.⁴⁶

За актами Литовської метрики відомі ще два сини князя Бориса Глинського, відсутні в родоводі, – Григорій та Дашко (Данило). **Князь Григорій Борисович Глинський** зробив кар'єру в Київській землі (воєводстві). Тут він отримав державний уряд намісника Вруцького (Овруцького), на якому не раз згадується протягом 1496 – 1501 р.⁴⁷. Восени 1503 р. за Овручем на р. Уші литовські війська зазнали поразки від татар; у цій битві загинув і місцевий староста (намісник) князь Григорій Глинський⁴⁸. Очевидно, його братом був **князь Дашко Глинський**, який помер не пізніше 1496 р., коли його син Іван просив великого князя Олександра про надання «монастыра во Вручомъ Светыхъ Праведниковъ Иоакима и Анѣны матце своеи кн(я)гини Дашковой». 25 липня 1496 р.

37 Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 166, 170, 181–183, 185, 187.

38 ЛМ. Кн. 6. Р. 122, nr 140.

39 ЛМ. Кн. 5. Р. 90, nr 129.

40 ЛМ. Кн. 6. Р. 129, nr 156.

41 ЛМ. Кн. 5. Р. 106, nr 167.

42 ЛМ. Кн. 5. Р. 108, nr 173.

43 ЛМ. Кн. 6. Р. 266-267, 271, nr 448-450, 457.

44 Родословная книга по трем спискам. С. 158, 85.

45 Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1848. Т. II. С. 49, № 41 (посольство короля Жигимонта до хана Менгли-Гірея 1508 р.); Wolff J. Kniaziowie litewskoguscy... S. 79.

46 Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. С. 69-70, № 57 (кінець 1509 р.); Сборник РИО. Т. 35. С. 490, 493-494.

47 ЛМ. Кн. 6. Р. 124, 146, 250-251, 268, nr 144 (1496.04.27), 199 (1496.07.25), 409 (1499.07.06), 410 (1501.08.18), 452 (1501.07.01).

48 Полное собрание русских летописей. Москва, 1975. Т. XXXII. С. 169. Хронологія тут трохи зіпсована (пропущений 7011 р.), але ця битва відбулася восени після того, як було укладено литовсько-московське перемир'я на 6 років – у березні 1503 р. У Хроніці Биховця, де кириличний текст транслітеровано латиницею, князь Григорій Глинський внаслідок описки в одній літері названий старостою Друцьким («druckomu»), замість Вруцьким.

литовський господар задовольнив це прохання, надавши монастир у пожиттєве держання княгині Дашковій, а дати їй «увезанье» наказав наміснику Вруцькому, князю Григорію Борисовичу⁴⁹.

Князь Іван Дашкович ще 24 червня 1486 р. отримав від короля Казимира «8 копъ з мыта киевского», а 2 червня 1489 р. – «12 копъ з мыта киевского; ему жъ шуба лисья завыикова с ключа тамъ жо»⁵⁰. 17 серпня 1495 р. йому ж, дворянину господарському, великий князь Олександр надав маєток Гостомль у Київському повіті⁵¹. 15 травня 1499 р. князь Іван Дашкович Глинський отримав привілей на «тии именья в Киевскомъ повете, в Жытомиры Пирьхаловское, на имя Ставокъ, данину отца нашего, короля его м(и)л(о)сти (Казимира. – **С. К.**), тежъ подле Киева именье, на имя Гостомль, зъ даньники в Запалцохъ а въ Запрудичохъ, данину нашу, выслугу его»⁵². У 1500 р. князь Іван Дашкович згадується вже як намісник Черкаський⁵³. Вірогідно, у 1501 р. він був висланий до хана Заволзького Шиг-Ахмата, союзника ВКЛ, який зі своєю ордою перебував на московській Сіверщині. Зокрема, у грудні Шиг-Ахмат (уже знаючи про обрання великого князя Олександра королем Польщі), зупинившись на зимівлю в районі Десни, писав до Олександра: «што жъ княз Иванъ Черкаский умираючи вамъ конь отказал, а я на васъ, брата своего, надеючи ся, тотъ есми конь взялъ»⁵⁴. Дійсно, у наступному 1502 р. хан Кримський Менглі-Гірей писав «слово Черкаскому Семёну, прятелю моему»⁵⁵; з іншого документа 1503 р. видно, що мова йде про відомого Сенька Полозовича⁵⁶.

Ще одним сином князя Дашка Глинського був Василь. 5 вересня 1502 р. **князь Василь Дашкович** отримав деяких підданих у Васишишській волості⁵⁷. У 1504 р. був намісником черкаським; покарав на смерть («шиєю казнил») розбійників-козаків, що пограбували купців і послів з Криму⁵⁸. Як бачимо, князь Василь успадкував не лише приватні володіння, а й (через 2-3 роки) також і державний уряд брата Івана. 1 вересня 1506 р., в Києві, «князь Василей Данилович Глинский, староста Черкаский», засвідчив записи двох київських панів на користь Николю-Пустинського монастиря⁵⁹. Князь Василь Дашкович, намісник черкаський, згадується ще 6 грудня 1506 р.⁶⁰; а 14 серпня 1507 р. він був уже покійним, залишивши 41 золотий боргу: «вмеръ, жоны и детей не маючи»⁶¹. 10 квітня 1508 р. пан Сенько Полозович випросив собі маєтки небіжчика князя Василя Дашковича, що після нього потрапили до зрадників Львовичів Глинських: Гостомль у Київському повіті, Ставок у Житомирському, Гладковичі у Вруцькому, а також двір у Вруцькому замку⁶². Варто зазначити, що із цих маєтків, за даними «Подлинного родослова», Гладковичі Глинські отримали ще від Вітовта при вступі на литовську службу⁶³.

49 LM. Кн. 6. Р. 146–147, nr 199.

50 LM. Кн. 4. Р. 34, 83, nr 1.6, 23.3.

51 LM. Кн. 6. Р. 116, nr 126. 24 липня 1496 р. князь Іван Дашкевич Глинський виграв справу за Гостомль з його колишнім власником (Там само. Р. 133, 145–146, nr 166, 197). Згадується також 27 липня, у Києві чи десь поблизу (Там само. Р. 147–148, nr 202).

52 LM. Кн. 5. Р. 132–133, nr 214.

53 Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 330 (грамота великого князя Олександра до хана Менглі-Гірея).

54 LM. Кн. 5. Р. 292, nr 477.

55 LM. Кн. 5. Р. 295, nr 490.

56 LM. Кн. 6. Р. 289–290, nr 493.

57 LM. Кн. 6. Р. 286, nr 486.

58 LM. Кн. 6. Р. 92, 95–96, nr 69 (1504.10.19), 70, 76.

59 Архив Юго-Западной России. Киев, 1883. Ч. I. Т. VI. С. 10–13, № V, VI. Записи видані 1 вересня 7015 р., індикта 10; це відповідає 1506, а не 1507 р., як помилково вказано у заголовках публікацій.

60 Lietuvos Metrika. Vilnius, 1995. Кнуга Nr. 8 (1499 – 1514) (далі: LM. Кн. 8). Р. 131, 168, nr 87, 165.

61 Русская историческая библиотека. Петербург, 1903. Т. XX / Литовская метрика. Т. I. Стб. 577–578, № 42 (Книга 2 судових справ).

62 LM. Кн. 8. Р. 252, nr 307. Аналогічний привілей отримав 26 лютого 1509 р. (Там само. Р. 316, nr 424).

63 Родословная книга по трем спискам. С. 196.

Середня лінія (путивльська)

Вона в «поколінному розпису» викладена дуже коротко: «А у Князя Федора Ивановича, у внука Князя Александрова одинъ сынъ Князь Михайло Путимской; а у Князя Михаила сынъ Володимиръ да двѣ дочери»⁶⁴. Серед Глинських додатковим прізвиськом «Путивльські» називалися Богдан Федорович, намісник путивльський (до 1500 р.) та його син Володимир – єдиний представник роду, який носив таке ім'я. Звідси, «за буквою джерела», випливає, що Михайло Федорович «Путимской» – це і є Богдан Глинський-Путивльський. Тим більше, що ім'я Богдан є некалендарним, тобто його носій *обов'язково* мав отримати ще й якесь друге, хрестильне ім'я. Але Ю. Вольф, розробляючи генеалогію Глинських, пішов іншим шляхом, визнавши у цитованому фрагменті родоводу помилку: «Подробиці ті однак без сумніву помилкові, виникли внаслідок поплутання того князя Федора Ивановича з князем Федором Семеновичем і його потомством»⁶⁵. Справа в тому, що в родоводі Глинських дійсно вказаний Богдан Федорович – другий син Федора Семеновича з молодшої лінії (двоюрідного брата Михайла «Путимского»). Тож Вольф і прийняв його за Богдана Глинського-Путивльського, приписавши всю гілку путивльських («галузь Черкасько-Путивльську») до нащадків Федора Семеновича, а не його старшого дядька Федора Ивановича. Що ж до сина останнього, Михайла «Путимского», то він у генеалогічній схемі Вольфа взагалі зникає⁶⁶. Ця схема, завдяки високому авторитету польського дослідника, була прийнята і в подальшій історіографії⁶⁷. Однак насправді її слід визнати помилковою.

По-перше, батько князя Богдана Федоровича Глинського-Путивльського, за свідченнями актових документів, усе життя провів на Київщині: служив удільним князем київським Олельку Володимировичу (1440 – 1455), Семену Олельковичу (1455 – 1471), а потім ще й виконував розпорядження воеводи київського Мартіна Гаштовта (див. нижче). Тож чи можна ототожнити цього Федора (слідом за Ю. Вольфом) з Федором Семеновичем, який наприкінці XV ст., разом зі своїми братами, офіційно числився в категорії «Князи и бояре смоленские», реально володіючи землями на прикордонні з Московською державою (див. наступний підрозділ)? Гадаємо, що ні. По-друге, зі схеми Вольфа взагалі «випадає» Михайло Федорович «Путимский» – невже він був чистою вигадкою автора «поколінного розпису»? Нарешті, у 1509 р. «братаничем» князя Богдана Глинського зветься князь Михайло (Львович)⁶⁸ – отже, вони були двоюрідними дядьком і племінником, а не троюрідними братами (як виходить за версією Вольфа).

Що ж до Богдана, другого сина Федора Семеновича, вказаного у «поколінному розписі», то його слід ототожнити не з Богданом Федоровичем Глинським-Путивльським († 1512), а з його повним тезкою, який жив приблизно на півстоліття пізніше і служив Москві. А саме, у «Дворовой тетради» 1550-х рр. серед царських дворян, осаджених у Ярославці (підмосковному Малоюрославці), записаний «Князь Богдан княж Федоров сын Глинского. Умре»⁶⁹. Очевидно, цей Богдан Федорович виїхав до Москви ще у 1508 р., разом зі своїми старшими троюрідними братами, синами Льва Борисовича. Саме до нього слід віднести інструкцію, отриману московськими послами у 1522 р.: «А нѣчто взмолвять (литовські представники. – **С. К.**) о Богданѣ о Глинскомѣ, или о его снохахъ, о Глинскихъ женахъ, или о иныхъ, которые зъ Глинскимъ пріѣхали (...)»⁷⁰.

Таким чином, насправді свідчення «поколінного розпису» про походження путивльської лінії Глинських жодних серйозних запитань не викликає. Автор родоводу лише пропустив некалендарне ім'я Михайла Федоровича «Путимского» – Богдан. Останнє, у

64 Родословная книга по трем спискам. С. 158, 85 (тут помилково «Путинской»).

65 Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 78.

66 Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 86–87, 92.

67 Напр.: Бычкова М. Е. Родословие Глинских... С. 296; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Київ, 2008. С. 362, 364.

68 Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб., 1848. Т. II. С. 70, № 57.

69 Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х годов XVI в. М., Л., 1950. С. 208.

70 Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1882. Т. 35. С. 661, 663. Зазначимо, що у роді Глинських існував ще і третій (!) князь Богдан Федорович – син Федора Ивановича, племінника Федора Семеновича; він згадується у ВКЛ протягом 1534 – 1586 рр. (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 90).

кожному випадку, не могло бути *єдиним* іменем його носія, який обов'язково мав носити ще й ім'я, присутнє в офіційному православному іменослові. На користь тотожності Михайла «Путимського» з Богданом Глинським-Путивльським свідчить їхнє однакове по батькові, однакове «додаткове» прізвище, а також наявність у обох «спільного» сина Володимира (за родоводом – син Михайла «Путимського», за актовими джерелами – син Богдана Путивльського). У достовірності інформації «поколінного розпису» не залишає сумнівів пом'яник Введенської церкви Києво-Печерської лаври, де міститься стаття «Ро(д) Кн(я)зя Володимира Путивльско(го)». Вона включає всього чотири чоловічі імені: князів Бориса, Федора, *Михайла* і ще якогось Андрія⁷¹. У перших двох однозначно впізнаються Борис та Федір Івановичі Глинські, тоді як їхній молодший брат Семен (за Вольфом – предок Путивльської лінії) пропущений. З хрестильним же іменем Михайла у пом'янику міг бути записаним, як і в «поколінному розписі», лише батько Володимира Путивльського – Богдан Федорович, син Федора Івановича.

Князь Федір Іванович, середній з трьох братів Глинських, успадкував їхнє родове Глинське князівство (яке потім розділили, як «вотчину свою», двоє синів Федора). Цей факт свідчить, що станом на середину XV ст. предківські володіння Глинських, перетворившись на майже безлюдну пустелю, уже поступалися за своїм значенням (прибутковістю) маєткам, які вони отримали від господарів ВКЛ. Із сіл, отриманих першими Глинськими від Вітовта, нащадкам князя Федора Івановича, а отже, колись і йому самому, належало с. Стайки під Києвом⁷².

У 1440 р. литовський уряд нового великого князя, малолітнього Казимира Ягеллона, відновив удільне князівство Київське, надане Олександрю (Олельку) Володимировичу. На службу до нього й перейшов князь Федір Глинський, а після смерті Олелька († 1455) продовжив служити його сину, Семену Олельковичу († 1471). Від вказаних князів Київських Глинський отримав село й селище на Київщині, потім ще сільце – від короля Казимира і ще одне купив сам. Про це нам відомо з пізнішого підтвердження, виданого князю Богдану Федоровичу Глинському. Зокрема, там говориться, що «отець его княз Федоръ выслужил на кн(я)зи Александре а на кн(я)зи Семене село Боровое во Олевской волости пять ч(о)л(о)в(е)ковъ данныхъ, и теж отецъ жо его выслужил на кн(я)зи Александре ж а на кн(я)зи Семене селище в Черкасскомъ повете на имя Радивоново на Тасмени и с пасеками, а озера и луки на Днѣпре, и со всеми входы и приходы, и што к тому селищу здавна прислухало. А далеи отецъ жо его княз Федоръ выслужил на отцы нашом, короли его м(и)л(о)сти, Голубея в Завскои волости, а в том Голубе один ч(о)л(о)в(е)къ данъныи. И теж отецъ жо его купил Некрашов в Киевскомъ повете на Красномъ реце»⁷³. Після ліквідації Київського князівства князь Федір Глинський підлягав владі литовського пана Мартіна Гаштовта, воєводи Київського (1471 – 1480)⁷⁴, який «высылалъ» його ділити володіння між київськими боярами⁷⁵.

Князь Богдан-Михайло Федорович разом з молодшим братом Григорієм успадкували безлюдні землі своїх предків – колишнє Глинське князівство. До 1498 р. брати розділили «вотчину свою», причому «Богдану болшому досталось Сѣверь-Сулская, и рѣка Сула съ верху до устья, и на иныхъ мѣстѣхъ и иные помѣстья»⁷⁶. Перша чітко датована згадка про князя Богдана Федоровича відноситься до 7 серпня 1488 р., коли йому було призначено виплату «10 копъ з мыта въ Кieve etc»⁷⁷.

Урядова кар'єра князя Богдана Глинського розпочалася на південному прикордонні Київської землі, де він отримав посаду черкаського намісника. У вересні 1493 р. московський посол у Криму звітував про недавні події, що сталися влітку (десь після

71 Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. Київ, 2007. Спецвипуск 7. С. 30.

72 *Келембет С.* Князі Глинські: походження роду... С. 6, 7, прим. 25.

73 LM. Кн. 6. Р. 164, nr 238 (1497 р.); те ж саме більш коротко – р. 114, nr 120 (1495 р.).

74 *Wolff J.* Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386 – 1795. Kraków, 1885. S. 19.

75 LM. Кн. 5. Р. 45, nr 16 (згадка в акті 1494 р.); *Грушевський М.* Кілька київських документів XV – XVI в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1896. Т. XI. С. 10 (список 1572 р.).

76 Дворцовые разряды. Санкт-Петербург, 1851. Т. II. Стб. 900 (переказ змісту акта у 1638 р.).

77 LM. Кн. 4. Р. 65, nr 16.6.

Петрового посту). «Да приходилъ, государь, Уздемиръ царевичъ (брат хана Кримського Менглі-Гірея, що перебував на службі у його ворога – великого князя Олександра Литовського. – **С. К.**), да съ нимъ приходилъ Богданъ, черкаской воеводка, да взяли новый городокъ; а царевичъ Ахмать-Кирей (син Менглі-Гірея. – **С. К.**), государь, воевалъ и полону ималъ много». Тоді ж під «новим городком», недалеко від переправи через Дніпро, «Черкасци ночи люди многіе» пограбували московського посла, який повертався від воеводи Молдавського. Зазначимо, що в листі самого Менглі-Гірея до Івана Московського, де повідомлялося про вказаний інцидент, нападники «изъ Черкаського городка» фігурують як «казаки»⁷⁸ – це один із найраніших випадків вживання даного терміну (татарського походження) стосовно «українних» підданих ВКЛ.

У середині вересня кримський хан відправив до Москви ще один лист, в якому розповідав про недавні події більш докладно. Він арештував литовського посла, а «людей его (великого князя Олександра. – **С. К.**) воевавъ разорили, и Ахметъ-Кирей, сынъ мой, и тотъ людей его повоевавъ, и бившия Божьимъ даньемъ и силою, которые въ погонь приходили, и тѣхъ людей побивъ, а лутчихъ людей съ собою привель». У відповідь Олександр Литовський «не утерпя нашего брата Уздемира царевича къ намъ послалъ, Черкаского городка князя Богдана вмѣстѣ послалъ (...) Которой городъ на Нѣпрѣ чинилъ есми, взявши и разорили на тритцать тысящ алтынъ денгами взяли, а въ немъ шестьдесятъ да четьре челоѣки взяли, а иныхъ побили, а иныхъ въ полонъ свели». Усього ж, за словами Менглі-Гірея, для будівництва фортеці він «на полтораста тысящ алтынъ долгу учинивъ и нарядилъ, и нынѣ тотъ долгъ на мнѣ. А какъ тотъ городъ сдѣланъ, а Литовскую землю какъ разорити было, и язъ разболѣлъ, и въ ту пору пришедъ городъ нашъ взяли да и разорили да и прочъ пошли (...)». Здається, після цього хан «сѣмъ ѣздомъ пришедъ съ пушками и съ пищальми на Черкаской городокъ пришли есмя»; вороги, завчасно попереджені сторожами на Дніпрі, «сколко городовъ своихъ пометавъ побѣжали; и мы шодшы Черкаской городокъ въ головахъ и иные ихъ города пожгли, наблизу они людей своихъ не оставили бѣгу для». Царевич Ямгурчей також писав до Івана Московського: «Да ещо со царемъ (Менглі-Гіреєм. – **С. К.**) вмѣстѣ сѣли на конь на твоего недруга, Черкаской городокъ да Каневъ столко ся надъ ними стало на украинной землѣ у недруга какъ столное мѣсто было, ино ся то разорило»⁷⁹.

У тому, що «черкаской воеводка» князь Богдан був саме Глинським, не залишають сумніву деякі інші факти. По-перше, навіть у 1495 р., коли Глинський уже займав посаду намісника Путивльського повіту, в Черкасах усе ще проживали «слуги и люди ег(о)»⁸⁰. Та головне, у 1507 р. черкаські міщани представили королю Жигимонту старий «листъ судовый князя Богдановъ Федоровича», і король підтвердив винесений у ньому вирок⁸¹. Це однозначно свідчить, що колись раніше князь Глинський займав у Черкасах державний уряд намісника, до повноважень якого входив розгляд судових справ⁸².

Залишається з'ясувати ще одне питання: який саме новозбудований «городъ на Нѣпрѣ» спустошили царевич Уздемир і князь Богдан Глинський? М. Грушевський

78 Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 194–195 (у тексті ханського ярлика видавець неправильно поставив розділовий знак коми – пор. нижче з листом самого московського посла).

79 Сборник РИО. Т. 41. С. 196, 198.

80 ЛМ. Кн. 6. Р. 114, nr 121.

81 ЛМ. Кн. 8. Р. 190, nr 196.

82 Ідентифікацію «князя Богдана» 1493 р. як Глинського встановив А. Яковлев (*Яковлев А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в.в. // Україна. Київ, 1907. Т. III. Сентябрь. С. 344). Разом з тим дослідник, схоже, помилився, стверджуючи, нібито князь Богдан Федорович мешкав у Черкасах уже в 1488 р. – пов'язавши запис Литовської метрики про надання йому 10-ти коп з київського мита (див. вище) з попереднім записом про надання пушкарю черкаському Циморману (слова «там жо» напевне відносяться до першого запису, вказуючи на джерело виплати пушкареві – «з мыта луцького»). Також Яковлев відносить до князя Богдана Глинського звістку про те, що в 1489 р. на Дніпрі люди пана Юрія Пацевича (воеводи Київського) «въ головахъ Богданъ да Голубецъ да Васко Жила со многими людьми» побили і пограбували московських купців (Сборник РИО. Т. 35. С. 23). Чисто теоретично це можливо; але досить дивно, що Богдан тут названий так просто, без князівського титулу і прізвища. Див. про це: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VII. С. 89–90.

вважав, що тут мався на увазі Очаків⁸³. Однак про Очаків, що стояв на березі Дніпро-Бузького лиману, навряд чи можна було говорити як про фортецю «на Дніпрі». Менглі-Гірей ще у червні 1492 р. писав до короля Казимира, що він «вжо еси поехалъ со всеми людьми своими города Тягини оправляти». У серпні Іван Московський указував хану Кримському: «а что городъ дѣлаешъ на Днѣпрѣ, и намъ сказывали, что тотъ городъ далече от Литовскіе земли, близко деи устья Днѣпрского (...)»⁸⁴. Нарешті, у листопаді 1492 р. з ВКЛ повідомляли до Польщі: «Тыми разы дошли до насъ слухи таковыя, ижъ царъ перекопский Мендли Кгереи вытягнулъ с Перекопа со всеми моцами своими. А тягнетъ до того замьку своего, который лета минулого оправил на *сеи* (правій. – **С. К.**) стороне Днепра с помощью цара турецкого, именемъ Тягининъ»⁸⁵. Таким чином, мова йде про фортецю Кримського ханства, збудовану на правому боці нижнього Дніпра біля сучасного с. Тягинка (і однойменної річки), приблизно за 30 км вище пізнішого Херсона. Саме здобуття Тягинського замку в 1493 р. стало першим значним військовим успіхом дніпровських (черкаських) козаків, а князь Богдан Глинський – виявляється їхнім першим відомим очільником.

Утім, уже наступного року литовський господар замінив свого намісника у Черкасах. 17 травня 1494 р. як такий згадується пан Кміта Олександрович⁸⁶, до того – путивльський намісник (згадується 30 квітня 1490 р.⁸⁷). Натомість, князь Богдан Федорович був переведений до сіверського Путивля, намісником якого вперше названий у акті від 2 липня 1495 р.⁸⁸. Цю посаду Глинський займав протягом наступних п'яти років. Його зв'язок з Путивлем, хоча й відносно недовгий, виявився настільки міцним, що «надав» князю (посмертно), а також і його нащадкам, додаткове прізвище «Путивльського».

27 липня 1495 р. великий князь Олександр видав на користь князя Богдана Федоровича, путивльського намісника (який, очевидно, особисто прибув до столичної Вільни) відразу три документи. 1) Лист до господарського дворянина, князя Льва (Глазинича?): «Што дали есмо тебе именеицо в Менскомъ повете Кгирятовича а Кготевича, *ино* просил в насъ того именеица наместъникъ путивльскии кн(я)зь Богдан Федоровичъ и мовил перед нами, ижъ *хочет* о томъ с тобою згодити ся и *хочет* тебе до смерти ховати». Якщо вони дійдуть між собою такої згоди, то литовський господар надає згаданий маєток князю Богдану за умови, щоб той опікав безсмертного князя Льва до його смерті; якщо ж не дійдуть – маєток надається Богдану після смерті Льва. 2) Підтвердження на батьківські вислуги – «села в Киевскомъ повете у в Олевской волости на *имя* Бобровое (так!, має бути Боровое. – **С. К.**) а в Завской волости Голубеевъ, а въ Черкасахъ Радивоново». На ці володіння батько князя Богдана і він сам колись отримали підтвердження короля Казимира; але «какъ деи Киевъ татарове сожгли (напевне, під час нашествя Менглі-Гірея 1482 р. – **С. К.**), *ино деи* тотъ привилеи тогды *ж* в Киеве згорелъ». 3) Лист до черкаського намісника, пана Кміти Олександровича, щоб той слуг і людей князя Богдана, які живуть у Черкасах, не судив і не брав з них судових штрафів – відповідно до загального привілею Київській землі⁸⁹.

2 жовтня 1497 р. князь Богдан Федорович Глинський, путивльський намісник, отримав підтвердження на маєтки, вислужені та куплені його батьком у Київській землі (див. вище), а також і свої власні: «и што *теж* самъ князь Богдан выслужил на нас имене в Менскомъ повете на *имя* Гармановское а Кгирятово, и *теж* князь Богдан жо купил в Романа Есковича половину Жукина на Десне реце з нашимъ призвоеньемъ»⁹⁰.

У лютому 1498 р. великий князь Іван Московський скаржився, що його посол Плещеев, їдучи з Туреччини разом з московськими й іноземними купцями, «какъ пришли въ Путимль, и твой наместникъ путимльской Богданъ того нашего посла и тѣхъ

83 Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VII. С. 59, 83, 90.

84 Сборник РИО. Т. 41. С. 167.

85 ЛМ. Кн. 5. Р. 174, 182, 183, nr 269, 282, 283.

86 ЛМ. Кн. 5. Р. 51, nr 31.

87 ЛМ. Кн. 4. Р. 43, nr 7.

88 ЛМ. Кн. 6. Р. 240, nr 383; див. також nr 384 (16 липня), р. 241, nr 386 (16 квітня 1496 р.).

89 ЛМ. Кн. 6. Р. 113-114, nr 118, 120, 121. У 1496 р. князь Богдан отримав від ключника київського «13 судовъ северское дани» (р. 242, nr 388).

90 ЛМ. Кн. 6. Р. 164-165, nr 238. Згадується ще як намісник Путивльський, 14 травня 1497 і 28 квітня 1498 р. (ЛМ. Кн. 6. Р. 243, 245, nr 393, 397).

нашихъ гостей къ намъ не пропустилъ». На це великий князь Олександр Литовський відповів: «Ино намъ то вѣдомо, писалъ о томъ къ намъ намѣстникъ, князь Богданъ, чтожъ тотъ его посоль Михайло Плещеевъ приѣхалъ къ Путивлю и съ тими гостми, а съ ними посполу многіе люди Татарове пришедчи, и въ земли нашої по вскрайнамъ великіе шкоды намъ починили; и онъ былъ его для того позадержалъ, покуль мы его навчимъ о томъ. И мы до него писали, ажбы его пропустилъ; и онъ его того же часу, и гостей тыхъ, которые приѣхали съ нимъ, пропустилъ». Литовський володар докоряв московському, що його посли «поганство Татаръ наводятъ на наши земли, а гостей купцовъ проводятъ съ собой мимо наши головныи мѣста» – Київ і Луцьк, аби не платити там законне мито⁹¹.

В останні роки XV ст. приватні володіння князя Богдана Глинського продовжували зростати. 14 травня 1498 р. він отримав від великого князя Олександра навечно с. Тулюбле у Київському повіті. 18 листопада 1499 р. – «данникъ данъ Сухаревичъ в Киевскомъ повете в Завскои волости до воли». 21 листопада – отримав підтвердження на с. Тулюблем, а також «штож купил именье в боярина киевского, в Бориса Тишковича, отчину его въ Киевском повете во Олевскои волости на имя Ирову, пять потуговъ на реце болшой на Уборти и на речыце Ировце тежъ вечно»⁹².

1 лютого 1500 р. князь Богдан Глинський зробив надання Київському Николо-Пустинському монастирю. У цьому документі говорилося: «Посмотрѣль есми въ листъ, што писала до мене тетка моя, смиренная старица Гафтелина, бывшая пани Иванова Каленицкого Агафья, о нашемъ имѣньи о Гатномъ, абыхъ его далъ и записалъ святому чудотворцу Христову Николѣ Пустыньского монастыря. И я Богданъ Федоровичъ Глинскій, намѣстникъ Путивльскій, и зъ своею княгинею Марьею и зъ нашими дѣтками, дали есмо тое нашу имѣнье Гатное, въ Киевскомъ повѣтѣ, святому чудотворцу Христову Николѣ Пустыньского монастыря (...). Серед свідків цього акта вказані «бояре наши», в т. ч. адміністратори путивльських волостей: «сотникъ Хотѣньскоѣ волости Некрашъ», «сотникъ Меленьскій Гридя, а Биринскоѣ волости Матвѣй Аборахъ, а сотника Немирского сынъ Яковъ». Сам лист був «Писанъ въ Млѣнѣ на рѣцѣ Семи» – у Мленській волості на Сеймі⁹³.

Переломним моментом у житті князя Богдана Федоровича стала московсько-ли-

91 Сборник РИО. Т. 35. С. 244, 245; те ж саме: ЛМ. Кн. 5. Р. 245–246, нр 391; ЛМ. Кн. 6. Р. 86, нр 58.

92 ЛМ. Кн. 6. Р. 174, 227, 233, нр 256, 350, 364.

16 лютого 1499 р. згадується якийсь князь Богдан Боровський, який мав судову справу зі смоленськими боярами за сільце Немчиновське (ЛМ. Кн. 5. Р. 117–118, нр 191). Ще кн. Федір Глинський, батько Богдана, отримав с. Борове на Київщині. М. Є. Бичкова пише, що саме «його нащадки писались як кн. Боровські (Вольф. 86–87)» (Бичкова М. Е. Родословие Глинских... С. 296). Однак на вказаних сторінках книги Вольфа про це нічого не говориться. Більше того, Вольф схилився до думки, що Боровські були князями «чисто литовського походження» (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 10, пор. 86–87). Сином князя Богдана 1499 р. був князь Юрій Боровський і т. д. (Там само). Тоді як у Богдана Глинського був лише один син, Володимир Путивльський. Встановити місцезнаходження родового гнізда князів Боровських дозволяє королівський акт, виданий князю Миколаю Боровському в 1625 р. – «привілей додатковий до Буловець на село Боровське (...) у Смоленському (воеводстві)» (Там само. С. 11). Це нинішні «деревні» Боровское і Буловіца в Починковському р-ні Смоленської обл. Між ними є ще «деревня» Бердібаки, назву якої той же Вольф пов'язав з князями Бердябковичами, які наприкінці XV ст. згадуються як дрібні землевласники Смоленської землі (Там само. С. 2). Порівнюючи ці факти, ми навряд чи помилимося, визнавши князів Боровських нащадками Бердябковичів.

Князь Богдан Федорович за життя називався лише Глинським, після смерті – Путивльським (Путимським), але ніколи – Боровським. Утім, таким прізвиськом в одному акті 1571 р. зветься його онук, князь Богдан Володимирович – власник Борового і Ярового на Київщині (Архив Юго-Западной России. Киев, 1911. Ч. VIII. Т. VI. С. 330, № СХІІІ). Він помер бездітним, і «спадокъ по зошломъ князю Богдане Путивльскомъ въ именахъ Боровой и Яровой» перейшов до князя Богуша Корецького (Архив Юго-Западной России. Киев, 1859. Ч. I. Т. I. С. 108, № 17 (1576 р.)). У власних актах він теж виступає як «князь Богдан Володимирович Путивльскій» (Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст. Харків, 2009. С. 90, прим. 1).

93 Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. С. 201–202, № 178 (за оригіналом).

товська війна 1500 – 1503 рр. У 1500 р. воєвода Яков Захарович, привівши до присяги на вірність Москві головних сіверських князів (Можайського-Стародубського та Шемячича Новгород-Сіверського), разом з останніми «городъ Путивль взя, августа 6, на Спасовъ день, князя Богдана Глинского поималъ и зъ женою»⁹⁴. Тоді ж у полон потрапив Володимир, неповнолітній син намісника путивльського, і його вихователь Федір – майбутній святий Фотій Волоцький. «И егда князь Богданъ Путивльскый жил на своей вотчинѣ (так! – **С. К.**), во градъ Путивле, и в те времена сей Феодоръ служилъ князю Богдану Путивльскому; и добродѣтельнаго ради его нрава князь Богданъ у своего сына, князя Владимира, повелѣлъ дяткою ему быти. Егда же великого князя Ивана Васильевича, всея Руси самодерсца, посланиемъ воеводы с войском взяли град Путивль, тогда со князем Богданомъ, и з сыномъ его князем Владимиром, и с прочими и сего Феодора плениша»⁹⁵.

Полон князя Богдана виявився довгим. Тож приватні володіння московського бранця, за свідченням самого короля Жигимонта в 1512 р., «дали были завѣдати служебнику его Заморенку», який і завідував ними аж до смерті князя⁹⁶. Втім, частина маєтків Глинського дісталася іншим власникам. Зокрема, села в Олевській волості Київського повіту до 1508 р. «держал зрадца наш князь Иван Глинский, на имя Каменое да Боровое, что ему достались после князя Богдана Федоровича»⁹⁷.

Восени 1509 р. король Жигимонт вимагав від великого князя Василя Московського, щоб той у числі деяких затриманих у Москві литовських полонених відпустив і Богдана Глинського. На це була отримана така відповідь: «А о князѣ Богданѣ Глинскомъ и о Якубѣ Ивашинцовѣ (зять князя Івана Борисовича Глинського, див. вище. – **С. К.**) посломъ его отказано, что приѣхали они къ государю служить»⁹⁸. Наприкінці того ж року Василь Московський ще раз нагадав литовським послам: «И Богданъ Глинской билъ намъ челомъ, братаничемъ своимъ княземъ Михайломъ (Львовичем Глинским. – **С. К.**), чтобы намъ его пожаловати, велѣти ему собѣ служить; и мы, по его челобитью, Богдана пожаловали, велѣли ему собѣ служить; да и посломъ брата нашего и свата (Жигимонта. – **С. К.**), которые у насъ были о миру, Станиславу Глѣбову съ товарищи, о Богданѣ о Глинскомъ тогда отговорено, что Богданъ билъ челомъ служить намъ (...) и намъ Богдана Глинского (...) отпустить непригоже»⁹⁹. Посольство пана Станіслава Глібовича перебувало у Москві 19 вересня – 10 жовтня 1508 р.; на той час князь Михайло Глинський, залишаючись на території ВКЛ, уже приніс присягу Василю Московському¹⁰⁰. Таким чином, перехід Богдана Глинського на московську службу, за посередництвом його двоюрідного племінника Михайла Львовича, відбувся в 1508 р.

Утім, король Жигимонт продовжував наполягати на звільненні князя Богдана. Ще в 1512 р. московські представники вкотре відповідали литовським: «А о Богданѣ Глинскомъ (...) многижды королю отказывано, что они государю служатъ»¹⁰¹. Невдовзі ж після цього князь Богдан Федорович, можливо, так і не отримавши реальної свободи, помер. У 1512 р. король Жигимонт писав до князів Михайла Мстиславського і його братів Жославських: «Повѣдилъ передъ нами воевода Киевскій, подчашій нашъ, намѣстникъ Мерецкій и Мозырскій панъ Юрьи Николаевичъ Радивиловича, ижъ зять вашъ князь Богданъ Путивльскій, будучи на Москвѣ у великого князя у вязенствѣ, Богу душу отдалъ»¹⁰².

94 Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1859. Т. VIII. С. 239, і т. д.

95 Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик. Москва, 1999. С. 223 (Житіє Фотія Волоцького).

96 Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1848. Т. II. С. 100, № 76.

97 ЛМ. Кн. 8. Р. 255, нр 312 (надання їх князю Юрію Дубровицькому в 1508 р., після зради Глинського).

98 Сборник РИО. Т. 35. С. 490.

99 Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. С. 68, 70, № 57 (відповідь на литовське посольство від 28 листопада, з 7-ї книги Литовської метрики); Сборник РИО. Т. 35. С. 491.

100 Полное собрание русских летописей. 1859. Т. VIII. С. 249–250.

101 Сборник РИО. Т. 35. С. 494 (1511 р.), 498 (1512 р.).

102 Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. С. 100, № 76. Цей лист у 7-й книзі Литовської метрики не датований; але він записаний між актами 1512 р. Юрій Радивилович

З цього документа випливає також, що дружина князя Богдана Федоровича, Марія (див. вище під 1500 р.), була дочкою князя Івана Юрійовича Жославського (Заславського) – сестрою його синів, до яких писав король. В одному пізнішому акті (1551 р.) згадано, що черкаський маєток на р. Вязані князь Жославський дав у посаг своїй дочці, видаючи її за князя Путивльського¹⁰³. Після смерті Богдана його вдова повернулася до ВКЛ, де вдруге вийшла заміж за князя Івана Васильовича Красного (Друцького): останній 2 червня 1516 р. записав кілька маєтків «Марині, дочці князя Жославського Івана Юрійовича, дружині своїй»¹⁰⁴. Князь Володимир Богданович Путивльський довго служив у Москві, на якийсь час повернувся до ВКЛ (1532 – близько 1540 р.), а потім знову подався до Москви. Його маєтки на Київщині успадкували дружина та син, князь Богдан Путивльський¹⁰⁵, який помер бездітним до 1571 р.¹⁰⁶. Крім сина Володимира, у Богдана Федоровича було ще дві дочки, Анастасія та Марія¹⁰⁷.

Князь Григорій Федорович Глинський, молодший брат Богдана, здається, згаданий лише в переказі акта, яким вони до 1498 р. розділили «вотчину свою». Тоді «Григорью меншому досталося Сѣверь-Глинщина, и въ Ворсклѣ, и Мерла рѣчка съ верху до устья, а на рѣчкѣ Удой Сѣверь и городище Полствинь, и рѣчка Куренка и иные помѣстья розные в иныхъ мѣстѣхъ»¹⁰⁸. За деякими даними, його син, князь Юрій Григорович Глинський, згадується в травні 1537 р.¹⁰⁹. Дійсно, останнім чоловічим представником роду Глинських, який володів запусілою «Глинщиною» у поріччі Ворскли, був князь Юрій. Потім же ця територія перейшла до його свояків по жіночій лінії.

Княжна Марина Юріївна Глинська вийшла заміж за Яцька Єльця, державцю Чорнобильського. Після того, як Глинський виїхав до Москви, король Жигимонт I «Полтаву над річкою Ворсклою, як спадщину жінки його (Єльця. – **С. К.**), повернув йому»¹¹⁰. Інші володіння Глинських на Ворсклі відійшли до сестри князя Юрія, Огрофени. У 1638 р. московським послам було представлено ряд старих документів, серед яких значилися: «Листъ судовый или закладной князя Юрья Глинскаго сестры

був воєводою Київським у 1510/11 – 1514/15 pp. (*Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*. S. 20). Дату смерті князя Богдана підтверджує і те, що після 1512 р. вимоги короля Жигимонта про його звільнення припиняються. Щоправда, ще у 1522 р. московські послы до ВКЛ отримали інструкцію: «А нѣчто взмольвять (литовські представники. – **С. К.**) о Богданѣ о Глинскомъ (...)» (Сборник РИО. Т. 35. С. 661, 663). Але тут, напевне, мова йде про повного тезку Богдана Федоровича – його двоюрідного племінника, який виїхав до Москви в 1508 р. (див. вище).

103 *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* S. 88 (посилання: S. 24 k. 55 od.).

104 *Lietuvos Metrika*. Vilnius, 1998. Knyga Nr. 1 (1380 – 1584). P. 76, nr 328 (польська регеста).

105 *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* S. 88.

106 Архив Юго-Западной России. Киев, 1911. Ч. VIII. Т. VI. С. 330, № CXIII; Киев, 1859. Ч. I. Т. I. С. 108 (1576 р.).

107 *Бычкова М. Е. Родословие Глинских...* С. 297, посилання: ЛОИИ. Ф. 180. Кн. 153. Л. 14 об. (це фонд паперів відомого генеалогіста Г. О. Власьєва).

108 *Дворцовые разряды*. Санкт-Петербург, 1851. Т. II. Стб. 900 (переказ 1638 р.). Про локалізацію цих володінь див.: *Келембет С. Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі // Сіверянський літопис*. 2019. № 2. С. 11–13.

109 *Бычкова М. Е. Родословие Глинских...* С. 297, посилання: ЛОИИ. Ф. 180. Кн. 153. Л. 14 об.

110 *Niesiecki K. Herbarz Polski*. Lipsk, 1839. Т. IV. S. 479; *Boniecki A. Herbarz Polski*. Warszawa, 1905. Т. VIII. S. 384 (посилання на книги Литовської метрики 8, 15, 17, 61). На жаль, Несецький не повідомляє, коли саме Глинський виїхав до Москви, а Єлець відповідно отримав Полтаву. У 1508 р. до Москви емігрував князь Юрій Хромий, який разом з князями Іваном та Дмитром Васильовичем Глинськими володів палацом під Клецьком (ЛМ. Кн. 8. Р. 258, nr 317). У 1522 р. «Федьковая, дочка князя Ивана Хромого» скаржилася на пана Сенька Полозовича, «иже бы онъ держалъ имения, близость еѣ» (Русская историческая библиотека. Петербург, 1903. Т. XX / Литовская метрика. Т. I. Стб. 1092, № 369 (Книга 2 судних справ)). На цій підставі Ю. Вольф припускав, що Юрій Хромий міг бути тотожним одному з двох Іванів – братів Дмитра Васильовича (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* S. 80). Сенько Полозович у 1508 р. отримав володіння князя Василя Дашковича (див. вище); очевидно, саме на них претендувала дочка князя Івана Хромого. У кожному випадку, Юрій (Іван) Хромий явно був нащадком Бориса Глинського (який вислужив володіння під Клецьком), а не його брата Федора – діда Юрія Григоровича.

Огрофены Байбузины на Ворскль и Глинщину, писан в Черкасѣхъ, лѣта 1537, мѣсяца Мая въ 12 день, индикта 10 (...) и записка на имѣнь Глинщина и Ворскль и иныхъ вотчинъ отъ княжны Огрофены Васильевны Глинской, землянки Черкаской, зятю ее Михайлу Ивановичю Грибунову подъ дачею лѣта 1550, Ноября 12 дня, индикта 8»¹¹¹. В описі Черкаського замку 1552 р. вказано, що «Михайло *Грабуновичъ* маєть по жоне жъ, *княжѣне* Домонтовне селище у *Лебединѣ* на полі зъ Яномъ Кельбовъскимъ, а другое селище и городище за Днепромъ у Сивере на рецѣ *Ворскле*, на имя *Глинско*»¹¹². Напевне, тестем Михайла Грабуновича (Грибунова) був князь Василь Домонт, землянин черкаський, згаданий у тому ж описі безпосередньо перед своїми зятями. Тещею ж Грибуновича, тобто дружиною князя Домонта, як видно з акта 1550 р., була княжна Огрофена Глинська, від якої він і отримав «Глинско»¹¹³.

На підставі цих даних Ю. Вольф викомбінував, що Огрофена Василівна, дочка князя Василя-Григорія (так!) Федоровича, була заміжня двічі: 1) за Байбузою; 2) за князем Василем Домонтом, від якого мала дочку, видану за Михайла Грибуновича – також Байбузу (див. нижче)¹¹⁴! При цьому Вольф буквально сприйняв інформацію, наведену в актах 1537 й 1550 рр. Але слід враховувати, що вказані документи відомі не в оригіналах і навіть не в копіях, а лише в коротких переказах, внесених до московської дипломатичної документації 1638 р. Нам видається, що ці тексти містять дві помилки, після корегування яких усе «стає на свої місця». А саме, в акті 1537 р. замість «Байбузины» слід читати «Байбузе» чи «Байбузине», а в акті 1550 р. замість «Васильевны» – «Васильевой», тобто традиційну вказівку на ім'я чоловіка, князя Василя Домонта. На користь такого корегування існує, здається, і прямий доказ. М. Є. Бичкова, з посиланням на рукопис Г. О. Власьєва, пише, що князь Юрій *Григорович* «у травні 1537 р. видав сестру заміж за кн. Оревського»¹¹⁵. Напевне, мова тут іде (зважаючи на дату) про той самий акт Огрофени, сестри князя Юрія Глинського, від 12 травня 1537 р. А якщо так, то Огрофена (про якусь іншу її сестру нічого не згадується) у грамоті фігурувала не як «Байбузина», а була прямо названа дружиною князя Оревського. Останнього і слід ототожнити з Василем Домонтом. У такому разі він мав походити з роду князів Друцьких-Горських: ті були власниками Оревського маєтку (суч. Арава у кількох км на південь від Друцька, в Білорусі), від якого вдова одного з Горських у 1541 р. зветься княгинею Оревською¹¹⁶.

Таким чином, слід гадати, у 1537 р. княжна Огрофена Григорівна Глинська заставила Глинщину комусь із Байбуз, а у 1550 р. – остаточно записала її своєму зятю. Остан-

111 Дворцовые разряды. Санкт-Петербург, 1851. Т. II. Стб. 900.

112 Архив Юго-Западной России. Киев, 1886. Ч. VII. Т. I. С. 90 (тут помилково надруковано «Сквере» замість «Сивере», як у рукописі, див.: *Русина О.* Сіверська земля... С. 46, прим. 63).

113 Н. Яковенко безпідставно вважає князів Домонтів представниками тієї ж лінії Глинських. Зокрема, в її схемі фігурує «Василь (Григорій) Федорович Домонт Кіятів (зг. 1500)» (*Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Київ, 2008. С. 364). Очевидно, така особа скомбінована з двох князів, які у Ю. Вольфа фігурують окремо: Василь-Григорій Федорович Глинський (теж результат помилки – Василь був старшим сином Федора Семеновича, а Григорій – молодшим Федора Івановича) та «князь *Василь Домонт Рятов* (*Rjatoŭ*), котрого рід вписано до пом'яника Київського поряд родів інших князів, що жили близько 1500 р.» (*Wolff J.* *Kniaziowie litewsko-ruscy...* S. 52, 87). Джерелом Вольфа був опис пом'яника Києво-Миколаївського монастиря, куди було вписано «*Родъ князя Василя Домонтов Рятовъ*» (*Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. Санкт-Петербург, 1842. С. 579). Що тут означає загадкове «Рятовъ», сказати неможливо.

114 *Wolff J.* *Kniaziowie litewsko-ruscy...* S. 52, 87, 92 (таблиця).

115 *Бичкова М. Е.* Родословие Глинских... С. 297, посилання: ЛОИИ. Ф. 180. Кн. 153. Л. 14 об. (фонд Г. О. Власьєва).

116 *Wolff J.* *Kniaziowie litewsko-ruscy...* S. 138, przyp. 1, 20, s. 341. У відомих родописах князів Горських Василь Оревський (Домонт) відсутній. Але варто зазначити, що відомості про шлюб княжни Глинської з князем Оревським запозичені з рукопису Г. О. Власьєва, який підготував до видання саме матеріали з генеалогії князів Друцьких: помертню була опублікована лише перша частина цієї роботи, а плани продовження, в т. ч. про лінію Горських, так і залишилися нереалізованими (*Власьєв Г. А.* Потомство Рюрика. Материалы для составления родословия. Петроград, 1918. Т. 2. Князья Владимиро-Волынские. Вып. 1 (без титульного аркуша). С. [1], III-IV).

ній, шляхетний Михайло Грибунович Байбуза, 28 січня 1578 р. за привілеєм короля Стефана Баторія отримав у вічне володіння ще й «въ староствѣ нашимъ Черкаським и Каневскимъ пустыню ку осажаню людми, названую реку Сулу, реку Удай и реку Солоницу, з речьками и озерами, почавшыи с коньца, горою Сулы от Снятина, рубежа московского, ажъ вниз до устья Днепра»¹¹⁷. Втім, уже через п'ять років ці землі фактично захопили князі Вишневецькі, розпочавши створення власного князівства на лівобережжі – відомої «Вишневещини».

* * *

Молодша лінія (смоленська)

Їх засновником був **князь Семен (Сенько) Іванович**. Покинувши батьківщину, він осів у Смоленській землі, де отримав від короля Казимира Ягеллона деякі дрібні надання, зареєстровані в «Книзі данин Казимира». «Кн(я)зю Сеньку Глинскому два ч(о)л(о)в(е)ки на Прудех: Ожереле да Губа; а в городе (Смоленську. – **С. К.**) двор меншии Крошиньского». «Князю Филипу Нагат отчина, што Глинский держаль». «Кн(я)зю Сеньку Глинскому село Мошенское, а в немъ два ч(о)л(о)в(е)ки, што было за кн(я)земъ Григоремъ: Григореи деи того поступил Глинскому. Што Глинский перво держаль, то от него отшло – Крошинского с(ы)ну дано. Самъ корол (...) Инъдик(т) 11»¹¹⁸. Останній запис за індиктом слід датувати 1447/1448 р.¹¹⁹. Тоді князь Сенько Глинський отримав сільце Мошенське, відступлене йому якимось князем Григорієм. Натомість, попереднє володіння Глинського відійшло від нього і було надане сину князя Крошинського. Ця інформація проясняє і попередній запис: там як втрачене володіння Глинського фігурує «Нагат отчина», тепер віддане «князю Филипу» – останнім, зважаючи на рідкісне ім'я, явно був Филип Крошинський (згадується у 1487 – 1496 рр.)¹²⁰. Що стосується сільця Мошенського, наданого князю Сеньку, то Ю. Вольф вважав, що мова йде про маєток Мошни у Черкаському повіті. Однак уже за правління князя Семена Омельковича Київського (1455 – 1471) ці Мошни були надані боярину Ершу, а в середині XVI ст. вони перебували у власності князів Домонтів¹²¹. Зважаючи на те, що процитовані записи надань Казимира відносяться до Смоленської землі, Мошенське логічніше шукати саме в цьому регіоні ВКЛ.

Князь Семен Іванович Глинський залишив чотирьох синів, які також служили у Смоленській землі. У реєстрі «Князи и бояре смоленские», складеному наприкінці XV ст., згадані «Князя Семеновых сыновъ Глинского 4: Федор, Анъдреи, Дмитреи, Иванъ»¹²². Старшинство **князя Федора Семеновича** підтверджують й інші дані. У 1487 р. князі Глинські скаржилися королю Казимиру, що московські піддані сильно пограбували їхні володіння, а Щателшу й Судилов взагалі «засѣли». У 1488 р. – нова скарга Глинських: князь Андрій Васильович (Можайський, брат великого князя Івана) вислав своїх людей «на отчину ихъ на Турьѣ», полонивши та пограбувавши багатьох людей. Очевидно, цю ж скаргу Казимир повторив послам до Москви у травні 1489 р.: «А такежъ жаловали намъ князи Глинский, князь *Феодоръ* зъ братьею: присылають князь Андрѣй Можайский своихъ дѣтей боярскихъ воевать отчины ихъ Турья», які спалили 200 «деревень», полонили 150 людей і награбували майна на 500 рублів. Утім, у січні 1494 р. литовські послы, після довгих суперечок, офіційно погодилися відступити Турьє до московського Можайська¹²³.

117 Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Сообщил Ф. Д. Николайчик // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Киев, 1900. Кн. XIV. Отдел III. С. 86.

118 ЛМ. Кн. 3. Р. 46, 47.

119 11-й індикт в період правління Казимира припадав ще на 1462/63 і 1477/78 рр. Але буквально попередній запис датовано: «Инъдик(т) 10. Самъ вел(икий) [князь]». Казимир коронувався на короля Польського у 1448 р., а до того був лише великим князем Литовським. Отже, зважаючи на великокняжий титул, індикт 10 у вказаному записі може припадати лише на 1446/47 р., а індикт 11 у наступному записі – на 1447/48 р.

120 Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy... S. 188.

121 Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy... S. 51–52.

122 ЛМ. Кн. 4. Р. 152. Вони згадані й у родоводі XVI ст., але там Іван помилково перенесений з останнього місця на перше (Родословная книга по трем спискам. С. 85, 158).

123 Сборник РИО. Т. 35. С. 3, 20, 36–37, 119. Щателша й Судилов знаходились західніше

Очевидно, дружиною Федора Семеновича була «княгиня Федорова Глинского, инока Александра», яка надала Троїцькому монастирю у Смоленську своє село Коловчино; це надання було підтверджене 12 лютого 1510 р. королем Жигимонтом I¹²⁴. Князь Федір Семенович залишив двох синів, Василя й Богдана¹²⁵. Перший з них, напевне, це той князь Василь Глинський, брат (двоюродний) князя Федора Івановича Глинського, який згадується в 1514¹²⁶ та 1517 р.¹²⁷; серед п'яти рідних братів Федора Івановича Василя не було (див. нижче). Князь Богдан Федорович емігрував до Московської держави (у 1508 р.?), де згадується в 1522 р.; тут він і помер десь близько 1555 р.¹²⁸.

Князі Андрій і Дмитро Семеновичі померли бездітними¹²⁹, не згадуючись у жодному датованому документі. Зате їхній молодший брат, **князь Іван Семенович**, є фігурантом досить значного числа актів. 19 лютого 1466 або 1481 р. Мисаїл, єпископ Смоленський, видав лист «сыну нашему князю Ивану Семеновичу Глинскому, благословилъ есьми его церковь Божию поставити нанове у его имѣнью у Вязичнѣхъ», звільняючи її від єпископських податей¹³⁰. Утім, задуману церкву князь Глинський вчасно не збудував, оскільки 17 липня 1495 р. отримав аналогічний дозвіл на її будівництво від єпископа Смоленського Іосифа з додатковою умовою, що «князь Иванъ маєть къ той церкви приписати сельцо свое Шепеловское, о чомъ тому священнику жить»¹³¹.

15 серпня 1483 р. король Казимир писав до намісника смоленського: «Што побегъ к Москвѣ князь Иванъ Глинский, ино били намъ чоломъ братья его, штобыхъмо имъ дали именецо, дельницу брата ихъ князя Иванову, а дворъ городский (у Смоленську. – **С. К.**). И мы имъ тое (...) дали по тому, какъ братья ихъ держаль»¹³². Втім, у Москві Глинський не затримався і невдовзі повернувся до ВКЛ. Можливо, до нього відноситься запис у реєстрі роздач Казимира від 24 червня 1486 р.: «Князю Ивану Семеновичу 12 копъ з мыта путивльскаго»¹³³. 6 серпня 1486 р. князь Іван Глинський засвідчив запис княгинь Зубревицької (Друцької) і Трабської (Гольшанської), виданий «на Пречистое Домъ къ

р. Воря, лівого притоку Угри; Турє – трохи південніше, на р. Турє, також лівому притоці Угри (*Темущев В. Н.* Первая Московско-литовская пограничная война: 1486–1494. Москва, 2013. С. 162, 170, 210, 211, карти 10, 11).

124 ЛМ. Кн. 8. Р. 344, нр 470. Ю. Вольф помилково вважає Олександру вдовою князя Федора Івановича (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 78, 92), який жодного відношення до Смоленська не мав.

125 Родословная книга по трем спискам. С. 85, 158.

126 «Жаловала передъ нами кн(я)гни Федорова Ивановича Глинская на деверя своего на князя Василя Глинского» (Русская историческая библиотека. Т. XX / Литовская метрика. Т. I. Стб. 151, № 116 (Книга 1 судебныхъ справ)).

127 Скарга пана Миколая Рачковича «на князя Василя а на князя Семена а на князя Михайла Глинскихъ» (Там само. Стб. 470–472, № 353). Михайло і Семен були синами Івана Семеновича, молодшими двоюрідними братами Василя Федоровича (див. нижче).

128 Див. вище, на початку 2-го підрозділу статті (про Путивльську лінію Глинських).

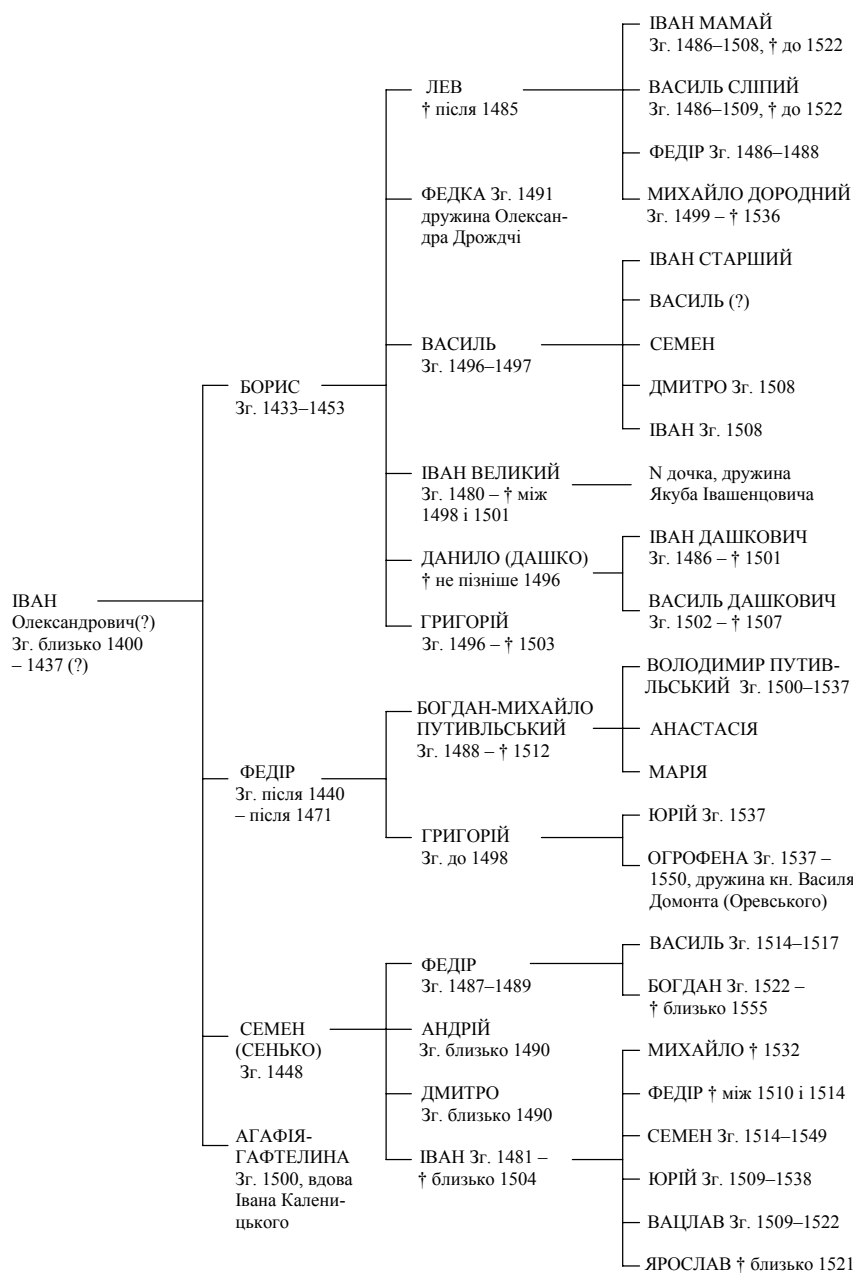
129 Родословная книга по трем спискам. С. 158, 85.

130 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Вильна, 1886. Т. XIII. С. 16–17, № 5. Лист датований 14-м індіктом. Вважається, що Мисаїл був єпископом Смоленським в 1454 – 1480 рр., з 1474 р. будучи одночасно й управителем Київської митрополії. Посвячення на митрополита він так і не отримав, тож і після 1474 р. титулувався єпископом Смоленським. Але коли саме помер Мисаїл, точно не відомо. Очевидно, це сталося до червня 1481 р., коли патріарх Константинопольський затвердив нового митрополита Симеона (*Флоря Б. Н.* Исследования по истории церкви. Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007. С. 253, електронної версії 222–223). Тож 19 лютого 14 індікту могло припадати як на 1466, так і на 1481 р. Остання дата, з огляду на наступний акт, видається навіть більш вірогідною.

131 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XIII. С. 17. Лист датований 13-м індіктом, який у період єпископства Іосифа (1494 – 1498) припадав лише на 1495 р.

132 ЛМ. Кн. 4. Р. 114–115, нр 74. Лист датовано: «августъ 15 день, индик(т)ъ 1, в лет 6990». Однак 1-й індікт відповідає вже 6991-му вересневому року (1482/1483), а 6990-й (1481/1482) – 15-му індікту. Надаємо перевагу датуванню за індіктом, оскільки воно масово використовувалося в канцелярії ВКЛ, на відміну від літочислення «від створіння світу» (тоді як видавці ЛМ чомусь надають перевагу останньому, віднісши документ до 1482 р.).

133 ЛМ. Кн. 4. Р. 34, нр 1.6. Інший варіант ідентифікації – князь Іван Семенович Масальський.

Вильни, отцу нашему митрополиту Семіону Київському и всея Руси»¹³⁴. Навряд чи мова тут іде про князя Івана Борисовича, майбутнього намісника Чернігівського¹³⁵; скоріш за все той проживав на півдні ВКЛ, тоді як і видавці запису, і більшість його свідків походили з території Білорусі, сусідньої зі Смоленщиною. Хоча запис міг засвідчити як Іван Семенович, так і старший представник наступного покоління Глинських – Іван Львович Мамай.

Утративши свої володіння під час литовсько-московської прикордонної війни 1486 – 1494 рр., князь Іван Семенович за правління Олександра Ягеллона (1492 – 1506) отримав за них заміну. В період намісництва Смоленського пана Юрія Глібовича (1492

134 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1869. Т. VI. С. 1-2, № 1.

135 Так вважав Ю. Вольф (*Wolff J.* Kniazowie litewsko-ruscy... S. 79).

– травень 1499)¹³⁶ великий князь Олександр писав до нього (16 лютого, без року): «Што перво писалъ ты до насъ за княземъ Иваномъ Семеновичемъ Глинскимъ, штожь отчизна его вся к Москвѣ отошла и не маеть се на чомъ поживити самъ зъ дѣтьми своими, и пишешъ къ намъ, абысьмо дали ему сельцо у Смоленскомъ повѣтъ, у Деменской волости, на име Снопотець, ино мы его сельцомъ пожаловали (...) а дали есьмо ему тоє сельцо до нашего лѣпшого осмотра дотуля, поки его отчизну очистимъ»¹³⁷. Останні слова, здається, свідчать про те, що документ був виданий ще до укладення литовсько-московського миру, акт якого у Москві датований 5 лютого 1494 р.¹³⁸. У такому разі надання Снопотця князю Глинському слід віднести до 16 лютого 1493, можливо, й 1494 р. Щоправда, на переговорах у Москві в лютому 1494 р. «волостька» Снопот фігурує серед володінь, які на московській службі держав князь Семен Воронинський, хоча сам «князь Семень сказывалъ, что тѣхъ волостей не дръжалъ, а держалъ ихъ князь Федоръ Одоевской изъ Дорогобужа». Як би там не було, у 1494 р. Снопот офіційно було визнано територією ВКЛ. Але вже на початку 1500 р. розгорілася нова війна, внаслідок якої Снопот відійшов до Москви, що й було офіційно зафіксовано в акті перемир'я 1503 р.¹³⁹.

Князю Глинському довелося знову надавати компенсацію. 1 вересня 1500 р. великий князь Олександр писав: «Намѣстнику Смоленскому пану Станиславу Петровичу. Билъ намъ чоломъ князь Иванъ Глинскій и просилъ насъ двorca въ мѣстѣ Смоленскомъ, за Днѣпромъ, близко церкви святого Ильи, князя Семена Володимировича Бѣльсого и мы ему тотъ дворець за Днѣпромъ князя Семеновъ дали»¹⁴⁰. 4 березня 1501 р. литовський господар повідомляв того ж пана Станіслава Петровича: «Билъ намъ чоломъ князь Иванъ Глинскій, просилъ у насъ сельца у Смоленскомъ повѣтъ у Молоховской волости, на име Шилковичъ, и мы ему тоє сельцо Шилковичи зъ людьми дали (есьмо), и ты бы ему въ то увезанье далъ»¹⁴¹. Утім, уже 6 серпня Олександр знову писав до свого намісника, що «тые Шильковичи почали были намъ се на него жаловати и потомъ дей запѣняли се ему служити зъ того сельца; ино будетъ ли, такъ какъ намъ повѣдано, и они нехай князю Ивану служатъ подлугъ першое наше данины и ты бы се въ нихъ не уступовалъ»¹⁴². Тож чи зміг Глинський закріпитися у своєму новому маєтку, точно не відомо. Пізніше князь Иван Семенович Глинський випросив у намісника Смоленського, Юрія Андрійовича (Сологуба, намісник з серпня 1503 р.)¹⁴³, «мѣста пустовскаго, на име Волкова, за Днѣпромъ близко его двора въ мѣстѣ Смоленскимъ» (25 жовтня, без року)¹⁴⁴.

Нарешті, 7 квітня 1503 р. Олександр дав розпорядження наміснику Волковийському: «Билъ намъ чоломъ кн(я)зь Иванъ Семеновичъ Глинского и повелидь передъ нами, штожь отчину его всю неприятел нашъ великии князь московскии забралъ и посель и не маеть ся где з жоною и зъ дѣтьми своими подети. И билъ намъ чоломъ, абыхмо его какимъ хлебокормленьемъ осмотрели и пожаловали. Ино мы дали ему на хлебокормление двор нашъ Волковыиского повета на имя Побоево (...) до тыхъ часовъ, поки отчину его очистимъ от неприятеля нашего великого кн(я)зя московского»¹⁴⁵.

136 Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 50.

137 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XIII. С. 15, № 5. Лист Юрія Глібовича «приказчику Снопотцкому и всимъ мужомъ», з повідомленням про надання князю Глинському, датований зі Смоленська 5 березня, теж без року.

138 Сборник РИО. Т. 35. С. 129.

139 Сборник РИО. Т. 35. С. 136, 400; LM. Кн. 5. Р. 324, nr 518.

140 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XIII. С. 16, № 5. Лист датований 4-м індіктом, який у період правління Олександра припадав лише на 1500/1501 рр. Станіслав Петрович Кішка був намісником Смоленським у 1500 – 1503 рр. (Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 51). Його лист про «увезанье» князя Глинського у наданий двірець датований 5 листопада.

141 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XIII. С. 15, № 5. Лист-повідомлення Станіслава Петровича «ко всимъ мужомъ Шильковцомъ» датований 11 травня, теж 4-го індікта.

142 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XIII. С. 15–16, № 5.

143 Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 51.

144 Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. Т. XIII. С. 16, № 5.

145 LM. Кн. 6. Р. 300–301, nr 512.

Невдовзі після цього, близько 1504 р., князь Іван Глинський помер. 9 липня 1505 р. король Олександр задовольнив прохання його старшого сина, князя Михайла Івановича Глинського, який «поведить перед нами, штожъ есмо дали *отцу* его кн(я)зю Ивану двор нашъ у Волковыискомъ повете на имя Побоево на хлебокормленье, поки быхмо *отчину* ихъ очистили, и он поведил намъ, штожъ ихъ братовъ шесть и не мает ся на чомъ поживити, и просиль в нас десяти чоловековъ на имя Тетеровчан Кремяницкого десятка, абыхмо ему тые люди одному дали (...)»¹⁴⁶.

Імена шести синів князя Івана Семеновича, про яких згадано в акті 1505 р., наведені в документі 1522 р.: крім Федора (давно вже покійного), це були старший Михайло, Семен, Юрій, Вацлав і Ярослав (помер незадовго до 1522 р.)¹⁴⁷. Вони вказані й у родоводі Глинських (окрім Семена), де повідомляється також, що двоє молодших, Вацлав і Ярослав, служили могутнім литовським панам – відповідно Гаштовту і Радивилівичу¹⁴⁸. Нащадки Смоленської лінії Глинських були дрібними шляхтичами, які навіть не завжди вживали князівський титул. Ці не титуловані Глинські існували в Білорусі, Литві та Польщі, принаймні, ще наприкінці XIX ст.¹⁴⁹.

References

- Akty, izdavaemyie Vilenskoiu Arkheograficheskoiu komissiiei. (1886). Vol. 13. Vilna, Russian Empire: V tipografii A. G. Syrkina.
- Akty, odnosiaschiiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoiu komissiiei. (1846). Vol. 1. 1340–1506. Saint-Petersburg, Russian Empire: V Tipografii II Otdieleniia Sobstvennoi Y. I. V. Kantseliarii.
- Akty, odnosiaschiiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoiu komissiiei. (1848). Vol. 2. 1506–1544. Saint-Petersburg, Russian Empire: V Tipografii II Otdieleniia Sobstvennoi Y. I. V. Kantseliarii.
- Arkheograficheskii sbornik dokumentov, odnosiaschikhsia k istorii Sieviero-Zapadnoi Rusi. (1869). Vol. 6. Vilna, Russian Empire: Piechatnia O. Blumovicha.
- Arkhir Yugo-Zapadnoi Rossii. (1859). Pt. 1. Vol. 1. Kyiv, Russian Empire: V universitetskoii tipografii.
- Arkhir Yugo-Zapadnoi Rossii. (1883). Pt. 1. Vol. 6. Kyiv, Russian Empire: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskago.
- Arkhir Yugo-Zapadnoi Rossii. (1886). Pt. 7. Vol. 1. Kyiv, Russian Empire: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskago.
- Arkhir Yugo-Zapadnoi Rossii. (1911). Pt. 8. Vol. 6. Kyiv, Russian Empire: Tipografiia S. V. Kulzhenko.
- Barvinskyi, B. (1913). Kilka dokumentiv i zamitok do chasiv vel. kniaziv Svytrygaila i Zhygymonta Keistutovycha. Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. Vol. 115. Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka, pp. 5–22.
- Boniecki, A. (1905). Herbarz Polski. Vol. 8. Warszawa, Russian Empire: Druk Towarzystwa Akcyjnego S. Orgelbranda S-ów w Warszawie.
- Bychkova, M. E. (2012). Rodosloviie Glinskikh iz Rumiantsevskogo sobraniia. Bychkova M. E. Russko-litovskaia znat XV – XVII vv. Istochnikovedeniie. Genealogiia. Heraldika. Moscow, Russia: Kvadriga, pp. 271–298.
- Długosz, J. (2009). Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Vol. 12. 1445–1461. Warszawa, Poland: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Drievniruskiiie patieriki. Kiievo-Piechierskii patierik. Volokolamskii patierik. (1999). L. A. Olshevskaia, S. N. Travnikov (Ed.). Moscow, Russia: Nauka.
- Dvortsovyie razriady. (1851). Vol. 2. Saint-Petersburg, Russian Empire: V Tipografii II Otdieleniia Sobstvennoi Yego Impieratorskogo Vielichestva Kantseliarii.
- Floria, B. N. (2007). Issledovaniia po istorii tserkvi. Drievniruskoie i slavianskoie sriednieviekovie. Moscow, Russia: TsNTs «PE».

¹⁴⁶ LM. Кн. 6. Р. 59, nr 12.

¹⁴⁷ Русская историческая библиотека. Т. XX / Литовская метрика. Т. I. Стб. 1552, № 223.

¹⁴⁸ Родословная книга по трем спискам. С. 85, 158

¹⁴⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... S. 91; Prochaska A. O kniaziovskiem pochodzeniu szlachty Glińskich // Miesięcznik Heraldyczny. Lwów, 1912. Nr 7–8. S. 105–107.

- Hrushevskiy, M. (1995, 1909). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Vol. 7. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. (Ed.). (1896). *Kilka kuivskykh dokumentiv XV – XVI vv. Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*. Vol. 11. Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka, pp. 1–18.
- Kelembet, S. (2019). *Kniazii Hlynski: pokhodzhennia rodu, Hlynske kniazivstvo, volodinnia v Siverskii zemli*. *Siverianskyi litopys*, 2, pp. 3–18.
- Kuczyński, S. M. (1936). *Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa, Poland: Drukiem Zakładów Graficznych «Biblioteka Polska» w Bydgoszczy.
- Lietuvos Metrika. (1998). *Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1*. A. Baliulis, R. Firkovičius (Ed.). Vilnius, Lithuania: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Lietuvos Metrika. (1998). *Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3*. L. Anužytė, A. Baliulis (Ed.). Vilnius, Lithuania: Žara.
- Lietuvos Metrika. (2004). *Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*. L. Anužytė (Ed.). Vilnius, Lithuania: Žara.
- Lietuvos Metrika. (2012). *Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*. A. Baliulis, A. Dubonis, & D. Antanavičius (Ed.). Vilnius, Lithuania: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Lietuvos Metrika. (2007). *Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*. A. Baliulis (Ed.). Vilnius, Lithuania: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Lietuvos Metrika. (1995). *Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*. A. Baliulis, R. Firkovičius, & D. Antanavičius (Ed.). Vilnius, Lithuania: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Materialy po istorii zemlievladienii kniaziei Vishnievetskikh v Lievobierieznoi Ukrainie*. (1900). F. D. Nikolaichik (Ed.). *Chtienii v Istoricheskome obshchestve Nestora lietopistsa*. Vol. 14. Kyiv, Russian Empire: Tipografiia T. G. Meinander, pp. 84–192.
- Niesiecki, K. (1839). *Herbarz Polski*. Vol. 4. Lipsk (Leipzig), Kingdom of Saxony: Nakładen i drukiem Breitkopfa i Haertela.
- Odnorozhenko, O. (2009). *Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII – XVI st.* Kharkiv, Ukraine: Madryd.
- Polechow, S. (2018). *Książę Michał Zygmuntowicz – walka o spadek po ojcu. Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700. rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego króla czeskiego i cesarza. 1316–1378*. Gdańsk, Poland: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, pp. 199–243.
- Poliekhov, S. V. (2015). *Nasledniki Vitovta*. Moscow, Russia: Indrik.
- Polnoie sobranie russkikh lietopisiei*. (1859). Vol. 8. VII. *Prodolzhenie lietopisi po Voskriesenskomu spisku*. Saint-Petersburg, Russian Empire: V tipografii Eduarda Pratsa.
- Polnoie sobranie russkikh lietopisiei* (2004, 1949). Vol. 25: *Moskovskii lietopisnyi svod kontsa XV veka*. Tikhomirov M. N. (Ed.). Moscow, Russia: Yazyki slavianskoi kultury.
- Polnoie sobranie russkikh lietopisiei*. (1975). Vol. 32. *Khroniki: Litovskaia i Zhmoitskaia, i Bykhovtsa. Lietopisi: Barkulabovskaia, Averki i Pantsyrnogo*. Moscow, USSR: Nauka.
- Pomennyk Vvedenskoii tserkvy v Blyzhnikh pecherakh Kyievo-Pecherskoi lavry*. (2007). Kuzmuk O. (Ed.). *Lavrskiy almanakh. Spetsvypusk 7*. Kyiv, Ukraine.
- Prochaska, A. (1912). *O kniaziovskiem pochodzenii szlachty Glińskich*. *Miesięcznik Heraldyczny*, 7-8, Lviv, Austro-Hungarian Empire, pp. 105-107.
- Rodoslovnaia kniga po triem spiskam, s priedisloviiem i azbuchnym ukazatieliem*. (1851). *Vriemiennik Impieratorskogo Moskovskogo Obshchestva istorii i drevnostiei rossiiskikh*. Vol. 10. Moscow, Russian Empire, pp. I–VIII, 1–286.
- Ruskaia istoricheskaia biblioteka*. (1903). Vol. 20. *Litovskaia metrika*. Vol. 1. Saint-Petersburg, Russian Empire: Senatskaia tipografiia.
- Rusyna, O. (1998). *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv, Ukraine.
- Sbornik Impieratorskogo Russkogo Istoricheskogo obshchestva*. (1882). Vol. 35. G. F. Karpov (Ed.). Saint-Petersburg, Russian Empire: Tipografiia F. Yelieonskago i K.
- Sbornik Impieratorskogo Russkogo Istoricheskogo obshchestva*. (1884). Vol. 41. G. F. Karpov (Ed.). Saint-Petersburg, Russian Empire: Tipografiia F. Yelieonskago i K.
- Tiemushev, V. N. (2013). *Piervaia Moskovsko-litovskaia pograničnaia voina: 1486–1494*. Moscow, Russia: Kvadriga.
- Tysiachnaia kniga 1550 g. i Dvorovaia tetrad 50-kh godov XVI v.* (1950). A. A. Zimin

(Ed.). Moscow – Leningrad, USSR: Izdatelstvo AN SSSR.

Ukrainski hramoty. (1928). Vol. 1: XIV v. i persha polovyna XV v. Rozov V. (Ed.). Kyiv, USSR: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk.

Vlasiev, G. A. (1918). Potomstvo Riurika. Materialy dlia sostavleniia rodoslovii. Vol. 2. Kniazia Vladimiro-Volynskii. Pt. 1. Petrograd, Russia.

Vostokov, A. (1842). Opisanii russkikh i sloveinskikh rukopisei Rumiantsevskogo muzeuma. Saint-Petersburg, Russian Empire: V Tipografii Impieratorskoi Akademii Nauk.

Wolff, J. (1895). Kniaziovie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. Warszawa, Russian Empire: Drukiem J. Filipowicza.

Wolff, J. (1885). Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795. Kraków, Austro-Hungarian Empire: W drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki.

Yakovenko, N. (2008). Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredyiny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina. Kyiv, Ukraine: Krytyka.

Yakovlev, A. (1907). Namistnyky, derzhavtsi i starosty hospodarskoho zamku Cherkaskoho v kintsi XV i v XVI v.v. Ukraina. Vol. 3. Sentiabr. Kyiv, Russian Empire: Drukarnia N. T. Korchak-Novitskoho, pp. 340–354.

Zimin, A. A. (1970). Novoie o vosstanii Mikhaila Glinskogo v 1508 godu. Sovetskie arkhivy, 5, pp. 68–73.

Zródła do dziejów polskich. (1844). M. Malinowski, A. Przędziecki (Ed.). Vol. 2. Wilno, Russian Empire: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego.

Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент.

Kelembet Stanislaw Mykolaiovych – PhD (History), Associate Professor.

THE HLYNSKY PRINCES: EARLY HISTORY OF THE GENUS

The article explores the history of the family of princes Glynsky from the middle of the XV to the turn of the 15th and 16th centuries, more precisely, during the period of activity of two generations – the sons and grandsons of Prince Ivan Oleksandrovich (?), the first reliable representative of the family. According to the structure, the work consists of separate biographical essays, which are grouped into three subsections – along the three main lines of the Glynsky family. These lines, according to the testimony of the Glynsky ancestry of the mid-16th century, were founded by three sons of Prince Ivan – Boris, Fyodor and Semyon. However, at the end of the XIX century. Y. Wolf, developing the Glynsky genealogy, recognized two junior lines, Cherkasko-Putyl'ska and Smolenska, as different branches of the same Cherkasko-Smolenska line – descendants of Prince Semyon Ivanovich; prince Fedor, thus, «remained» childless. This genealogical scheme, thanks to Wolf's high prestige, was later firmly established in historiography, being accepted in modern works. However, the study of sources showed that the evidence of the ancient ancestry about the origin of the Putyl' line from Prince Fyodor Ivanovich is quite reliable, and Wolf, claiming that the compiler of the pedigree confused Princes Fyodor Ivanovich and Fyodor Semenovich (from the Smolensk line), made a serious mistake.

In modern historiography, there are opinions that the princes Borovskies (M. Bychkova) and Domonts (N. Yakovenko) were branches of the Glynskys. In fact, this is not the case: the Borovskies (Lithuanian), most likely, were the descendants of the princes Berdyabakovich, and the Domonts were probably the branch of the princes Drutsk-Gorsky.

Prince Bogdan Fedorovich Glynsky in 1493 is mentioned as the first known leader of the Dnieper (Cherkass) Cossacks. The highest career achievements of the princes Glynsky before 1500 were associated with the Siver land. Here, individual members of the clan occupied the posts of the governors of Starodub, Chernigov and Putyl'.

Key words: the Hlynsky Princes, the Grand Duchy of Lithuania (GDL), Moscow, King Casimir the Jagiellon, Grand Duke Alexander, Chernihiv, Putyl'.

Дата подання: 23.05.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3366447

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У РОСІЇ XVI – XVIII СТ.

Дана стаття присвячена проблемі організації поселень солдатів, відставних нижчих чинів і військових переселенців у Росії протягом XVI – XVIII ст. Автор аналізує намагання російських монархів створити засічні смуги, укріплені лінії й поселяти на них ландміліційні й кавалерійські полки, а також організувати поселення з вихідців інших країн. У статті досліджуються характерні особливості облаштування військових поселень на південних та південно-східних кордонах. Основну увагу приділено функціям і обов'язкам військових поселенців та їхній корисності для охорони державних кордонів.

Ключові слова: військові поселення, кордон, полк, поселенець, солдат, укріплена лінія, фортеця.

Історія військових поселень у Російській імперії XIX ст. в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і в російській історіографії. Історики почали звертати увагу не тільки на процеси розвитку їхньої адміністративної, але й соціально-економічної структури¹. Проте до останнього часу майже не було робіт, присвячених історії організації військових поселень у Росії протягом XVI – XVIII ст. Слід зазначити, що хоча останні, створені за імператора Олександра I, істотно відрізнялися за своїм упорядкуванням, призначенням і масштабами від тих поселень, які були в минулому й ні в якому генетичному зв'язку з ними не перебували, сама їхня ідея, де війська в мирні часи розташовувалися би на окраїнах держави, займалися сільським господарством та зберігали військову організацію й бойові традиції за допомогою постійного навчання, була не новою для Росії й виникала в московських монархів. Тому, на наш погляд, є потреба звернутися до попередників військових поселень Російської імперії першої половини XIX ст., прослідкувати історію й характерні особливості створення місць для проживання солдатів, відставних нижчих чинів і військових переселенців у Росії протягом XVI – XVIII ст.

У XVI – XVII ст. свого роду військовими поселенцями можна вважати війська, які становили прикордонну засічну варту. «Засіками» чи «зарубами» називали в ті часи оборонні споруди на околицях (на південних і південно-східних кордонах) Московії для захисту від нападу татар. Уже в XIII ст. засіки влаштовувалися на шляхах руху татаро-монгольських військ, але значний розвиток вони отримали лише з XVI ст., після утворення Російської централізованої держави².

Важливе значення на півдні країни мала так звана Велика засічна лінія, яка тяглася від Переяслава-Рязанського на Тулу, Белів і Жиздру (будівництво завершено 1566 р.). Південно-східний фланг смуги становили засіки Шацька й Рязька. До 1638 р. загальна довжина Великої засічної смуги становила більше 1000 км. У місцях пропуску на-

1 Богданов Л.П. Военные поселения в России. Москва : АИО «Принт», 1992. 89 с.; Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник, 2000. Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2001. С. 559–606; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов : «Сіверянська думка», 2006. 444 с.; Колеватов О.О. Соціальна структура Слобідсько-Українських військових поселень у першій третині XIX ст. // Сіверянський літопис. 2011. № 1. С. 91–99; Колеватов О.О. Організація Слобідсько-Українських військових поселень у 1817 р. // Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 103–109.

2 Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в I-й половине XVII в. Москва-Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1948. С. 43–44.

селення через смугу споруджувалися опорні пункти з вежами, підйомними мостами, острогами й частоколами. Для покриття витрат на ремонт і зміцнення смуги, починаючи з третьої чверті XVI ст., з населення збиралися спеціальні податки – засічні гроші³.

Оборона засічних смуг була покладена на прикордонну засічну варту, яка набиралася з місцевих жителів (по 1 людині з 20 дворів). Як правило, це були кінні групи воїнів, які постійно несли дозорну службу, змінюючи один одного. Засічна сторожа у другій половині XVI ст. нараховувала від 30 до 35 тис. ратних людей. Але у зв'язку з переміщенням кордону Московії на півдні значення Великої засічної смуги зменшилося. Успішна практика боротьби на південних кордонах Московської держави з татарами за допомогою засічної смуги перенесена й на південно-східні рубежі, де в 1648–1654 рр. була споруджена Сибірська засічна смуга, а в 1652–1656 рр. – Закамська⁴.

Незважаючи на часті набіги кочівників на південні околиці Московії, землі, які там були порожніми, усе більше й більше заселялися вільними людьми або селянами, які втікали від влади феодалів. Ці люди, оселившись на пониззі Дону, Кубані, на берегах Дніпра, Яїка, на узбережжі Чорного моря і в Сибіру, сформували особливе козацьке військо. 16 лютого 1571 р. вийшов складений боярином М. І. Воротинським перший «Устав сторожевой станичной службы», який точно розподілив козаків на городових або полкових і сторожових або станичних⁵. Козаки набиралися під час військових дій з вільних «нетяглих» людей і безземельних батраків, а за службу отримували земельні наділи.

Усвідомлення російськими царями необхідності мати війська, які були б навчені європейському устрою, призвело до створення в країні бойових підрозділів іноземного устрою: піших солдатських і кінних рейтарських полків. У XVII ст. частина з них була влаштована на правах поселених військ, які розташовувалися на шведському кордоні і в Україні. Солдатам відводили землі й вони поєднували військову службу з хліборобством. Поселенці щорічно навчалися протягом місяця військовій справі під керівництвом іноземних офіцерів, а на решту часу розпускалися по домівках⁶. Також треба відзначити, що прикордонна військова людність в українських землях не отримувала ніякої плати, уряд лише декларував частині з неї звільнення від податків, тож жила вона від реалізації зібраних продуктів степу (риби, м'яса, меду, воску, солі, селітри, диких коней, хутра та шкіри) і добутих військових трофеїв.

Як своєрідна організація військ, підпорядкованих центральній владі, перші військові поселення виникли на околицях імперії у XVIII ст., коли, за географічним положенням тодішніх російських кордонів на півдні й південному сході, що піддавалися частим набігам кочових народів, регулярних бойових підрозділів виявилось недостатньо для постійного захисту цих кордонів на такій значній території з малою кількістю населення і складністю передислокації полків на великі відстані. Для цього потрібні були рішучі заходи, які почав запроваджувати імператор Петро I.

На початку XVIII ст. поселення формувалися в основному з відставних нижчих чинів. Вони «від наданої їм землі відправляли по нарядах кінну і пішу службу і тамтешні прикордонні місця захищали та охороняли від ворожих набігів»⁷. Однак ці поселення були непостійними, і поселенці часто переходили з однієї ділянки на іншу. Тому, для посилення кордонів держави, Петро I почав влаштовувати на кордонах укріплені лінії і поселяти при них значну кількість населення напіввійськового устрою, яке могло б постійно відбивати напади ворога і охороняти весь кордон.

З цією метою на сході країни влаштовувалася укріплена лінія поміж Паншиним і Царициним, яка називалася Царицинською. 8 січня 1720 р. було видано розпоряджен-

3 Там само. С. 65–67, 159–161.

4 Там само. С. 293–305, 367–373.

5 Казачьи войска. Краткая хроника казачьих войск и ирегулярных частей. Справочная книжка императорской главной квартиры. Санкт-Петербург : Типография Военного министерства, 1912. С. 6.

6 Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. Санкт-Петербург : Военная типография, 1900. С. 85

7 Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 405. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 624 зв.

ня про закінчення Царицинської лінії і добудову фортець, що входили до неї⁸. Згідно з наказом від 13 квітня 1723 р., в Азовській і Київській губерніях почалося поселення однодворців, копійщиків, рейтарів, драгунів, солдатів, козаків, пушкарів, затинщиків, станичників, тобто тих, хто становив служилий стан «по прибору» і перебував близько до регулярної армії⁹. Заснування поселень у цих губерніях покладалося на князя М.М. Голіцина. У 1724 р. поселенці були прирівняні в правах до державних селян, але ці заходи викликали невдоволення серед указаної категорій населення. Тому 1731 р. уряд Анни Іоанівни був змушений повернути їм колишні права й не вважати їх прирівняними до селянського стану¹⁰.

Крім того, Петро І, проводячи військову реформу, намагався реалізувати ідею розміщення армії за новим зразком, тобто, оповістивши населення, провести розкладку й розміщення полків безпосередньо на місцевості. Однак ця ініціатива великого ентузіазму ані в селян, ані в поміщиків не викликала. Останні боялися за власність, селяни – за дружин і дорослих дочок. Та й сам Петро І прекрасно розумів, що розквартирування по дворах – досить обтяжливий тягар для місцевого населення і тому схилився до думки про необхідність побудови спеціальних слобід для солдатів. Їх військовики мали будувати спільно із селянами, але останні за землю і ліс на будівництво повинні були сплачувати з власної кишені. Казна у даному випадку грошей не виділяла. Роти мали оселятися в радіусі 50–100 верст від комплексу полкового штабу. Піклуючись про боєздатність армії, уряд рекомендував поселяти їх якомога щільніше. У центрі розселення роти будувалися двори для офіцерів і їхньої прислуги, «в яких би були дві хати: офіцерам з сіньми і одна хата людям», а також «сержантові кожному по хаті, іншим унтер-офіцерам двом одна, рядовим – трьом одна хата»¹¹. У слободі також розміщувалися штабні приміщення, шпиталь і сараї для майна. Первинною одиницею розселення було капральство.

Проте вже в той час виявилось, що однією з найголовніших проблем було питання про взаємостосунки поміж солдатами й селянами. Тому військовим пропонувалося «ні в які, як поміщицькі, так і в селянські володіння та в їхнє управління і працю не втручатися і перешкод не робити»¹². Командуванню заборонялося залучати селян до заготівлі дров для солдатів, займатися винним, пивним, соляним і тютюновим продажами, але дозволялося торгувати товарами власного виробництва, утримувати худобу, птицю для своїх потреб і харчування, одружуватися з кріпосними жінками з дозволу поміщика. Вирішення всіх питань взаємостосунків населення і солдатів доручалося командиру полку, він же був зобов'язаним виконувати роль земської поліції. До побудови солдатських слобід солдати знаходилися на утриманні населення. Будівництво слобід мало відбуватися з розрахунку: одне капральство – 14–15 хат¹³.

Проте смерть Петра І обірвала ці починання. Наказом від 24 лютого 1727 р. солдатські слободи або так звані «штабні двори» були знищені. Це мотивувалося тим, що дальність відстані (50–100 верст) поселених солдатів від їхніх офіцерів не давала можливості здійснювати належний повсякденний нагляд за солдатами, які ображали поміщиків і селян, тікали з армії, а на утримання полкових дворів і солдатських квартир були потрібні великі грошові витрати. А наказом від 10 липня цього ж року імператриця Катерина І видала розклад того, які полки й біля яких міст оселяти, виключаючи «Малоросію»¹⁴.

Продовжувала будуватися й прикордонна лінія, яка в 1731 р. вже складалася з двох частин: Царицинської, що тягнулася від Волги до Дону, і Української, яка починалася там, де закінчувалася перша, і прилягала до Дніпра. До 1731 р. на Царицинській лінії

8 Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830 (далі – ПСЗ). Т. IV. С. 417.

9 Там само. Т. VII. С. 47–48.

10 Там само. Т. VIII. С. 360–364.

11 Шербаков М.М. Неизданные сочинения. Москва: Соцэкгиз, 1935. С. 200.

12 Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. Ленинград: Наука, 1982. С. 235.

13 Там само.

14 ПСЗ. Т. VII. С. 823–824.

були поселені 4 ландміліційні полки (три піхотних і один кінний). У 1733 р. імператрицею Анною Іоанівною було видано розпорядження про поселення 1057 родин донських козаків уздовж Волги між Царицином і Камишином. Наказом від 27 грудня 1736 р. почалося розселення відставних нижчих чинів на вільних землях між Царицином і Астраханню, а також у Казанській губернії¹⁵. Ці дії були продиктовані необхідністю заселення й освоєння нових земель російським населенням, а також забезпеченням відставних солдатів необхідними засобами виробництва.

Поселенці селилися слободами по сто й більше дворів «для безпеки від ворога і від внутрішніх злодіїв»¹⁶. Під поселення та утілля їм відводилися землі розміром від 20 до 30 четвертей на кожну родину. Отримані землі заборонялося продавати, віддавати в придане за дочок, закладати й розподіляти між дітьми. Ці землі переходили в спадщину старшому сину, який мав годувати малолітніх братів, «а які з них змушнюють і здатні служити, тим відводити особливі ділянки»¹⁷. Також кожній поселеній родині видавалася позичка від 5 до 10 руб. Крім цього, їм надавалася допомога худобою, знаряддям праці, зерном, а також на перший рік їм призначалася допомога на кожну родину грошима по 12 руб. і хлібом: борошна по 6 четвертин, крупи й вівса по 3 четвертини, усього на суму 22315 руб. При несенні вартової служби на прикордонній лінії всі поселенці мали постійно одержувати платню і провіант на значну на ті часи суму – 11996 руб.¹⁸ У місцях поселення передбачалося побудувати церкви і при них організувати школи для навчання солдатських дітей грамоті й письму. На початок червня 1758 р. на поселенні в Казанській губернії налічувалося 1477 відставних нижчих чинів і 2018 дітей чоловічої статі¹⁹.

Українська лінія між Доном і Дніпром завдовжки близько 800 верст мала складатися з невеликих фортець, розташованих на відстані 10 і більше верст одна від одної і з'єднаних валом. Робота по облаштуванню лінії проводилася зусиллями жителів із сусідніх губерній і українських козаків. Так, наприклад, тільки козаків на будівництві Української лінії 1731 р. було приблизно 10 тис. осіб²⁰. Від того, як просувалася робота на лінії, по ній розселялися ландміліційні полки, яких у 1723 р. було 10, а в 1731 р. вже 20 (16 кінних і 4 піхотних)²¹. Ландміліційні полки оселялися на Українській лінії переважно слободами при фортецях. Кожному ландміліціонеру надавалася ділянка землі, за яку він ніс прикордонну службу. До солдатів цих полків переводилися їхні дружини й діти. Це було пов'язано з тим, що ландміліційні полки передбачалося згодом укомплектовувати з особистого складу, тобто з родин поселених.

Проте протягом 10 років на лінії було поселено тільки 9 полків. До того ж господарство поселенців розвивалося вкрай повільно, і тому на посів і збирання хліба посилалася щорічно значна кількість працівників, яких називали «помічниками». Так, наприклад, тільки з 1733 по 1742 рр. було направлено 120,7 тис. чоловік з кінями. На провіант їм і на платню витрачено казною 605686 руб., а враховуючи матеріали, взяті з домівок, померлих коней і можливий заробіток на місці кожного працівника протягом 6 місяців, по 3 руб. в місяць, увесь збиток, завданий цим заходом казни за 9 років, оцінювався в 2173680 руб. Виключивши ціну хліба, придбаного за гроші посланих на лінію людей на 212701 руб., дійсна втрата становила 1960978 руб.²² Тому, за часів правління імператриці Єлизавети Петрівни, поселенці 9 ландміліційних полків були залишені на своїх колишніх місцях, а 11 полків розпущені по своїх домівках. Але в разі оголошення призову на службу вони мали негайно сформуватися в полки²³. З 1762 р. почалося створення поселень за Уралом, де держава взяла на себе витрати на побудову житла для поселенців²⁴.

15 Там само. Т. VIII. С. 659; Т. IX. С. 1013-1014; Т. XVI. С. 76-77.

16 Там само. Т. XVI. С. 76-77.

17 Там само. Т. IX. С. 1013-1014.

18 Там само. Т. VIII. С. 529.

19 Там само. Т. XVI. С. 77.

20 Там само. Т. VIII. С. 477, 531.

21 Там само. С. 360-362.

22 Там само. Т. IX. С. 901-908.

23 Там само.

24 Там само. Т. XVI. С. 76-77.

Також на південних кордонах Російської імперії на правах військових поселенців оселялися вихідці з інших країн. 1723 р. була надана грамота сербському майору Албанезу щодо прийому сербів на російську службу в гусарські полки. Почали створюватися гусарські команди і з інших народностей: угорців, молдован, валахів і грузинів. З 1725 по 1741 рр. кількість гусарів збільшилася до 6 тис. чоловік, і з них було сформовано 5 гусарських полків: сербський, грузинський, молдавський, угорський і валаський. Через 10 років після утворення гусарських полків почалося переселення на ті ж місця сербів й інших вихідців з австрійських володінь за допомогою сербського полковника Хорвата²⁵. 1752 р. йому було дозволено розселити на правобережжі нижньої течії Дніпра 16 тис. австрійських сербів і угорців. На цій основі були сформовані два полки – гусарський і піхотний. Крім Хорвата, у Бахмутській провінції отримали землі для поселення військ також вихідці із Сербії на чолі з Шевичем і Депперадовичем. Цей район одержав назву Слов'яносербії²⁶, а його жителі на початку XIX ст. увійшли до складу Бузького козачого війська. Ці заходи проводилися, напевно, у зв'язку із загостренням відносин уряду із Запорозькою Січчю.

У цих поселеннях повинні були розташовуватися роти і між ними передбачалася відстань: в гусарських полках 8, а в піхотних – 6 верст. У степу гусарський ескадрон мав зайняти відстань 30, а піхотна рота – 25 верст. Поселенцям відводилися угіддя, а також призначалася грошова платня. Але все інше – амуніція, зброя і набої – мало бути особистим²⁷.

Імператриця Катерина II вважала небезпечним для внутрішнього спокою держави чисельні скупчення озброєних людей. Тому вже в 1764 р. ландміліційні полки були відокремлені від поселення й розміщувалися на постійних квартирах в українських містах. У такий же спосіб були відокремлені від поселень закамські, оренбурзькі й шість ландміліційних полків, які мали нести по чергову роз'їзну службу на Царицинській і Оренбурзькій лініях. Землі, що належали поселенцям ландміліційних полків, слободи, вітряки й кабаки надійшли в розпорядження губернської канцелярії, а прибутки від них ішли на утримання відокремлених від поселень полків. Нарешті, у 1769 р. сама назва ландміліціонера була ліквідована: кінні полки були перейменовані в драгунські, а піші – в піхотні.

Хоча уряд Катерини II негативно ставився до ідеї військових поселень, вони продовжували існувати, у тому числі й гусарське в Новій Сербії. На обладнання й утримання цього поселення на початок 1764 р. було вже витрачено 700 тис. руб., і щоб не втратити безповоротно витрачених сум, було визнано необхідним і в подальшому утримувати Новосербське поселення. Тому в 1764 р. генерал-поручиком Мельгуновим був складений проект про перетворення Новосербського поселення²⁸. Також, крім двох гусарських полків, у цьому ж році в Новоросійській губернії було утворено поселення чотирьох пікінерних (уланських) полків. Для їхнього поселення відводилися «найкращі і найвигідніші біля річок місця»²⁹. А в 1766 р. було організовано ще два кавалерійських полки, які були сформовані з козаків і поселенців Запорозької Січі.

Уряд Катерини II розраховував, що до 1768 р. в Новоросійській губернії перебували 25300 військових поселенців³⁰. Однак з часом кордони Російської імперії були відсунуті на південь, і тому попередні прикордонні поселення залишилися всередині країни. Також з ліквідацією Запорозької Січі частина південного кордону залишилася без захисту. Крім того, за розташуванням нових кордонів необхідно було налагодити зв'язок між Новоросійськими й Азовськими поселеннями. І тому на півдні Російської імперії до 1775 р. було поселено 4 гусарських і 4 уланських полки. З 1776 р. до цих поселених полків, за проектом князя Г. О.Потьомкіна, були приєднані частини інших

25 Там само. Т. XII. С. 568.

26 Щербатов М.М. Назв. праця. С. 201.

27 Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. Москва: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. С. 32.

28 ПСЗ. Т. XVI. С. 795–799.

29 Там само. С. 796–797.

30 Там само. С. 798–799.

кінних полків, і таким чином сформовано 9 гусарських і 6 уланських (пікінерних) полків³¹. Усього ж до 1789 р. в різних регіонах Росії поселено 31304 чоловік³².

До думки про введення військових поселень поверталися і в епоху Павла I. Він особисто займався цим питанням, збирав історичні довідки, цікавився попередніми формами поселень і, зокрема, поселенням солдатів, відставних нижчих чинів і переселенців у Новій Сербії, Слов'яносербії, на Українській і Сибірській лініях. У 1778 р. думку про створення особливих кантонів з полків, які формувалися б із жителів, що проживають на території розташування цих полків, великий князь Павло Петрович висловив у листі до графа П. Паніна. «Ставлячи полки разом, – писав він, – завжди вони будуть на очах своїх начальників, а коли полки розкидані, то відбуваються різні примхи і ексцеси»³³. Зійшовши на престол, Павло I продовжував збирати відомості про регулярні війська, військові поселення й військові школи в Росії. Але в період царювання Павла I думка про переведення військ на поселення не отримала розвитку.

Таким був історичний досвід упровадження «осілости» солдатів, відставних нижчих чинів і переселенців у Росії протягом XVI – XVIII ст. Основним стимулом втілення цієї ідеї в життя завжди слугувало зменшення витрат на утримання військ, зручне для держави постійне їхнє розміщення й охорона прикордонних областей від нападів. Але кінцевим результатом всіх спроб влаштування військових поселень на прикордонних лініях було тільки заселення Новоросійських степів, а захист кордонів, відсунутих далеко за межі поселень, виявився непотрібним. Крім того, влаштування військових поселень коштувало казни значних грошових сум і не приносило бажаних результатів. Не отримали від організації поселень матеріального благополуччя й самі військові поселенці. Тому наслідки влаштування військових поселень у Російській імперії виявилися негативними. Виходячи з цього, наприкінці XVIII ст. регулярні кавалерійські і піхотні полки були відокремлені від військових поселень на повне утримання казни, а самі поселення були передані в цивільне відомство.

Усі ці відомості про впровадження військових поселень в Росії, які існували впродовж XVI – XVIII ст., напевно, були відомими й імператору Олександру I. Нам не вдалося знайти матеріалів, які б указували на те, що Олександр I при організації військових поселень у першій чверті XIX ст. щось запозичив від поселень, які існували раніше. Але, незважаючи на це, слід зазначити, що хоча військові поселення першої половини XIX ст. і стали новою сторінкою в історії їхнього створення в Російській імперії, однак деякі риси своїх попередників вони в себе увібрали: поєднання землеробської праці з несенням служби, самокомплектування та самозабезпечення продовольством, постійне розквартирування, прикриття кордонів.

References

- Anisimov, E. (1982). *Podatnaia reforma Petra I. Leninhrad, USSR: Nauka.*
- Bohdanov, L. (1992). *Voennye poseleniia v Rossii. Moskva, Russia: AIO «Print».*
- Evstafev, P. (1934). *Vosstanie voennykh poselian Novgorodskoi gubernii v 1831 h. Moskva, USSR: Izdatelstvo Vsesoiuznogo obshchestva politkatorzhan i ssynoposelentsev.*
- Kazachi voiska. *Kratkaia khronika kazachikh voisk i irrehuliarnykh chastei. Spravochnaia knizhka imperatorskoi glavnoi kvartiry. (1912). Sankt-Peterburh, Russia: Tipografiia Voennoho ministerstva.*
- Kandaurova, T. (2001). *Voennye poseleniia v Rossii: aspekty iekonomicheskoi istorii. Iekonomicheskaiia istoriia. Ezhehodnik. 2000. Moskva, Russia: Rossiiskaia politicheskaiia ientsiklopediia.*
- Kolievatov, O. (2016). *Orhanizatsiia Slobidsko-Ukrainskykh viiskovykh poselen u 1817 r. Siverianskyi litopys, 5, pp. 103–109.*
- Kolievatov, O. (2011). *Sotsialna struktura Slobidsko-Ukrainskykh viiskovykh poselen u pershii tretyni XIX st. Siverianskyi litopys, 1, pp. 91–99.*
- Levintov, N. (1940). *Voennye poseleniia v Rossii XIX veka. Istoricheskii zhurnal, 6, p. 115.*

31 Евстафьев П.П. Назв. праця. С. 34.

32 РДВІА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 630.

33 Левинтов Н. Военные поселения в России XIX века // Исторический журнал. 1940. № 6. С. 115.

Novoselskii, A. (1948). Borba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v 1-i polovine XVII v. Moskva–Leninhrad, USSR: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

PSZ (Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie pervoe). (1830). Sankt-Peterburh, Russia: Tipografiia II Otdeleniia Sobstvennoi Eho Imperatorskogo Velichestva Kantseliarii.

Rediher, A. (1900). Komplektovanie i ustroistvo vooruzhennoi sily. Sankt-Peterburh, Russia: Voennaia tipografiia.

RDVIA (Rosiiskyi derzhavnyi voienno-istorychnyi arkhiv). F. 405. Op. 1. Spr. 247.

Shcherbatov, M. (1935). Neizdannye sochineniia. Moskva, Russia: Sotsiekhiz.

Iachmenikhin, K. (2006). Armiia i reformy: voennye poseleniia v politike rossiiskogo samoderzhaviia. Chernihov, Ukraine: Siverianska dumka.

Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук Чернігівського національного технологічного університету (Чернігів, вул. Шевченка, 95).

Oleksii Kolievatov – Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences at Chernihiv National University of Technology (Chernihiv, Shevchenko st., 95).

THE ORGANIZATION OF MILITARY SETTLEMENTS IN RUSSIA IN THE XVI–XVIII CENTURIES

The history of military settlements in the Russian empire of the XIX century in recent decades has been actively explored, however, until recently, there were almost no works devoted to the history of the organization of military settlements in Russia during the XVI–XVIII centuries. Therefore, there is a need to address the predecessors of military settlements of the Russian empire of the XIX century, to follow the history and characteristics of the establishment of settlements of soldiers, retired lower ranks and military migrants in Russia during the XVI–XVIII centuries.

For its kind military settlers can be considered troops, which formed the border guard in the XVI century. The defense of the serpentine stripes was assigned to horse-drawn groups of soldiers, who constantly carried the sentinel service, changing each other. But in connection with the movement of the Russian border in the south, the value of serpentine stripes. In the seventeenth century the organization of military settlements on the Swedish border and in Ukraine began. The soldiers were given the land, and they combined military service with farming. Emperor Peter I at the beginning of the XVIII century began to arrange fortified lines on the borders and settle with them a significant number of people, which could constantly reflect the attacks of the enemy and protect the entire border. Also, immigrants from other countries (Serbs, Hungarians, Moldovans and Georgians) settled on the southern borders of the empire as military settlers. Empress Catherine II considered it dangerous for the state's internal calm of the numerical accumulation of armed people and therefore at the end of the XVIII century military settlements were eliminated. During the reign of Paul I, the idea of the transfer of troops to the settlement was not developed.

This was the historical experience of the introduction of military settlements in Russia during the XVI–XVIII centuries. The main impetus for the implementation of this idea in life has always been the reduction of the cost of maintaining troops, convenient for the state of their placement and the protection of borders from attacks. But the placement of military settlements cost treasury considerable funds and did not bring the desired results.

Key words: military settlements, border, regiment, settler, soldier, fortified line, fortress.

Дата подання: 21.05.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3366451

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477) «17-19»

Олександр Пилипенко

НІЖИНСЬКИЙ ГРЕЦЬКИЙ СУД ТА МАГІСТРАТ У XVII–XIX ст.

Наукова стаття присвячена діяльності Ніжинського грецького суду та магістрату. Вивчено основні напрямки діяльності магістрату ніжинських греків, його значення для життя громади. Досліджено правову базу функціонування Ніжинського грецького братства та його юридичний статус. Детально проаналізовано основні справи, які розглядав та вирішував магістрат, визначено його компетенцію і співпрацю з іншими магістратами Російської імперії. Окреслено подальші напрямки дослідження даної теми.

Ключові слова: суд, магістрат, Ніжинське грецьке братство, інструкції, справи, рішення, ухвали.

Середина XVII ст. позначилася в історії України важливими змінами у внутрішньому житті країни. Це час розвитку демократії та розширення прав українського народу та національних меншин у державі. Після відриву від Польщі український уряд видає ряд документальних актів, що захищали права всіх громадян, які мешкали в Україні. Так, Богдан Хмельницький у 1657 р. дозволив у одному зі своїх універсалів вільно приїздити грекам в Україну, жити тут і мати власне судочинство. При цьому він заборонив своїм підлеглим «окривати їх судом», пояснюючи це тим, що у греків була давня традиція розглядати свої комерційні справи власним судом.

Питання юридичної незалежності було для греків актуальним. Як і в будь-якій спільноті чи організації, у житті Ніжинського грецького братства нерідко виникали конфлікти. Тим більше, що більшість його членів становили купці, які були пов'язані з фінансовою справою, де не обходилося без непорозумінь та суперечок. Тому існування третейських судів було життєво необхідним для грецької громади. Цим і зумовлено існування у греків подібної інституції. Поза сумнівом, суд грецького братства постійно еволюціонував та змінювався і в XIX ст. мав інший вигляд, ніж у XVII ст.

Як свідчать історичні дані, спочатку збиралася «рада дванадцятьох». Це були авторитетні купці з багаторічним стажем. У випадках конфліктних ситуацій вони зустрічалися для їхнього вирішення. Обирали суддів на загальних зборах грецької громади. Відбувалося це так: у призначений час усі дорослі чоловіки, які мали свою власну справу, користувалися повагою і авторитетом у братстві, збиралися біля церкви на майдані й обирали раду старійшин, що вирішувала різні життєві питання братства. Кількісний склад суддів у різні часи був різним – від 8 до 12 осіб. Право брати участь у виборах мали не всі, а лише досвідчені чоловіки, які вважалися найкориснішими для братства. Особи, які не займалися ремісництвом або торгівлею, до виборів не допускалися. Не мали права на участь у виборчих перегонах також жінки й діти ¹.

1 Пилипенко О.С. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства у 50-х роках XVII ст. – наприкінці 60-х років XIX ст. : дис. канд. іст. наук. : 07.00.01 / КНУ. Київ, 2016. 1996. С. 56. (202 с.)

Ця обрана рада старійшин була спочатку головним судовим органом греків Ніжина. Але вона більше прив'язувалася до церковних справ, оскільки діяла при церкві й не завжди задовольняла греків у розгляді скарг суто комерційного характеру. Тому для розгляду конфліктів суто купецького характеру обирали спеціальні суди. Вони отримали назву «третейських» або «компромісних». Обиралися останні на короткий термін і діяли доти, доки вирішувалася справа. Виникли ці суди на основі грецьких традицій. Суд проходив за принципом, що двоє судили третього. Переважно це були їхні товариші, з якими вони вели торгівлю, добре знали закони, комерційні операції і захищали інтереси під час судового процесу. З кожного боку могло бути двоє й більше осіб, які розглядали суть справи, вислуховували свідчення сторін і виносили рішення.

Якщо кривджені зверталися до цього суду, то його рішення були обов'язковими для всіх учасників процесу. У тому випадку, якщо одна зі сторін була незадоволена розглядом справи, вона юридично могла звернутися з апеляцією до іншого суду. Але такий вчинок вважався ганебним. Людина, яка наважилася апелювати до іншого суду, втрачала повагу й довіру братства. Такі випадки були дуже великою рідкістю і майже не траплялися в практиці. Протягом існування грецького товариства третейський суд зарекомендував себе як справедливий, який об'єктивно розглядав купецькі справи, тому йому довіряли й зверталися саме до нього.

Про високий авторитет суду Ніжинського грецького братства свідчить такий факт. У 1732 р. виникла судова справа між вірменином Андрієм Мануйловим і греками Василем Салатою і Миколою Ставопадором. Два останніх заборгували вірменину Мануйлову 1875 крб. Коли прийшов час сплачувати борг – вони відмовилися це зробити. А Мануйлов подав скаргу на греків у Ніжинську полкову канцелярію і просив розглянути її. У цей же час греки попросили перенаправити цю справу в компромісний суд. У березні 1732 р. Ніжинське грецьке братство послало до Глухова прохання про розгляд цієї справи у власному суді. Гетьман Д. Апостол дозволив це зробити. Проте він виставив умову, що на суді повинні бути присутні всі члени братства і ніжинський війт Стерєв².

Суд Ніжинського грецького братства в своєму примітивному вигляді існував як офіційний юридичний орган протягом багатьох десятиліть. У 1736 р. він отримав юридичне оформлення і діяв як повнокровний судовий орган і безпосередньо підкорявся гетьманській владі. Суд отримав печатку з написами на ній російською і грецькою мовами «Печать Нежинского греческого компромісного суда 1736 года, генваря 1 дня». За цей час відбулися значні зміни в статусі компромісного судового органу. Якщо наприкінці XVII ст. грецьке братство носило церковний характер, то на початку XVIII ст. воно перетворилося на купецьку громаду з великими економічними інтересами. Якщо до 1732 р. участь у суді брали всі члени братства і новоприбулі люди, то після 1736 р. він почав діяти як фаховий орган.

У 1734 р. в Російській імперії була проведена судова реформа. З огляду на неї, Генеральна військова канцелярія дала право грекам обирати на певний строк 6 суддів з осідлих греків і 6 суддів з приїжджих купців. Цариця Анна Іоанівна в указі 1735 р. генерал-лейтенанту Олексієву, а також Ніжинському полковнику і полковій старшині наказувала не втручатися в судові справи місцевих іноземців і не перешкоджати їхній діяльності. Гетьман Д. Апостол у своєму універсалі 23 жовтня 1733 р. згадує про права і вольності греків у судових справах³.

Усі ці законодавчі акти дозволили іноземцям організувати третейський суд. Створення власного суду було зумовлене насамперед бажанням греків захиститися від можливого свавілля місцевої влади. І це було обґрунтоване бажання, тому що не завжди російська влада лояльно ставилася до прибулих іноземців. Підтриманню традицій грецького суду сприяв «Статут про митний суд», який був введений царським наказом 1727 р. Згаданий документ називає цю установу «Суд таможенный по словесным прошением, а не челобитным»⁴.

Новим законом наказувалося в ратушах, митницях (міських і повітових) чинити

2 Савва В. Материалы из архива Нежинских греческих братства и магистрата. Вып. 1. Нежин, 1908. С. 3–4.

3 Акты Греческого Нежинского Братства. Киев, 1894. С. 72–73.

4 Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1908. Т. VII. Приложение.

словесний суд між купецькими людьми. Юрисдикції його підлягали неплатежі за отриманий товар, псування краму, неповернення позики, невивплата заробітної плати, невиконання посадових обов'язків, встановлення справжності розписок і торгових книг, образи. Якщо позовник і відповідач були задоволені розглядом справи за допомогою посередників, то їхні прізвища записувалися до судової книги. Посередників називали медіаторами, звідки й походить назва суду – медіаторський.

Слід відзначити, що компромісний суд діяв не на постійній основі. Він збирався на певний термін для розгляду справ, які вимагали термінового вирішення. Такий суд скликався у випадках, коли іншого шляху вирішення спору не існувало. Крім того, був постійно діючий суд, який розглядав більшість справ. Назва його змінювалася в залежності від зміни назви братства. Судді називались «присутніми», «керуючі» або «старшина».

Немає точних відомостей, як часто греки судилися компромісним судом і обов'язковим братством. Але є дані, що члени братства частіше судилися словесним судом, аніж офіційним. Поступово греки приживалися на українській землі й частіше контактували з її населенням. Вони все більше стикалися з місцевими юридичними органами і порівнювали їхню діяльність з діяльністю власного суду, й інколи це порівняння було не на користь останнього. Уже наприкінці XVIII ст. греки втрачають довіру до свого суду і все частіше звертаються за захистом до інших установ. Це було спричинено тим, що не всі справи вчасно розглядалися, не завжди розгляд справ і рішення по них були об'єктивними, траплялися випадки хабарництва.

Усі ці факти змусили гетьмана Кирила Розумовського зробити спроби реформувати грецький суд. 22 січня 1754 р. він запропонував перетворити офіційних суддів братства на загальних суддів і всі справи розглядати за допомогою офіційного суду. Але греки вирішили залишити стару систему судів і нічого не міняти. Головною вадою в роботі суду братства залишалося затягування розгляду справ⁵. Це дуже добре видно на прикладі справи Леонардова, яку суд розглядав понад 6 місяців⁶.

Повільність у розгляді справ і часта зміна членів суду не сприяли ефективності його роботи. Але, незважаючи на це, компромісний суд залишався в практиці ніжинських греків і був не лише судовою установою, а й адміністративним і виконавчим органом братства.

Кінець XVIII ст. був дуже складним для українського народу. Скасування Запорозької Січі і Гетьманщини призвели до змін адміністративного устрою і реформування судової системи. Греки Ніжина звернулися до імператриці з проханням зберегти їхні традиції самоврядування. Врахувавши це, Катерина II 1 вересня 1785 р. видала указ, у першому пункті якого підтвердила права греків Ніжина, надані їм гетьманами. 5 листопада 1785 р. в місті Ніжині був створений грецький магістрат, який з цього часу став найголовнішим адміністративним органом греків. Він мав свою власну печатку з гербом і написом «Печать Ея императорского Величества Греческого Нежинского Магистрата»⁷.

У магістраті засідали одні греки без чужоземців та людей з інших міст. Безумовно, введення додаткового бюрократичного органу вплинуло на життя греків і певною мірою обмежило їхні права. Але в цілому всі їхні права були збережені. Магістрат став наступником суду грецького братства. Він захищав різні інтереси братчиків: політичні, економічні, духовні. Члени грецького магістрату бургомістри і ратмани обиралися один раз на три роки. Вибори відбувалися у присутності урядовців з місцевого магістрату, а їхні результати затверджувалися губернською владою. Інколи магістратські депутати перебували на своїх посадах кілька термінів підряд.

Функції грецького магістрату полягали у розгляді судових справ: збанкрутування, невивплата боргів, різні види шахрайства, особисті образи тощо. Він у разі потреби продавав з торгів майно банкрутів, дбав про те, щоб забезпечити повернення коштів

5 Акты Греческого Нежинского Братства. С. 75.

6 Держархів Чернігівської області. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 1238. Арк. 1.

7 Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1908. Т. XXII. № 16188. С. 15.

кредиторам і спадкоємцям за відповідними документами, здійснював нагляд за церквами, лікарнею, школою, виділяв кошти для утримання збіднілих греків.

Магістрат приймав нових членів до грецького братства, а разом з тим до російського підданства і виключав з нього тих греків, які змінили свій статус. Йому було надано право видавати закордонні паспорти, довідки, посвідчення, атестати, виносити вирoki винним і приймати відповідні рішення.

Але у своїй діяльності грецький магістрат стикався з перешкодами. На початковому етапі вони виходили з Чернігова, а згодом і з самого Ніжина. Наприклад, чернігівські губернські власті хотіли, щоб до складу магістрату входив ніжинський повітовий намісник, який контролював би його діяльність. Така спроба була зроблена 16 квітня 1786 р., коли генерал-прокурор князь Вяземський намагався своїм ордером офіційно затвердити за греками свого намісника. Але керівництво грецького магістрату подало апеляцію до графа Румянцева і довело йому, що намісник не повинен входити до складу магістрату. 27 вересня 1786 р. після відповідного наказу Румянцева було скасовано контроль «стряпчого» за веденням справ у магістраті греків.

Питання про судову юрисдикцію було для греків дуже важливим. Згідно з імператорським наказом 19 березня 1786 р., магістрат розглядав справи між греками або іншими людьми. Якщо хтось мав претензії до грека, то він повинен був звертатися зі скаргою до грецького магістрату. Одним з важливих напрямків діяльності Ніжинського грецького магістрату була видача паспортів. До 1791 р. магістрат не мав права видавати паспорти і видавав лише посвідчення. З 1793 р. російський уряд дозволив грецькому магістрату видавати паспорти. Документи видавалися різних видів: як для проїзду в межах російської держави, так і поза її кордонами. Паспорти видавалися на різні строки: на рік, два, три роки і рідко безстрокові.

Для того, щоб отримати паспорт, потрібно було написати відповідну заяву, де вказувалася мета поїздки за кордон. Таких заяв, донесень з резолюціями на них в архівах Київської губернської канцелярії та Ніжинського грецького магістрату налічується дуже багато. Збереглися також і видані паспорти. Зовні вони мали різний вигляд. У переважній більшості документи представляли собою державні бланки із зображенням російського герба – двоголового орла із штампом: «По указу Ея Императорского Величества Самодержицы Всея Руси и протчая...» або штамп імператора. Нижче йшов текст, в якому повідомлялося, що той чи інший грек має намір виїхати до іншого міста або за кордон і з цією метою йому був виданий паспорт. Далі обов'язково вказувався термін, на який видавався паспорт. Інколи вказувалося, через які форпости буде їхати грек, і давався від імені Київського генерал-губернатора наказ його пропустити. Наприклад, у «попутному» паспорті Федора Степанова повідомлялося, що він буде їхати через містечко Фледнін до Києва. 23 лютого 1793 р. був виданий закордонний паспорт греку Дмитру Триянову для проїзду в Молдавію, Валахію, Туреччину і назад⁸. Паспорти видавалися персонально, інколи двом-трьом особам одночасно.

Дуже часто зустрічаємо в заявах, що їдуть додому, до Греції, члени родини або цілі сім'ї. Наприклад, у 1799 р. отримала паспорт для поїздки в Грецію гречанка Євдонія Меланія з донькою Марією. Нерідко іноземні купці просили магістрат видати паспорти своїм прикажчикам і челядникам та подавали їхні списки. У 1793 р. грецьким магістратом було видано 56 паспортів, з них 35 було видано терміном на 1 рік, 21 – на 3 й більше років.

Але були випадки й відмови у видачі документів. Це траплялось тоді, коли прохач був під судом, у розшуку або його особа була не встановлена. Те, що греки брали російські прізвища, пояснюється необхідністю спростити сприйняття їх місцевим населенням, а також політикою російського уряду щодо асиміляції різних націй.

Окрім названих документів, Ніжинський грецький магістрат видавав багато інших: свідоцтва про народження, різноманітні довідки, фінансові документи, посвідчення про право на вільну (неоподатковану) торгівлю, свідоцтва про продаж і купівлю

8 Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 101. Ніжинське грецьке братство і магістрат. Оп. 1. Спр. 1145.

майна, купчі кріпості, атестати про прийняття російського підданства тощо. Так, 20 вересня 1818 р. магістратом видано посвідчення про право на вільну торгівлю в російських містах і за кордоном Бубі Іванові. 23 серпня 1855 р. грек Михайло Горголі прийняв російське підданство й був прийнятий до грецького братства⁹.

Дуже часто магістрат видавав довідки на вимогу різних інстанцій. Наприклад, 16 червня 1750 р. магістрат греків склав на вимогу Катерини II відомість про куплених греками в російських поміщиків селян. За цією відомістю значиться, що 26 липня 1735 р. Самойло Пелапоносів купив у Семена Долініна в с. Бакуніні Коломенського повіту двох селян, а 2 травня 1736 р. в с. Фастові у сержанта Курінського полку Миколи Єсипова 5 селян¹⁰.

Магістрат також постійно проводив облік членів братства і на вимогу уряду проводив перепис іноземців в Україні. Переписи проводилися на вимогу Петра I в 1710 р., а також у 1798, 1833, 1863, 1889 рр. Члени грецького магістрату призначали та звільняли з посад: епитропів, старост і наглядачів грецьких церков. Термін переобрання цих осіб не був чітко визначеним. Деякі особи могли перебувати на посадах досить тривалий час. 9 жовтня 1857 р. члени магістрату на черговому засіданні «мали судження» про заміну епітропа грецьких церков¹¹.

Грецький магістрат у Ніжині також розглядав велику кількість судових справ. Переважали серед них справи, пов'язані з матеріальними збитками, стягування боргів, несплата податку, несплата процентів, розподіл майна, пограбування, крадіжки, несплата або недоплата заробітної плати службовцям та інші. Наприклад, 26 березня 1769 р. магістрат розглядав справу грека Ралея Іванова про заборговані ним купцю Михайлу Іванову 185 крб 54 коп. грошей за набір в останнього волозького вина. Магістрат розглянув цю справу і постановив примусити Ралея виплатити борг¹².

У 1833 р. магістратський суд розглядав суперечку між членами магістрату і родичами грекині Ратакової про право на будинок, який належав померлій. У своєму заповіті вона залишила будинок ніжинській грецькій церкві. Незважаючи на втручання Ніжинського міського магістрату, Чернігівської палати громадського суду та Сумського повітового суду в судовий процес, грецький магістрат постановив відсудити дім Євдокії Корсаковій і Тетяні Сицькій (родичам Раткової). При цьому грецький магістрат мотивував своє рішення тим, що користувався у своїй діяльності Литовським статутом, його 4 розділом, 37 артикулом, параграфами 1, 2, 5 і артикулом 86, в силу яких цей судовий орган мав право відхиляти апеляції за рішенням суду (тобто вести безапеляційне судочинство) і припиняти рішення інших судів з усіх статей¹³.

До юрисдикції грецького магістрату в Ніжині входили прийом до братства та виключення з нього. У січні 1859 р. члени магістрату слухали подання директора ліцею князя Безбородька і Ніжинської гімназії про затвердження помічником попечителя Київського учбового округу в Олександрівське грецьке училище Льва Ягницького (Руссо). Директор ліцею просив прийняти останнього до членів грецького братства. Магістрат задовольнив це прохання. Були і протилежні випадки, коли доводилося виключати з братства. Крім того, магістрат припиняв видачу паспортів грекам, які не сплатили борги. Чимало справ стосуються стосунків греків з місцевим населенням, які не завжди були безхмарними.

Про діяльність магістрату греків у Ніжині свідчить додаткова записка про функції цієї установи, яку склало керівництво магістрату на вимогу начальника Чернігівської губернії у травні 1862 р. Згідно з нею магістрат існував на кошти братства і по своєму складу і роду діяльності відповідав ратушам¹⁴.

Окрім загальних питань і вирішення громадських справ, магістрат мав у своєму віданні й господарські проблеми. Зокрема, він розпоряджався процентами з капіталу,

9 ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17.

10 ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 1145. Арк. 1.

11 ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 925.

12 ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 2303.

13 ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 3383.

14 ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 970.

який був пожертвований заможними греками для благодійних справ. Проценти з цього капіталу розподілялися на наступні цілі:

1. На утримання грецьких церков у Ніжині, 3 російських церков у Ніжині, церкви Гробу Господнього в Єрусалимі, 4 церков у Албанії.
2. На утримання Олександрівського грецького училища.
3. На допомогу грекам, що розорилися внаслідок нещасних випадків.
4. На щомісячну допомогу, лікування й поховання бідних грецьких сімей.
5. На придане бідним грецьким дівчатам¹⁵.

Про результати своєї фінансової діяльності магістрат кожні півроку звітував на загальних зборах громади. У 1862 р. у зв'язку з наказом про закриття в Україні магістратів і ратуш, греки звернулися до чернігівського генерал-губернатора з проханням зберегти їм власний орган самоврядування. Але магістрат проіснував недовго. У 1868 р. за наказом царя Олександра III діяльність Ніжинського грецького магістрату була припинена. Цими діями російський царат дав зрозуміти, що не має наміру підтримувати національні, неросійські установи. Але магістрат греків залишив помітний слід в історії українського народу. Він був основним координаційним і контролюючим центром багатьох національних меншин Російської імперії, який захищав їхні життєво важливі інтереси.

References

Pylypenko O.E. (1991) Viniknennia i dijalnist Nizhinskogo greckogo bratstva u 50-h rokah {VII st. – naprikinci 60-h rokiv XIX st. Disertacia kandidata ist. Nauk. 07.00.01 – istoria Ukrayini. – Kyiv, Ukraine.

Savva V. (1908) Materialy is arhiva Nezhinskih grecheskih bratstva i magistrat. Nezhin, Russian Empire.

Akty Grecheskogo Nezhinskogo bratstva. Kyiv, Russia.

1908 Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. SPb., Russian Empire.

Derzhavniy arhiv Chernigivskoy oblasti (DACHO). Chernigiv, Ukraine. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 1238. – Ark. 1.

DACHO. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 5. – Ark. 17.

DACHO. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 1145.

DACHO. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 925.

DACHO. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 2303.

DACHO. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 3383.

DACHO. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 970.

DACHO. – F. 101. – Op. 1. – Spr. 1195.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій, Київ, вул. Володимирська, 68.

Oleksandr Pylypenko, Doctor of historical sciences, Professor of Human courses of the Nation technology food industry University, Kyiv, Volodimirska Str., 68.

THE NEZHIN GREEK COURT AND MAGISTRAT IN XVII-XIX CENTURIES

The scientific article is devoted to activity of the Nizhin Greek Court and Magistrate. The main directions of activity of the Nizhin Greeks Magistrate, its value for life of brotherhood are studied. The legal status and law base of function of Nizhin Greek merchants brotherhood in the territory of Ukraine are investigated. Many cases were analysed by state were determine, his competence and cooperation with other magistrate of the Russian Empire. Further of researching of this topic are outlined.

The Greek Nizhin court played an important role in life of the Greek migrants. Exactly

15 ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 1195.

the newly arrived Greeks trusted consideration of commercial and civil businesses him. He got the name of «mediation court» yet. Because judge mediator that was appointed from a number the most worthy, authoritative and experience Greek merchants. In course of time in city Nizhin there was own the Greek city magistrate (council) carried out the activity next to the Nizhin municipal city council. But unlike the last, he decided business exceptionally of citizen foreigners. The Nizhin city Greek magistrate became an original center that joined Greeks and other foreign migrants in Ukraine.

Many business that was examined a city council were saved in the archive documents. Mainly these were criminal, civil, commercial, administrative cases. It was not accepted to appeal the decisions of Greek magistrate and cases of appeals were single. Activity of members of the Nizhin Greek magistrate used large respect and honour of fellow-citizens. Nizhin Greek magistrate was activity until 1868 year.

Key words: court, magistrate, greek brotherhood, cases, instructions, decisions, decrees.

Дата подання: 31 травня 2019 р.

Ірина Петrenchенко

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС ЧЕРНІГОВА 1779–1781 рр.

Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. впорядкований напередодні адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті ліквідацію полково-сотенного устрою на теренах Лівобережної України. Пам'ятка підготовлена на підставі безпосереднього відвідання та опису всіх без винятку населених пунктів регіону членами спеціально створеної комісії на чолі з малоросійським губернатором А. С. Милорадовичем. Вона дозволяє скласти уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів, чисельність, соціальний склад, почасти етнічну й конфесійну належність населення, його майнове становище та господарську діяльність.

Ключові слова: намісництво, опис Чернігівського намісництва, Комісія А.С. Милорадовича, місто Чернігів.

Важливим напрямком вивчення історії міст залишається актуалізація джерельної бази, у структурі якої важливе місце посідають описово-статистичні пам'ятки останньої чверті XVIII ст.

Дослідникам добре знає «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського 1786 р., що було видане 1851 р.¹ До наукового обігу введені «Сокращенное описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р.², Опис «О продуктах или произведениях» Чернігівського намісництва 1785 р.³ Натомість Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр., що містить цікаві відомості про забудову, чисельність населення, станову структуру та господарську діяльність мешканців населених пунктів регіону, досі залишається маловідомим.

Історію створення пам'ятки, її інформаційний потенціал досліджували О.М. Лазаревський⁴, П.К. Федоренко⁵, І.В. Бондаренко⁶, О.В. Гринь⁷ та ін.

Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. було впорядковано у зв'язку з адміністративно-територіальними перетвореннями, що на початку 80-х рр. XVIII ст.

1 Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. Киев : В университетской типографии, 1851. 697 с.

2 «Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. 1995. № 2. С. 82–95.

3 Коваленко О., Петrenchенко І. «Продукты и произведения» Ніжина та Ніжинського повіту за неопублікованим описом 1785 року // Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник. Ніжин, 2007. Вип. 3. С. 71–82; Петrenchенко І. «Продукты или произведения» Чернігова та Чернігівського повіту за неопублікованим описом 1785 року // Сіверянський літопис. 2014. № 6. С. 339–346.

4 (Пащенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). Чернигов : В губернской типографии, 1868. 110 с.

5 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ : Археографічна комісія ВУАН, 1931. С. III–XXI.

6 Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.

7 Гринь О. Історія створення опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. Черкаси, 2003. Вип. 50. С. 32–37.

здійснив уряд Катерини II з метою повної інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії⁸. Поширюючи на українські терени чинність «Учреждения для управления губерний» 1775 р., Катерина II в 1779 р. наказала президенту Другої Малоросійської колегії, генерал-губернатору П.О. Рум'янцеву розпочати підготовку до створення в межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського⁹.

Задля рівномірного поділу на намісництва й повіти, а також з метою з'ясування їхньої соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження. Саме таке завдання було покладено на щойнопризначеного малоросійського губернатора А.С. Милорадовича. З липня 1779 р. П.О. Рум'янцеv повідомив Малоросійську колегію, що він «для усмотрения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний,... не успеваю обозреть самолично весь сей край,... препоручил здешнему господину губернатору генерал-порутчику и кавалеру Милорадовичу объехать знатную часть оного». Оскільки виконати оперативно таке завдання одна людина не змогла б фізично, П.О. Рум'янцеv зобов'язував Малоросійську колегію виділити в розпорядження А.С. Милорадовича необхідну кількість канцеляристів («сколько он потребует») ¹⁰. У відповідності з рекомендаціями П.О. Рум'янцева «к скорейшему посещению надлежащего... во всяком без изъятия поселения описания» А.С. Милорадовичем були «определены избранные... чиновники для зделания по данным... им наставлению и форме описания» ¹¹. До виконання дорученого завдання малоросійський губернатор залучив чималий гурт людей, яких в ордерах та рапортах він часто-густо називав комісіонерами ¹².

З метою уніфікації роботи комісіонерів, щоб змусити їх працювати зладжено і за єдиною схемою, А.С. Милорадович розробив ґрунтовну інструкцію, яка поміж іншим передбачала, «делать точное описание каждого города, села, деревни, слободы, хутора, заводу и всякого поселения». При цьому слід було фіксувати, «при какой оные лежат реке или озере, большой, уездной или проселочной дороге», зазначати, «какое в оных число церквей каменных и деревянных, каменного или деревяного публичного и партикулярного строения, кои больше нежели о двух покоях дома, и где какая удобность или трудность настоит к получению на разные строения надобных материалов», з'ясовувати, яка в цих населених пунктах кількість «обывателей, различая по статьям дворян, духовенство, купечество и мещанство», описувати діяльність, за рахунок якої вони живуть, фіксувати «пристани и разные фабрики». У цій же інструкції, а згодом і в численних ордерах, за допомогою яких А.С. Милорадович координував роботу своїх підлеглих, губернатор застерігав останніх «никакова города и местечка не описывать и в оные не везжать», попереджаючи, що їх він сам «свидетельствовать» буде ¹³.

8 Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1860–1830. Київ : Основи, 1996. С. 192.

9 Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург : Печатано в Типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XX. № 14392.

10 Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. 1888. № 23. Часть неофициальная. С. 4.

11 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 54. Оп. 3. Спр. 14148. 7 арк.; Ф. 204. Оп. 2. Спр. 69. 1061 арк.

12 ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2871. Арк. 1; Оп. 2. Спр. 457. Арк. 3-5 зв., 7; Оп. 3. Спр. 13814. Арк. 54; Спр. 13819. Арк. 49-49 зв.; Спр. 14148. Арк. 1-2; Ф. 204. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 339; Спр. 47. Арк. 375-377 зв.; Спр. 69. Арк. 12, 20-20 зв., 44-46 зв., 57; Спр. 135. Арк. 284 зв.-286; Спр. 186. Арк. 21 зв.-22, 30 зв.-32, 78 зв.-80, 82 зв.-84, 117 зв.-118, 293 зв.-295, 297-298, 328 зв.-329, 357 зв.-359, 386-387, 406, 898 зв.-899, 974 зв.-976, 978 зв.-982, 1055 зв.-1057; Спр. 205. Арк. 22-22 зв.; Спр. 208. Арк. 242-242 зв.; Спр. 246. Арк. 326-328, 732, 736-737; Спр. 252. Арк. 19-26; Спр. 504. Арк. 134 зв., 150 зв.-151; Спр. 815. Арк. 48, 56, 59, 60, 62, 75, 77-80, 83, 86, 87 зв.; Спр. 820. Арк. 7; Ф. 736. Оп. 1. Спр. 693. Арк. 118 зв.-123, 203 зв.-204, 225 зв.-226; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.). С. VII.

13 ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 815. Арк. 57-58 зв., 81-81 зв.; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. С. VIII-IX; Передмова // Описи Київського намісництва

Одним з першочергових завдань комісії А.С. Милорадовича було здійснення обліку людності. Ці відомості А.С. Милорадович у третьому пункті інструкції радив комісіонерам брати «ис описей по последней ревизии имеющихся». Такі дані в ході опису комісіонери отримували з полкових та сотенних канцелярій, Малоросійської колегії¹⁴. Згодом, звітуючи П.О. Рум'янцеву, А.С. Милорадович писав, що «о числе мужеска полу душ в освидетельствованных... поселениях состоящих» потрібну інформацію він брав «от сотенных правлений из ревизии на 1764 год чиненной ведомости». Причиною, що змусила останнього вдатися до статистичних даних більш ніж п'ятнадцятирічної давності, був брак часу для проведення нового обліку людності. «В объезде... делать ревизию неуместительно было», – зазначив він¹⁵.

У середині 1781 р. Комісія А. Милорадовича завершила обстеження Лівобережної України. Після цього малоросійський губернатор разом з комісіонерами із числа колезьких канцеляристів згрупував увесь зібраний матеріал за територіальним принципом у вигляді трьох окремих описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

Опис Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. дозволяє скласти всебічне уявлення про місцезнаходження, забудову населених пунктів намісництва, чисельність, соціальний склад, частини етнічну і конфесійну приналежність населення, економічний потенціал регіону, стан сільського господарства, мануфактурного виробництва, ремесел, промислів, торгівлі, монастирі, церкви тощо.

Примірник такого Опису Чернігівського намісництва у середині XIX ст. в архіві Малоросійської колегії виявив О.М. Лазаревський. На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та «Записок Черниговского губернского статистического комитета» історик розпочав публікацію пам'ятки. Тут побачили світ описи Чернігівського та частини Городнянського повітів¹⁶. О.М. Лазаревський повсякчас намагався видрукувати повний текст Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр., однак здійснити цей задум вченому не поталанило.

Згодом розпочату О.М. Лазаревським справу намагався продовжити П.К. Федоренко, який наприкінці 1920-х рр. за дорученням Археографічної комісії ВУАН розпочав підготовку до видання Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр.¹⁷. Однак історик встиг лише виготовити машинописну копію пам'ятки. Оскільки на сьогоднішня доля оригіналу Опису невідома, підготовлена П.К. Федоренком копія, що нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, править за першоджерело¹⁸.

П.К. Федоренко здійснив археографічне опрацювання тексту пам'ятки, скориставшись методом, що відповідає сучасному популярному методу передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. Частина Опису скопійована у форматі так званого дипломатичного методу передачі кирилических документів XVI – XVIII ст.¹⁹

Запропонований нижче опис міста Чернігова 1779–1781 рр. друкується мовою оригіналу (згідно з сучасним російським правописом) із збереженням усіх лексичних, фонетичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. популярним методом²⁰.

70 – 80-х років XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1989. С. 5-6.

14 ЦДІАК України. Ф. 204. Оп. 2. Спр. 815. Арк. 1-5.

15 ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 2. Спр. 457. Арк. 4-4 зв., 10-10 зв., 13-13 зв., 19-22.

16 Описание Черниговского наместничества (1781 г.). // Черниговские губернские ведомости. 1867. № 44. Прибавление. С. 215-216; № 45. С. 217-218; № 46. С. 224-226; № 47. С. 230-232; № 48. С. 235-237; 1868. № 1. С. 1-2; № 4. С. 21-22; № 6. С. 29-30; № 7. С. 31-32, № 9. С. 37; (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.).

17 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) Ф. Х. Оп. 1. Спр. 10765. Арк. 1; Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Київ, 1993. Вип. 1. С. 94.

18 ІР НБУВ. Ф. II. Оп. 1. Спр. 13697.

19 *Страшко В.* Правила передачі тексту кирилических документів XVI – XVIII ст. дипломатичним і популярним методом та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. Київ, 1992. С. 5-14.

20 Там само.

Город Чернигов расстоянием от Киева в 153, от Глухова в 186, от Нежина – 74 верстах. Положение имеет на правом берегу реки Десны, на возвышенном месте, от запада к небольшим рощам, от севера к пашенным полям, а от востока и юга к лугам реки Десны, на столбовой из Киева на Смоленск и Могилев дороге. Цитадель сего города земляным изрядным валом обнесена, а около города земляной обветшалой вал. Гора, на коей состоит цитадель и город, открывает вид окружности лежащей с восточной стороны и южной до 15 верст.

Лесу к городу Чернигову принадлежащего ни строевого, ни дровяного нет, а привозят оной сюда в торговые дни для продажи из окрестных селений, земли пашенной в окружности города и сенокосной на лугах реки Десны довольно. Кроме того здешнему магистрату по высочайшим грамотам принадлежит довольно пространство сенокосов на лугах реки Десны с рыболовными озерами, но в том положении имеют здешние монастыри и разные чины сенокосы с рыбными на оных ловлях.

В Цитаделе.

Катедральный Борисоглебский монастырь обнесенной каменною оградой, в коем церковей каменных две, одна большая, а другая трапезная, протчее все строение каменное, церковей приходских две, одна каменная, а другая деревянная.

Казенное строение.

- 1-е. Магистрат в каменном о двух этажах доме.
- 2-е. Полковая канцелярия и суд гродский в каменном же об одном этаже доме.
- 3-е. Комисарият черниговский в деревянном магистратском доме с каменным погребом, в коем хранится денежная казна.
- 4-е. Погреб деревянной в земле, в коем хранятся пороховые городской артиллерии припасы.
- 5-е. Вновь выстроенной деревянной болшой казенной магазейн.
- 6-е. Деревянной же соляной амбар.
- 7-е Деревянной дом для пребывания полковника здешнего.
- 8-е Коменданская канцелярия.

Партикулярные дома.

1. Подполковника Троцкого о 5 покаях.
2. Мещан Енков выстроенный для постою о 6 покаях.
3. Умершого мещанина Михаила Енки о 15 покаях.
4. Умершого мещанина Григория Енки о 6 покаях.
5. Монастиря Елецкого вновь выстроенный каменный дом 1.

В цитаделе обыватели.

Бригадир 1. Подполковник 1.
 Мещан. 6 двор. 6 хат.
 Подсуседков разночинческих. 1 1 2 бездв. х.
 В городе Чернигове и предместьях оного.
 Церквей каменных 3. Деревянных 4.

Партикулярные деревянные дома.

1. Коллежского ассесора Бакуринского о 5 покаях
2. Бунчукового товарища Григоровича о 5 »
3. Писара полкового Рашевского. « 6 »
4. Асаула полкового Василевского « 4 »
5. Подпорутчика Сорокина « 5 »
6. Войскового товарища Грембецкого « 4 »
7. Войта магистрата черниговского Шароя « 2 »
8. Умершого войта чернеговского Каневского « 6 »
9. Умершого бургомистра и депутата Крутения « 8 »
10. Мещанина Демяна Гриба. « 4 »
11. Умершого вахмистра Евхимова жены « 3 »
12. Мещан Енек для постою « 4 »
13. Умершого мещанина Мальцевича « 6 »
14. Бургомистра Мартиновского « 3 »

15. Войскового товарища Константиновича	« 5 »
16. Учителя здешнего училища Давидовича	« 4 »
17. Городового священника Омеляновича	« 5 »
18. Умершего священника Греченкова	« 3 ».
Маиор 1. Коллежский ассесор 1. Бунчуковый товарищ 1. Войт магистрата здеш- ного 1. Капитанов 2. Писар полковый 1. Асаул полковый 1. Хоружий полковый 1. Подпорутчик 1. Прапорщик 1. Вдова хоружого полкового жена 1. Лекар 1. Войсковых товарищей 7. Вдова войскового товарища жена 1. Возных 4. Коморник 1. Значковых товарищей 3. Вдова значкового товарища жена 1. Вдова вахмистерская жена 1. Писар гродский 1. Атаманов сотенных 2. Асаул сотенный 1. Хоружих сотенных 2. Вдова атамана сотенного жена 1. Полковых канцелярист 4. Вдова полкового канцеляриста жена 1. Катедральной канцелярист 1. Протопоп 1. Священников 10. Диякон 1. Вдов священнических жен 3. Церковников 6.	
Козаков подпомощников	62 дв. 62 х.
Подсуседков казачих	3 « 3 »
Мещан магистрата черниговского.	179 « 206 »
Магистратских подсуседков поселенных на магистратской земле	76 « 82 »
Пушкарей полковой артиллерии.	4 « 4 »
Летаврщик.	1.
Трубачей.	2.
Солдат живущих своими домами	25 « 25 »
Циган.	1.
Посполитых на ранг бригадира и полковника черниговского Милорадовича	1 « 1 »
Разночинческих подсуседков	78 « 95 »
А всего	417 « 472 »
Итого обывателей	549 »

Некоторые сего города жители упражняются в хлебопашестве и остающийся от своего продовольствия хлеб продают здесь же; а большею частию упражняются в винокурении и шинковом промысле горячим вином; на винокурение покупают хлеб и лес в сем же городе, которой привозят сюда из окрестных селений. Некоторые сплавливают вино по реке Десне байдаками и большими лотками в Киев, Городище и Кременчуг. Сверх того в сем городе купцов торгующих красными товарами 2, из коих у первого капитала более двух сот тысяч, товары покупает в Гданску, в Цесарии и Виенне и продает обтом в городах Полтаве, Сумах, Нежине, Ромне и Чернегові, у другого капитала тысяч до двадцати, который, покупая разные красные товары в Полтаве, Сумах и Нежине, продает врознь в сем же городе, також в Ромне, Лубнах и Прилуке на ярмонках. Лавочников, торгующих разными мелкими товарами 19, коими, покупая оные на ярмонках в сем же городе и Нежине, кроме здешней продажи торгуют в городах Городне, Березном и в местечках Любече и в Седневе. Два великороссийские купцы торгуют так же разными мелкими товарами. Имеются здесь разных художеств цехи, как то: шевский, кравецкий, ковальский, ткацкий и начисляется здесь кузнецов 5, котлярей 2, медников 3, портных 24, сапожников 19, шапочников 7, кушнеров 8, гончарей 9, ткачей 9, музыкантов 9, иконописцов 4, серебряников 4, кои все искупают материалы на свои художества в сем городе и Нежине и продают свои рукоделия в сем и других ближайших городах. В сем городе ярмонков в год бывает два, первый генваря 6, а второй июня 8. Купцы с красными товарами приезжают из Нежина, Полтавы, Лубен и Прилуки. Промышленники с солью и рыбою из Переясловского и Миргородского полков. Скот на ярмонки пригоняют полку Переясловского из местечек Ягодина, Басани и Барышевки.

Торги еженедельно собираются дважды, в понедельник и пяток, на коих кроме съестных припасов и леса, ничего более в привозе не бывает, хлеб ржаной и другие съестные припасы привозят из окрестных сел. Лавок здесь нарочитых нет, кроме одних поддашьев.

При городе Чернигове кроме состоящего в самой крепости катедрального, имеется три монастыре:

1. На форштате, называемом Пятницкое Поле, Пятницкий женский, обнесенный деревяною оградю, в нем церковь каменная одна и деревяная одна, прочное все строение деревяное.

2. Елецкий монастырь на предместьи Лесковице, обнесен каменною оградю, в нем церквей каменных две с прочим довольно строением каменным же. При сем монастыре подворье, называемое конюшенной двор, в коем живут разные наемные люды.

3. Ильинский Троецкий монастырь, от города в двух верстах, положение имеет на горе, называемой Болдинская, при небольших рощах, обнесен каменною оградю. В нем церквей каменных две, прочное все строение также каменное. При сем монастыре имеется два подворья, в 1-м типография, в коей печатаются разные церковные на монастырском иждивении книги, а во 2-м конюшни монастырские.

У подошвы горы, на которой состоит вышеписанный монастырь, имеется каменная церковь с пространными подземными проходами.

Петреченко Ірина Євгенівна – доцент кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Irina Petrechenko

Docent of the Department of History of Ukraine at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

Дата подання: 22.04.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3366455

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII ст.) (частина 15)

У публікації представлені документи гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського, ряду полковників та інших старшин, різноманітна ділова документація.

Ключові слова: універсал, лист, гетьман, Церква, купчі.

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилося у попередніх частинах даної статті). Усього в цій частині статті наводяться тексти 65 документів, у т. ч. чотири у вигляді реєстру (№ 13, 14, 16, 46). Більшість наведених джерел зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Решта була виявлена нами в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАУК) (№№ 3, 4, 6, 9–12, 18, 21) та у відділі рукописів (далі – ВР) Бібліотеки Чарторийських у Кракові (далі – Ч.) (№№ 13–14, 16).

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виокремити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто документи гетьманів, полковників, взагалі старшини. Тут представлені документи гетьманів Івана Скоропадського (4 документи), Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК) (3), Павла Полуботка (3), Данила Апостола (1), Кирила Розумовського (1), полковників: ніжинських (Григорія Гуляницького, Василя Золотаренка, Петра Толстого) (по одному документу), прилуцького Гната Галагана (2), стародубського Петра Рославця (1), полковників, сотників – 6. Не менш імпозантно виглядає список адресатів листів: до Скоропадського було направлено 6 листів, до Полуботка 4, до Апостола 6.

Почнемо з документів XVII ст. Першою за хронологією є купча 1638 р., яка була створена в Любечі і стосувалася околиць цього міста. Мали відношення до Любеча й купчі 1665 та 1675 рр. (№ 5, 7). Узагалі, питома вага купчих у даній публікації є досить великою (всього 9), що відбиває стан джерельної бази з історії Сіверщини гетьманських часів у цілому. Купча 1654 р. (№ 2) особливо важлива, оскільки тут згадано ім'я знаменитого українського літописця Романа Ракушки-Романовського («Самовидця»). Виявляється він був тоді в Кролевіці (завісив підписом купчу) в якості представника ніжинського полковника Івана Золотаренка. Відзначимо, що Ракушка тоді був ревізором скарбу військового й дозорцем скарбу військового в Ніжинському полку. Ця ж купча називає ім'я невідомого крелевецького городового отамана Яреми Поповича, який, очевидно, був родичем тодішнього крелевецького сотника Федора Поповича. Названі й імена інших представників міської верхівки, зокрема ім'я Миська (Михайла) Маковського – представника відомого крелевецького роду, з якого походили два крелевецькі сотники (Іван, сотник у 1675–1707

рр. з перервами; Яків, сотник у 1712–1713 рр.), два городові отамани (той же Іван, отаман у 1669–1671 рр.; Микола, отаман у 1654 р.). Ще чотири купчі 1681–1682 рр. (№№ 9–12) були створені в Глухові і стосувалися його околиць. Вони збереглися у виписах з глухівських міських книг. У першій з них згадано правлячу верхівку міста, в якій бачимо сотника Василя Федоровича (насправді його прізвище Ялоцький), отамана Саву Яковлевича (насправді його прізвище Хохленко). У цій купчій мова йде про купівлю млина гетьманом Іваном Самойловичем. У другій і третій з цих купчих (№№ 10–11) міститься інформація про продаж Самойловичу глухівським сотником Федоровичем (Ялоцьким) млина на р. Єсмані й озера. Цікаво, що серед свідків угоди (№ 10) бачимо й Івана Мазепу, але без вказівки його посади, бо він тоді її ще не мав. У четвертій купчій (№ 12) Анастасія Бобирчанка, ігуменя Спаського монастиря в Глухові, продавала гетьману греблю на р. Івоті, землю та іншу нерухомість. До цих купчих додається ще одна 1716 р. (№ 27): Андрій, Грицько і Тиміш Кириєнки, козаки Конотопської сотні, жителі села Попівки, продавали в с. Митченки свій млин генеральному судді Івану Чарнишу.

Далі йдуть дуже важливі документи другої половини XVII–XVIII ст.: універсали й листи гетьманів і полковників. Їхній ряд відкриває універсал 1657 р. ніжинського полковника Григорія Гуляницького (№ 3), яким надається Путивльський перевіз на р. Десні в с. Пирогівці Успенській церкві у Новгороді-Сіверському. Взагалі вся ця об'ємна архівна справа (1) стосується даного міста і, зокрема, Успенської церкви, у ній містяться скарги, універсали гетьманів і полковників тощо. Наступні документи (№ 4, 6) є універсалами 1663 і 1673 рр. відповідно ніжинського полковника Василя Золотаренка і стародубського полковника Петра Рославця, які стосуються цього ж питання. В універсалі полковника Рославця згадується похід короля Речі Посполитої Яна Казимира 1663–1664 рр. на Лівобережну Україну, внаслідок якого було завдано шкоди Успенській церкві й тому їй надавалися на реставрацію низка податків. Вважається, що Успенський храм у Новгороді-Сіверському почали будувати у 1671 р. за гетьмана Дем'яна Многогрішного. Наведені ж документи свідчать, що храм існував уже в 1657 р. й, отже, початок його будівництва чи перебудови (з дерев'яного на кам'яний) слід віднести як мінімум до середини XVII ст. Традицію підтримки Успенського храму продовжують гетьмани і ГVK, про що свідчать універсали 1715 і 1718 рр. (№№ 25, 29) гетьмана Скоропадського, гетьмана Мазепи (його універсали вмістили в іншій статті), «премеморія» 1727 р. ГVK (№ 44), але в той же час була й «традиція» постійних посягань на його маєтності, в т. ч. і з боку сотників, про що свідчить ряд скарг парафіян. Наприкінці 20-початку 30-х рр. XVIII ст. із скаргами зверталася вже до гетьмана Данила Апостола міська верхівка Новгорода-Сіверського (№ 47) та настоятель цього храму о. Андрій Заруцький (№ 48), і саме з ініціативи останнього були зібрані в єдине ціле гетьманські та полковницькі привілеї Успенській церкві разом зі скаргами. Були й досить помірковані прохання новгород-сіверських міщан до гетьмана Полуботка, зокрема, розмежувати церковні та ратушні землі (№ 28). Але більшість із них стосуються значно серйозніших речей, наприклад, про утиски й злочини, котрі чинилися українському населенню російськими військами. Про це свідчить, наприклад, скарга 1716 р. (№ 27). Подібних документів про злочини московської солдатні в Україні дуже багато, але їх ніколи не друкували, бо в царські й радянські часи цензура це суворо забороняла. Між тим, дуже красномовним є лист-скарга 1719 р. (№ 32) коропського сотника Дем'яна Кононовича гетьману Павлу Скоропадському. Тут наводився факт страшного злочину: солдат, який стояв на квартирі у міського ключника, заманив його дочку, «которой тилко от масниц пошол шестий рок», у якийсь сад, де згвалтував її, а потім убив. Наводилися факти й інших злочинів солдатні, й тому сотник просив гетьмана вивести російський полк із Коропу. Такого ж роду скарга була направлена в 1720 р. Скоропадському погарським сотником Семеном Галецьком (№ 33), а в 1723 р. скарга до наказного стародубського полковника Петра Корецького (?) від новгород-сіверського городничого Павла Дем'яновича (№ 38). Такий же лист-скарга 1733 р. (№ 58) був поданий Апостолу обозним Стародубського полку Опанасом Єсимонтовським (він скаржився на свавілля російського полковника Редькіна козакам с. Рогова Почепської сотні).

1675 р. датовано універсал (№ 8) чернігівського наказного полковника Станіслава Кохановського (Коханенка) у відповідь на скаргу гончарського цехмістра в Ріпках Давида Федоровича. Полковник боронив цех від «партачів» і впорядковував правила вступу до нього. Приблизно 1716 р. датований лист самого Павла Полуботка (№ 26), тоді ще чернігівського полковника. Вона містила відповідь на скаргу купця, ошмянського ловчого Міхала Цибульського гетьману Івану Скоропадському (сама скарга Цибульського не збереглася). Відзначимо, що в недавно опублікованому томі документів Полуботка, які стосувалися його особи, був надрукований акт баришівського уряду, в якому йшлося про цю ж скаргу, та ще й зфальшовану асекурацію (гарантію), котру Цибульський нібито отримав від баришівського міщанина Гната Лієнка (2). Цей лист дуже великий і в ньому полковник по пунктах переконливо відкидає звинувачення (їх усього 6) Цибульського. У Чернігові Полуботок провів відповідне слідство по скарзі, у котрій були згадані пані Борковська (вдова Василя Дуніна-Борковського, чернігівського полковника в 1672–1685 рр.); єврей з Лоева Шмарко; Ілля Леєнко, «купец баришовский»; Гаєвський, «бурмистр черніговский» та ін. Полуботок відкидав звинувачення Цибульського в тому, що він начебто не дозволяв скаржнику вивезти в Річ Посполиту жито, куплене в Чернігівщині. Лист проливає насамперед світло на торгівлю, яку Чернігів провадив з Білоруссю (Лоїв, Слуцьк) і Правобережною Україною, яка тоді перебувала під владою Речі Посполитої. Перу Полуботка належать ще два листи 1719 р.: до Лієвича й гетьмана Скоропадського. У першому випадку (№ 30) мова йшла, очевидно, про Карпа Лієвича, волинського сотника в 1718–1734 рр. У цьому листі чернігівський полковник висловлював невдоволення тим, що Лієвич забрав у «послушенство» козаків с. Ваганичі (суч. Городнянського р-ну), котрі були у складі Городнянської сотні. У другому листі (№ 31) він звертався до гетьмана з приводу дій «молодого Грембицького» (видно сина Миколи Грембецького, чернігівського полковника в 1712–1713 рр.). Останній заплутався в боргах, через що віддав вищезгаданому Лієвичу в заставу царську жаловану грамоту на свої маєтності, зокрема, згадані Ваганичі, Володимирівку (село суч. Городнянського р-ну) і навіть ті, які йому не належали. Полуботок розібрався в цій справі й про результати слідства доповів гетьману. Цікаво, що ним був згаданий і батуринський сотниченко «Мойсій Дмитрович». Очевидно слід мати на увазі сина батуринського сотника в 1690–1708 рр. Дмитра Нестеренка. Два документи 1723 р. створені сумнозвісним прилуцьким полковником Галаганом (№№ 36–37). У першому він наказував терміново з'явитися в Прилуки війтові й деяким жителям Брагина (ймовірно с. Брагинці Варвинського р-ну). У другому він писав до наказного гетьмана й чернігівського полковника Павла Полуботка, стисло повідомляючи про кількість гармат і артилерійських припасів, які він залишив у Царицині (сам реєстр поданий в іншому документі).

Далі йдуть три документи подані у вигляді реєстрів (№№ 13–14, 16). Ще під час свого першого наукового стажування у Польщі (1978/1979 навчальний рік) ми звернули увагу на листування князя Олексія Дашкова, який був резидентом при великому гетьмані коронному Адамі Сенявському (1708–1712 та 1715–1716 рр.) і при польському королю Августі II (1712–1715 рр.), з різними особами (всього бл. 70 листів!). Є й такі листи, у котрих ідеться про події в Україні. Найцікавіші листи ми стисло законспектували й можемо подати їх лише у вигляді реєстрів. У двох з них ідеться про Полтавську битву, а в одному (№ 16) – про похід гетьмана Пилипа Орлика на Правобережжя. Ще в одному листі (3) згадується гетьман Іван Мазепа, але ця інформація лаконічна, й тоді ми не законспектували її повніше. Документ № 15 («доношение») був створений Забілою, очевидно, Іваном, що був у 1731–1735 рр. хорунжим генеральної військової артилерії. Мова йде про маєтність Забіл с. Клишки (нині – у складі Шосткинського р-ну Сумської обл.), яке було в 1689 р. забране «змінником Мазепою» і повернення якого Забіла добивався. У цьому «доношении» згадується Стефан Забіла, котрий був ніжинським полковником у 1687–1694 рр. Цей сюжет продовжує тогочасна довідка з історії с. Клишки, що західніше Вороніжа (суч. Сумської обл.) (№ 59). Врешті чолобитна 1730 р. Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії, була адресована цариці Анні Іоаннівні (№ 46). У ній робився стислий історичний екскурс з оглядом походження маєтностей діда чолобитника –

полковника Петра Забіли в часи гетьманування Богдана Хмельницького. Тепер же з млинів Забіли стали братися податки, а побудування млинів на Десні коропським священиком призвело до великих збитків Забіли, який був змушений бити щодо цього чолом гетьману Апостолу, правителю Малоросійської колегії князю О.І. Шаховському й навіть цариці.

Під № 17 подано універсал 1711 р. гетьмана Івана Скоропадського. Він підтверджував купчу на ліс військового канцеляриста Івана Ханевського. Власне цей ліс купив у батуринського жителя Гарасима Книша батуринський сотник (Дмитро Нестеренко-?) і подарував Ханевському. Цим універсалом дозволялося також побудувати греблю на цих землях. Інший універсал 1714 р. (№ 24) адресувався івангородському сотнику (с. Івангород в суч. Ічнянському р-ні). Нижче вказано його ім'я – Василь Малюга. Однак у довідниках (4) цього імені не знаходимо (є тільки Федір Малюга, але його каденція відбувалася ще в 1669–1697 рр., з перервами). Можливо, це його інше прізвище, бо в цей період сотником був Василь Лучченко (1701, 1715–1725, 1734 рр.)? Мова йшла про конфлікт за землю «мартиновских жителей з рожновцами», причому гетьман особливо попереджав сотника та його родичів («Гриценки, Малюженки») від нових конфліктів. Цього ж питання стосувався й лист 1714 р. (№ 25) Скоропадського до Олександра Чуйкевича, якого було послано для розгляду конфлікту. В іншому листі 1713 р. (№ 20) Скоропадський звертався до чернігівського архієпископа св. Антонія Стаховського. Приводом для звернення була скарга канцеляриста Івана Холодовича (майбутнього воронізького сотника в 1716–1740 рр., з перервами) на свавілля свірського городничого. Але Скоропадського обурювало й те, що на його попередні звернення монастир відповідає мовчанкою («як горох о стіну»). У разі подальшої мовчанки гетьман погрожував звернутися до царя. Відзначимо, що того ж року генеральному судді (Олексію Туранському) був адресований лист-скарга (№ 21) наказного воронізького сотника Василя Степаненка. Тут йшлося про конфіскацію худоби колишнього отамана с. Собич (суч. Сумської обл.), винного в якомусь злочині, ченцями монастиря в Новгороді-Сіверському (його архімандритом був тоді св. Антоній Стаховський). Останній погоджувався віддати худобу в разі сплати штрафу або за листом генерального судді. У документі № 18 подано лист 1713 р. чернігівського полковника Павла Полуботка до гетьмана Івана Скоропадського. У ньому йшлося про скаргу вільшанського отамана села Вільшана (очевидно, село суч. Ічнянського р-ну) Павла Рудки на Полуніцького (очевидно, мався на увазі Василь Полонецький, любецький сотник у 1701–1708 рр., з перервами), який зганяв скаржника з його «стародавньої гребельки». Цікавою є скарга 1728 р. (№ 44) батуринських жителів братів Петра і Федора Гончаренків. У ній говориться, що під час взяття Батурина російськими військами їх було взято в полон «на Москву», де вони пробули 7 років. Коли ж вони повернулися в Батурин, то не застали вільними свої землі. Спроби їх повернути виявилися безуспішними, зокрема, скарга братів (її дата) батуринському сотнику Козловському (це ім'я подане в довідниках тільки як наказного батуринського сотника у 1725 р.), у зв'язку з чим брати були змушені звернутися до гетьмана Апостола.

Далі йдуть два документи, адресовані Полуботку (№№ 33–35). Один з них (№ 34) датований 1722–1723 рр., часом, коли Полуботок був і наказним гетьманом. Він написаний невідомою особою і в ньому містилося клопотання щодо пошти в Глухові. Питання забезпечення пошти кіньми розглядалися і в листі 1732 р. верхівки м. Короп до згаданого вище Івана Забіли (№ 54). Інший (№ 35) – це типова скарга, що стосується дуже цікавого питання. У 1722 р. козак Василь Тулпенко скаржився на глухівського сотника Івана Мануйловича, звинувачуючи його у тому, що він забрав у скаржника знайдений скарб (80 золотих), а його самого ув'язнив. А це, як пояснював скаржник, закопані його батьком гроші, про точне місцезнаходження яких батько не зміг повідомити рідним через раптову хворобу (інсульт?) і смерть. Під номером 60 подається текст заповіту самого Івана Мануйловича, котрий став генеральним осавулом (1728–1734 рр.) і одним з правителів ГВК. Цей заповіт є цінним джерелом з історії Глухівщини і взагалі соціально-економічної та побутової історії України першої половини XVIII ст. Не менш цікавим джерелом до історії

повсякденності є реєстр речей Марії Ситенської, дружини Йосипа Ситенського (№ 56). Цей документ датований приблизно 1732 р., але все ж можна припустити, що йдеться про дружину Йосипа Ситенського, котрий був обозним Гадяцького полку у 1767–1773 рр. Певною мірою психологію тодішніх російсько-українських відносин змальовують свідчення 1746 р. писаря Федора Уманевського. (№ 62). Не менш цікавим є документ 1723 р. (№ 39) – свідчення ченця Рувима на допиті в ратуші Глухова. Отже, уродженець цього міста Роман Ющенко допускав у молодості порушення закону, «волосачис по школах глуховских». Потім він вирушив на Січ і у Свято-Микільському самарському монастирі прийняв чернечий постриг під іменем Рувим. Пізніше він з іншими ченцями вирушив як паломник до Києва і там був заарештований за крадіжку церковного срібла, до якої нібито був причетним. Його відіслали в Глухів до гетьмана Скоропадського, але той помер, а Рувим утік із в'язниці та був спійманий у Конотопі і повернений до глухівської тюрми, де й проводився його допит. Далі йдуть чолобитні. У першій з них 1713 р. (№ 19) батуринські жителі скаржилися генеральному судді Олексію Турянському на несправедливий вирок щодо дяка і вчителя, сироту Василя, причетного до злочину проти великоросіянина. Першим підписав чолобитну о. Іван Джунковський, настоятель Свято-Покровської церкви, де дякував Василь. До цього періоду відноситься стислий запис 1725 р. (№ 41) про чолобитну батуринських козачок і свідчення отамана і війта с. Бачівськ на Глухівщині щодо односельців 1726 р. (№ 42).

До часів гетьманування Данила Апостола відноситься, насамперед, його універсал. Він був датований 1730 р. і виданий у Москві (№ 45). У ньому гетьман повідомляв старшину Ніжинського полку про смерть Петра II і сходження на престол Анни Іоаннівни. У справі знаходилася й копія відповідного маніфесту про цю подію, але ми його не подаємо. Серед інших документів відзначимо три, пов'язаних між собою (№ 50–51, 55). У них йшлося про цікавий епізод з історії Бахмача. Під час Прутського походу бахмацький сотник Кирило Троцький (сотникував у 1710–1713 рр.) пограбував православну церкву у Паланці (під Уманню), забрав церковні дзвони і вивіз їх до Бахмача. Через 20 років уманський протопоп о. Діонисій Гайдученко спеціально приїхав до гетьмана, щоб повернути вкрадене. Апостол видав відповідний наказ і о. Діонисій прибув у Бахмач. У Свято-Успенській церкві він знайшов один дзвін, але вже розбитий. Прийшлося задовольнитися грошовою компенсацією як за бронзу. Другий дзвін знаходився у Воскресенській церкві в Старосіллі під Бахмачем і його було повернено без проблем. Третій же знаходився в с. Городище (північніше Бахмача). Хоча місцевий священик о. Федір Дмитрович не заперечував проти повернення дзвону, однак утрутився батуринський управитель Михайло Тарицин. У своєму листі до бахмацького сотника Василя Покотила він по суті заперечував передачу дзвона законному власнику, оскільки на це не було «указу из министерской канцелярии». Покотило ж доповів про цю історію гетьману (№ 55). Чим справа з третім дзвоном закінчилася – невідомо. До цих документів прилягає лист борзнянського і новомлинського протопопа о. Василя Величковського до о. Йосифа Савицького (№ 53). Протопоп дізнався про утиски священиком бахмацьких мешканців і тому попереджав о. Йосифа про неприпустимість таких дій («Чого весма не надлежало было и чинити, ибо здес, в Україні, тое не поводится»). У разі непослуху він мав з'явитися в Борзну до протопопа під страхом заборони в священнодійстві. З іншого документа – листа бахмацького сотника Василя Покотило до гетьмана Апостола від 9.03.(26.02.) 1732 р. (цей документ тут не наводиться) довідуємося, що о. Йосиф виконував наказ новомлинського сотника Івана Шишкевича, конфіскуючи борошно й коней у бахмацьких козаків за борги ...їхніх односельців (5). Прикметно, що о. Йосиф не послунав протопопа, а чим справа закінчилася – невідомо. Важливою є скарга 1732 р. Варвари Полуботок гетьману Данилу Апостолу (№ 52). Вона скаржилася на те, що її в присутності ряду поважних осіб грубо вилаяла «жена сестринця моего Ивана Сулими» Ірина (?). Із записів на документі довідуємося, що тоді в Баришівці був генеральний суддя Федір Лисенко, який розпочав слідство. Але Сулима не повинилася і демонстративно («з фуками») покинула суд, у зв'язку з чим Лисенко звертався до гетьмана. Скаржниця підписалася як «Варвара Полуботковна Павлова Добронизкая

протопопина переясловская». Це, без сумніву, сестра (по батькові) наказного гетьмана Павла Полуботка, яка була одружена з переяславським протопопом о. Павлом Добронизьким (1 шлюб). Важливою є скарга 1732 р. конотопського сотника Йосипа Костенецького до гетьмана Данила Апостола. У ній говориться про борг сотнику покійного Івана Топольницького, що він заборгував у Гданьську (!), але його брат і спадкоємець відмовлявся його сплачувати. Врешті до часів гетьманату Апостола відноситься інструкція ГВК (№ 49) капітану жолдаків Андрію Нейгефелю, про котрого ми згадували в попередніх подачах документів з історії Сіверщини (6). Додамо, що тут говориться про Жолдаківку, тобто про село Жолдаки Кролевецької сотні.

Завершують дану публікацію документи середини–другої половини XVIII ст. Тут, насамперед, відзначимо універсал 1761 р. гетьмана Кирила Розумовського (№ 64) про призначення товариша «сотні Глуховской» Романа Фененка «значковым полку Ніжинского товаришем». Також цінними є виписки з ревізій 1745 і 1756 рр. щодо підданих селян у маєностях Крупицького монастиря в Батурині (№ 61). Певний інтерес викликає «доношение» 1746 р. (№ 63) прапорщика Дмитра Биховського щодо винокуреного хутора біля с. Литвинівчів (суч. Кролевецького р-ну Сумської обл.). Насамкінець подані стислі подорожні нотатки невідомого Чернігівщиною 1773 р. (№ 65). На жаль, згадувані там імена маловідомі, а невідомий автор нерідко ще й скорочував їх. Вдалося встановити лише одну особу: згадуваний Іван Андрійович був чернігівським губернським маршалом (1782–1786) і маршалом Прилуцького повіту (1798, липень 1803 – вересень 1805). Села встановити простіше. Рудівка – це село суч. Прилуцького р-ну, Макеевка – це суч. Макіївка Носівського р-ну, Ровчак – це суч. Рівчак-Степанівка Носівського р-ну, Вересоч – село суч. Куликівського р-ну, Бурівка – село суч. Городнянського р-ну, Рогощ – це село Рогоща суч. Чернігівського р-ну, Шибириківка – село в суч. Чернігівському р-ні, Дроздовиця – село суч. Городнянського р-ну.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова.

Сподіваємося ці джерела будуть цікавими й краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну й культурну історію краю.

Джерела та література:

- 1) ЦДІАК. Ф. 1. Оп.3. № 527.
- 2) Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Київ, 2008. № 323.
- 3) Ч. ВР. № 6834.
- 4) Кривошея В.В. Українська козацька старшина. К., 1997. С. 84; Gajecky G. The Cossak Administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978. V.1–2.
- 5) НБУВ. ІР. Ф.1. № 54276.
- 6) Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 12) // Сіверянський літопис. 2018. № 5. С.111.

* * *

№ 1

1638, червня 6 (липня 27). – Любеч. – Купча.

«Я, Ян Стецкий, чиню відомо тим листом моим и зезнаваю, иж по зейстю [з] світу того славной памяти отца моего, будучи я відом, иж продал отец мой поля и з лісом и з дубровами и зо всіми пожитками, того ґрунту належачими, за коп двадцать и за четири личбы литовской на имя Каленикові Манкові, мищанинові любецкому, за-стаючи, в тракти Любецкому лежачом. Тоей граничит и описан и значит з Манковой границі шляхом Черніговским, ни займаючи поля пна Стецкого узліс Решиновской и з лісу Решинского у студенец Горасков, студенца взявши до Гриневой дороги и закопом граничит и з туля у Монкову межу знову, в той же шлях Черніговский. Которий то ґрунт належачий Калениковий служачий до зоживання ест подано и потвержденно

вічними часи и потомству его показанный домовства его и жадин на тот мой лист перешкоды не повинен чинит. Того ради я, будучи яко дидич, тоей продажі відомо чиню, з раменія моего даю той лист под вшелякими варунками и с подписом руки моей зазнаваю вічними часи и зрекаюс, же не ест належачий да того поля.

Писанно в Любечу мсця июля 27 дня 1638.

В подленном подписано».

(НБУВ. ІР. Ф. II. № 66153. Копія XVIII ст.).

№ 2

1654, лютого 17 (6). – Кролевець. – Купча.

«Мы, Хведор Попович, сотник Войска его царского величества Запорозкого кролевецкий, а Ярема Попович, отаман городовый, а Тихон Адаменко, войт, Сава Кушнір, и Иван Калачъник, бурмистрове того міста кролевецкого, відомо чиним и сознаваем сим писанем нашим кому бы о том відать належало теперешнего часу и напотом будучи, иж с порадою нашою и за одностайным всіх так козаков товариства нашего Войска Запорозкого его царского величества, яко мешчанов зубополной громады, позволением позволилисмо пану Мискови Ивановичу Маковскому греблю занять и млын фундоват на річці Свидни тут же, в місти Кролевці, місце на то пристойне упатривши, своим коштом и накладом власным, которому абы вже ништо инший от мелников туболцов, приезджих обчих, жадной перепоны, перешкоды и переказы абы не было. А то под закладом на таковых выны на старших наших его млсти пана полковника коп тридцет гр[о]ш[ей] личбы литовское, а на сотника, хто бы на тот час был, коп десять, а на вряд місцкый так же коп десять. Що для ліпшой віри и певности сее писане наше оному вишпомененому Мискови Ивановичу с подписом рук наших и с притисненем печати міської выдано.

Писан в Кролевцу мсця февраля 6 дня року 1654.

Хведор Попович, сотник его цар[ского] величества Войска Запорозкого кролевецкий, вишменованны m[anu] s[criptio].

А повинен на него тот млин з зовсім ити пожитком до стого пророка Ілі в року 1654 волост кролевецкая повинна быти послушными до (...) *травованя (?) гребли тоей.

Роман Рекушка зосланий от его мс. пана полковника нежинского и всего Сівера».

(НБУВ. ІР. Ф. I. № 50661. Оригінал, завірений печаткою).

№ 3

1657, січня 27(16). – Глухів. – Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького.

«Копія.

Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всего Сівера Войска его царского влчества Запорожского.

Відомо чиним тим писанем нашим кому бы о том відати надлежало, ижесмо дали перевоз на потребу церкви Бжой, на Успение Прстой Бци, имено новгородской весь перевоз Путивлский в селі Пероговці. В котором перевозі, жебы ні од кого перешкоды жадной не было, тилко ктитори тоей церкви Бжой абы тим завідовали и ништо инший, жебы не важилися на свой пожиток приворочати. На том писмо наше даем при печати нашої с подписом руки власной.

Діялося в Ніжині януаря дня 20 року 1657.

В подлинном подпис:

Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всего Сівера.

С подлинним читал кацеллярис Григорий Юркевич.

Таковий поденний універсал ктитори церкви Успенской новгородской к собі взяли, а к сей копія по їх прошенію тоейже церкви презвитер Андрей Заруцкий руку приложил.

«На перевоз Путивлский в селі Пероговці будучий».

(ЦДІАК. Ф. 1. Оп. 3. № 527. Арк. 10. Копія 30-х рр. XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано «место печати»).

№ 4

1663, травня 12 (2). – Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Василя Золотаренка.

«Василий Нечипорович, полковник з Войском его царского пресвітлого величества Запорозким.

Ознаймуем сим писанием нашим кому бы о том відати належит, меновите пну сотнику новгородскому, атаману и войту. Любо то з росказаня нашего Федор Завадский подал был перевоз на Десні в Пероговце в аренду Кості и Андрею до скарбу войскового а же теперешнего часу за прозбою войта новгородского, абы на церков Бжию оный перевоз подали, на що тепер и позволили за отпущение гріхов. До того теж приказуем сурово абы в оном перевозі наданном от нас церков Бжию никто не важился чинити в их держаню жадной перешкоди и кривди под неласкою нашею.

В Ніжині писал року 1663 мсця мая 2 дня.

Василий Ничипорович, полковник Войска его царского влчства ніженский и всего Сівери. (место печати)

С подлинним читал канцелярист Григорий Юркевич.

Таковий подлений універсал ктитори церкви Успенской новгородской к собі взяли, а к сей копії по їх прошенію тоєю же церкви презвитер Андрей Заруцкой руку приложил.

На перевоз деснянский в селі Пироговці будучий».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. № 527. Арк. 11. Копія 30-х рр. XVIII ст.).

№ 5

1665, березня 2 (лютого 20). – Чернігів. – Випис з чернігівських міських книг, котрий містить у собі купчу.

«Копия

Випис с книг міських права майдебурского ратуша Черніговского.

Року Божого тысяча шестсот шестдесят пятого мсця февраля двадцатого дня.

На вряді его царского величества міском черніговском перед нами Евфимом Титовичом, лантвойтом, Иереміем Макаровичом того року бурмистром, судом зуполно заселим, в ратушу черніговском ставши очевисто Пархом и Семен Белдюженки, брата рожоная, именем своим и именем братов своих, рожоних, Василия и Петра Белдюженков, явне, ясне и доброволне к записаню до книг міських ратушних черніговских признали, иж оны, маючи кгрунт поля, роли, сеножати, селища при местечку Любечу, сад из двором и зо всіми приналежностями як оны сами, спокойне того всего заживали, котор[ого] то кгрунту межа з одной стороны от машелюв до ріки Клиговки, свой власний, никому ни в чем не пенний и не заведенный правом вчистим и никгди на том неотзовным панем (?), не выймуючи наменьшой части, на самих себе на власные малжонки и потомки и близкие кривные свої, на вічност славетному пну Процку Григоревичу Дяковичу, мешчанину любецкому, и тепер в місте Чернігове мешкаючому, за шестдесят коп грошей личбы литовское продали и грошы отобравши, тут же на уряде помененного пана Процка з одобряня тых грошей квитовали, даючи моц и владзу пану Процку ему самому, жені и потомкам его тым кгрунтом полями, ролями, сеножатми, садовиною и двором владіт, пожитки вшелякие на себе брати и от себе кому хотіти дати, продати, даровати и записати. Которого то кгрунту оны, сами сознавающие, жени и потомки их и братя близкие и далекие кривные их, боронити не мают и мочы не будут, под закладом других таковых шестидесят коп грошей личбы литовское., то еднак варуючи у нижчаго суда, хто бы міл его, Процка, о тот кгрунт, о который продажа идет, турбовати албо до якого колвек суду и права позивати, повинны сознавающие от каждого такаваго турбатора своїм коштом боронити и заступовати, а оборонивши міет при пану Процку тот грунт вічне зоставати. А на болшое утверждение тої продажи сознавающие тут же пред урядом того кгрунту, яко се више менило, зреклись и вічними часы уступили. Что все для памяти до книг міських черніговских ратушных ест записано, с которых и тот випис под печатю урядовою міскою ратушною черніговскою видан.

Писан в ратушу черніговском.

Емелиан Иванович Яхимович, міський чернігівський писар.

Корикговано с книгами».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 66157. Копія. У кінці документа намальоване коло, у середині якого вписано «Место печати»).

№ 6

1673, лютого 9 (січня 30). – Новгород-Сіверський. – Універсал стародубовського полковника Петра Рославця.

«Копія.

Петро Рославец, полковник Войска его црского пресвітлого влчства Запорозского стародубовский.

Ознаймуем сим писанем ншим вшелякой кондиції як духовного, так и свіцкого чину людям, а особливе пну сотникови новгородскому, атаману городовому и атаманам курінним и сілским и всему товариству, так теж войтові и вшелякому урадови и посполитим людям в сотні Новгородской застаючим, доносим до відомосты, иж відячи мы церков Бжию храм Успения Пресвятия Діви Бгрдици в городі Сіверском Новгородку стоячую, а же от первой экспедиції неприятельской за оскудностію людскою ни откол в потребах своих, то ест в роставрованію олтара стаго, так теж и в інших аппаратах црковніх не может засягнути вспартя, а в ней хвала Бжия и штоденное набоженство и молебныя пінія за великого гсдря ншого его царское пресвітлое влчство и за увес его црской пресвітлой с ьними и за велможного его млсть пна Ивана Самойловича, гетмана, зо всим Войском Запорозким завжди отправується. Теди на вспарте тоей цркви Бжой позволилем отбирати як с товариства, так теж и з вшеляких людей, гандли отправуючих, ваговое од вшеляких товаров, то ест од воску, меду и пенки и од лою и од каждого товару, которие на вагу продаются, отбирати ваговое. Так теж од горілки и од збожа помірное и злецилем до рук и в завідоване пну Никипору Пожарскому, войтові новгородскому и з иншими ктиторами, до тоей цркви Бжой приналежними, которие ведлуг повинности своей хрстіанской мають вірне, щире, статечне ку подпори цркви Бжой и ку помноженю хвалы Его стой, того доглядати и в потребі цркви стой тим шафовати. Теды для ліпшого моцы и твердости дадем тот мой лист с подписом руки и притисненем печати.

Писан в Новгородку генвара 30 1673 року.

Петро Рославец, полковник Войска его царского пресвітлого влчства стародубский.

(місто печати)

С подлинним читал канцелярист Григорий Юркевич.

Таковий подлнний універсал ктитори церкви сто-Успенской новгородской к собі взяли, а к сей копії по їх прошенію тоей же церкви презвитер Андрей Заруцкий рук приложил».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 527. Арк. 13. Копія 30-х рр. XVIII ст. Запис: «На ваговое и померное»).

№ 7

1675, червня 23 (13). – Любеч (?). – Купча.

«Року тепер идучом 1675 мсца июня дня 13

Я, Лазар Феодорович, на тот час будучий атаман городовий любецкий, чинію відомо и явне зознаю сим доброволним листом и вечистим записом моім каждому, кому би о том відати потреба и каждого суду и права и на каждом мсцу, иж я, міючий пляц дворовий селидбу и при нем сад вишневий, лежачий у Любечу межею пляца з одной стороны Феодора Филоновича, брата заводци моего, от которого и я мав купленным способом явне, ясне и доброволне и синожат, купленная от Заліського при том же пляци за свої гроши, будучи на тот час сего пляцу потребний. Меновите другой стороны Нечаева тилом к горі Лисици, а з ворот к улице зачим я, будучий потребний пінязей, продал есми и уступил, зрекаюся на вічност, то ест пну Мини Дуброви Михайловичу, козаку и мешканцу любецкому, тих же помененных Дубров приятелю, за готовую сумму пинязей, меновите за коп осим грошей личбы и монети

литовской, на котором пляцу волно будет вишменованному пну Мини, селитис и тот час уживат и вшелякий пожиток з него міти, а любо кому продат, дат, дароват албо кому хотя яким правом от себе пустит ведлут воли и уподобаня своего и жаден ему в том его купли перешкодою бити не маю я сам, жона моя и потомки, и жаден с покровних моих, близких и далеких, яко ни в чем не пенныя и низаведении под зарукою коп 10 на вряд любецкий. А заплативши, предся тая моя продажа от пна Мини отдалена бити не мае, так же и сей мой продажный лист и вечистий запис будет мат зуполную моць. При котором торгу били люде добрии и віри годние пан Руман Купріевич Дуброва, Максим Иванович Навора, Миско Милкович Горкуша, обиватели и мещане любецкий. Що для ліпшой віри и твердости дадем предреченному пну Міні Дуброви сей мой купчий лист при печати и подписом рук.

Діялося у Любечу року, мсца и дня вишеписанного.

Устне прошених от Лазара Федоровича в подпис руки до того листа яко самого неумітного Кирил Гапонович

В подленом тако: Кирил Гапонович, писар того листа рукою».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 66154. Тогочасна копія. Внизу намальоване коло, всередині напис: «место печати»).

№ 8

1675, жовтня 8 (вересня 28). Чернігів. Універсал чернігівського наказного полковника Станіслава Кохановського (Коханенка).

«Станіслав Кохановський, полковник наказний чернігівський.

Вам гончаром боянчицким ознаймую, же бывъши у нас Давыд Феодорович, цехмистр гончарский ріпицкий, покладаючи права свои старожитнии, скаржилъся, же вы, не будучи прикладни до цеху братерского, гончарюм ріпицким цеховым кривду и перешкоду діете в робленю горъшках. Прето мы, видячи их стародавньные права и ни в чом их не нарушаючи, еще потвердивъши, приказуем вам, щобысьте от сего часу ежели з вас которий схоче тым ся гонъчарским хлібом живить, то нехай будет прикладным до скринъки братерской, а цех поедънавши, горъшки собі робыт. А поневаж быс которий будучи спротивный росказанью нашем и впартостью своею, цеху не еднаючи, горъшки міл робыть, таковый спротивный выни на уряд польковый чернігівський выни заплатит золотих сто. И повторе о том сурово приказую.

Дат с Чернігова септеврия 28 1675.

Звыш менований польковъник наказный чернігівський».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 58512. Оригінал. Угорі запис кінця ХІХ ст.: «Сообщил Ст. фон Нос 23/Х-1882»).

№ 9

1681, жовтня 31 (21). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис с книг міських.

Літа от рождения сна Бжого тысяча шистсот восімдесят первого мсця октоврия двадцят первого дня.

При битности его млсти Якова Михайловича Жураховского, полковника Войска его царского пресвітлаго влчства Запороз[кого] ніжинского.

Пред нами Михайлом Миклашевским, асаулом полковим ніжинским, Василем Федоровичом, сотником глуховским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим, Мартином Василевичом, войтом, Иваном Афанасовичом, Марком Хоминичом, бурмистрами, туде ж з селян шатуринских Лукьяном Семеновичом, войтом Исаем Паламарником, Хомою Ивановичом из них знатних особ при нижей выраженной куплі и продажи людей немало било.

Ставши отчевисто пред нами урожоний Лукян Гордіевич, мелник шатрицкий, сознавал ясно и доброволне и чинил нам звишписанным особам свое оповідание в таковые слова, иж мовит, міючи я млин, стоячий на реці Белиці з одним каменем из ступами власним моим коштом и працею построенный, в котором от килка літ мілем пожиток так доброволне и продадем ясневелможному его млсти пну Иванови Само-

йловичови, гетманови, Войска его царского пресвітлого влчства Запор[озкого], за суму певную личби полской монети доброй за триста золотих. Которую то суму всю сполна руками моїми отлічив, отобралем и юж яком в сем записе доброволне описал тот млин в моць в посесію и вічне владініе самому ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск Запорозских, велможной пней малженци, так теж велможним их млстей потомкам вручаю же аж хотя волно ж млином на свой пожиток оборочаючи, диспонуват тепер и на потомние часи. А я юж передречений Лукян Гордієвич, жена моя, приятелі близкие и далекие и ніхто инших вічисте права свого вирекаемся и в том проданню млиновом яком з доброй волі продал и завал, не повинен жадною мірою интересоватис и жадною бити и найменшою перешкодою под обовязком и варунком правним шистсот золотих, при которых звишписаних особах и сей вікуистий запис ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войска его царского пресвітлого Запорозского, активован до книг, с которых требующой стороні екстрактом винятый из подписом рук ниже подписаних поданий в Глухові року и дня звишписаного».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 2–2 зв. Копія).

№ 10

1681, грудня 1 (листопада 21). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг глуховских.

Літа от naroжєния сна Бжия первая тысяча шистсот осъмдесят первого мсця новебря двадцят первого дня.

На вряді нашом перед нами Михайлом Миклашевским, асаулом полковим ніжинским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим Мартином Василиевичом, войтом Марком Хоминичом и Иваном Афанасовичом, бурмистрами, тудеж при битности товариства войскового Есифа Мартиновича, хорунжого, Андрея Росцини, есаула сотні Глуховской, Алексія Заруцкого, Стефана Висоцкого, Кондрата Гридяки, Котя Федоровича, Пархома Реви и иних многих зацних и значних людей немало било.

Персоналитер постановившися перед нами урожоний п. Василий Федорович, сотник на сей час глуховский, чинил нам звишъписанным особам свое оповідание и сознавал явне, ясне и доброволне в таковие слови, иж мовит, не будучи ні от кого примушоним з доброй волі моею продадем млин, мні власному служащий, и в диспозиції свойй міючий вічистой нікому ні в чом не заведений и не пенний, стоящий под містом Глуховом, на той же к місту идучой греблі на реци Есмани, клітку и в той клітці о трох каменях мучних, яком з него приходячих пожитков уживал, так власне и продал ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войска его царского пресвітлого величества Запорожского, за суму певное личби полское монети доброе три тысячи золотих. Которую то суму всю сполна, руками моїма одлічивши, отобралем и юж яком при доброволном сознанію описал тот млин так власне и продавши в моць в посессию и вічне владініе самому ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск Запорозких, велможной пней малжонци, так теж вельможним их млстей потомком, вручаю, же иж волно, як хотя оним млином на свой пожиток оборочаючи, диспонуват тепер и на потомние часи. А я, юж предреченный Василий Федорович, малженка моя, потомки же и приятелі, близкие и далекие, и ніхто инший вічисте права свого вирекаемся и в том проданю млиновом, яком з доброй волі продал, не повинен жадною мірою интересоватис и ніякою найменшою бити перешкодою под [о]бвязком и варунком правним шест тысяч золотих. Которая продажа и купля при вишей выраженных особах учинилас, при которых и сей вікуистий запис ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск его царского пресвітлого величества Запорозского, активован до книг, с которых требующой стороні екстракт виняти и с подписом рук ниже подписанных поданий.

В Глухові року и дня звишъписанного

Сия звишпомянутая млиновая купля при битности столника и полковника Максима Леонтиевича Лупандина их млстей Сави Прокоповича, писаря енерално-

го, Костантия Голуба, бунчужного енералного, Михайла Вуяхевича, Иоана Мазепа, Ивана Ломиковского».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 23в. – 3. Копія).

№ 11

1682, березня 19 (9). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис с книг глуховских.

Літа от naroжєня Сна Бжого первая тысяча шистсот осмдєсят второго мсця марта девятого.

Перед нами Михайлом Миклашевским, асаулом Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого, полковником ніжинским, Кирилом Дорофієвичом, господарем замку батуринского, при битности зас атамани сілской и товариства Иваном Хоружим, атаманом мутинским, Демком Лазаренком, войтом з громадою, Иваном Захарченком, атаманом каменским, Иваном Друком, Гришком Герасименком, атаманом литвиновским, Стефаном Лазаренком, ставши очевисте перед нами рожоние Марко и Мартин Федоренки, козаки и жители литвиновские, чинили нам, звишписанним особам, свое оповедание и сознавали явно, ясно и доброволне в таковие слова, ижем не будучи ні от кого примушоними з доброй волі нашої продалисмо ясневелможному его млсти пну Иоану Самойловичу, гетманови Войска его царского пресвітлого влчства Запорозкого, отчину: дерева на полтора бортного и той отчині озеро, прозиваемое Куплю, на которых озером седіли пасікою у буді Шовчининих. В якой пасіци винайдуется прищеп праці нашої сажєня з осмь малих и великих, так же що ест праці нашої в огорожі и мшаник, якосмо завели з лісом и при лугу, так и продали за суму певную за осімдєсят золотих. При той же Шовкониной буді міючи Яцко Москаленко, жител каменский, в тож прищеп малих и груш диких, где он праці заложил, продал за шисть коп грошей у вічність самому ясневелможному его млсти пну Иоанну Самойловичу, гетманови Войск Запорозких, велможной пней малжонці, так теж велможним их млтем потомком в моць в посєсию и вічное владіние вручаем, же аж волно як хотя онимигрунтами пожитковат вічними часи. А ми юж, преречєние Марко и Мартин Федоренки, Яцко Москаленко каменский, в той продажи нашої доброволной, малжонки наши, потомкове наши, приятели близкие и далекие и ніхто иний вічисте права своего вирикаємся и не повинни бути жадною и найменшою перешкодою под обовязком и варунком правним двісті золотих. Которая продажа и купля при звишписанних особах вчинилас. При которых и сей вікуистий запис ясневелможному его млсти пну Иоанну Самойловичу, гетманови его царского пресвітлого величества Запорозкого актикован до книг, с которых потребоучой стороні екстрактом винятый и с подписом рук нижей подписанных поданий.

В Глухові року и дня звиш писаного».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 3 зв. – 4. Тогочасна копія).

№ 12

1682, березня 19 (9). – Глухів. – Купча.

«Випис с книг глуховских.

Літа от naroжєня Сна Бжого тысяча шистсот осмдєсят второго мсця марта девятого дня.

Я, Анастасия Михайловна Бобирчанка, игумения монастыра Всемилоствитого Спса девичого глуховского, со всіми еже о Хрсті сестрами, тояжде обители, чиню відомо и сознаю явно, ясно и доброволне тепер и на потомние часи каждому, хто будет потребовати, иж з предся завязатого моего умислу и с поради всіх сестер, міючи власним коштом и працею мнстирскою уфундованную греблю на реці Ивоті и рудню со всім построенную, як до работи належит, стоячую нижей буд, в будах теж дворець и к тому дворцу грунт який єсть, млинов з греблями два уфундованих на реці будах, в яких мливно отправляется. Все тое якосмо завели, так власне и продали ясневелможному его млсти пну Иоану Самойловичу, гетманови Войска его царского пресвітлого влчства Запорозкого, велможной пней малжонци, также велможним их

млстей потомком за суму певную личби полской монети доброй готових грошей тысячу золотих. Которие гроши отобравши до своих рук, и юж в моць в посесию и вічне владініе вишеописанную рудню з иншими намененными угодіями вручаем. Волно як хотя велможним их млстям яко и потомком их диспонуячи, на свой пожиток оборочать тепер и на потомніе часы. А я юж, Анастасія Михайловна, игуменія, и всі сестри монастира нашего и ніхто инший в той от нас проданной рудні з греблею, футора, в будах стоячого, з грунтом и млинов двох, не повинни жадною мірою впредь утручатис у жадного уступу міти, вічисте права своего вирекаємся под варунком правним золотих дві тисячи. На том и сий наш яко потребоючої стороні велможному его млсти пну Иоанну Самойловичу, гетманови Войск Запорозких, вікуистий запис актикований до книг глуховских, с которых екстрактом винятый и поданий при звиклой печати монастирской и с подписом имен.

Діялося в Глухові року и дня звиш писаного».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 4 зв. – 5. Тогочасна копія).

№ 13

1709, червня 25 (липня 6). Лист князя Олексія Дашкова до невідомого (регест).

Мова йде про облогу Полтави шведськими військами Карла XII. Останній уже здійснив 9 штурмів міста. «Але ще не відступив, хоча має великі людські втрати. Через ці штурми наші на ці справи вислали проти нього великі загони як кінні, так і піхотні». З Польщі я отримав відомість, що полоцький комендант пан Ржевський здобув перемогу над п'ятьма хоругвами Сапіги, полонив 150 чоловік, взяв два прапори, дві пари коней і весь обоз.

(БЧ. ВР. № 5787. Лист № 6831. Оригінал).

№ 14

1709, липня 18 (7). Під Щебрешином. Лист князя Олексія Дашкова до невідомого (регест).

Мова йде про Полтавську битву, яка була 27 липня, і перемогу над шведами. Наші взяли в полон шведського фельдмаршала Реншильда, генералів Штакельберга, Шліпенбаха, Гамільтона, Розена, князя віртембезького, графа Піпера з двома державними секретарями, понад 1000 солдат і офіцерів, весь обоз і артилерію. Про Карла XII Реншильд каже, що його вбито. В погоню за втікачами пішли Голіцин і Баур.

(БЧ. ВР. № 5787. Лист № 6832. Оригінал. У наступному листі (№ 6834) згадується гетьман Іван Мазепа).

№ 15

Не раніше 1709 р. – Глухів (?). – «Доношение» Івана Забіли.

«Доношеные

Подлуг отнятой отчини Клишок от отца моего змінником Мазепою году 1689 ознаймую, иж на прошение брата без жадной вини взят на столиці, когда пресвитлійших и державнійших гсдрей црей данна млстывійшая грамота отцу моему. Предложено по листу змінничом виданой, а не по наслідії отца, хочай и споминает нижей, где отц мой бил чолом их црским пресвитлійшим державам о отнятії отчини Клишок и повелено указом отдат и он, змінник, лестно звюв надією сколько рок уважувал, аж до смерти отца моего, который помер 172 (!) году июня 5, о чом явствують и чоломбитний отца моего до змінныка и писма от господара его писанніи и пана Кочубея лист являеть. Гдиж в опеку пну Кочубею он, Стефан Забіла, полковник ніжинский, всі добра уручил діти и отчини свої по смерти, а в духовниці отческой он, Стефан Забіла, подписал руку свою и печать приложил, аби не міти діла до села Клишок, що ж се предлагаю на писмах. При сем чиню відомо, иж змінник ложно веліл написат, яко ми мілісмо універсали прежних гетманов на отчини и то его неправда. Ми ні от единого з них, гетманов, не мілісмо, тилко престлійшую грамоту, также в своем листі писал по отцеві тримат деревні всі. А села Клишок не помянул, тилко учинил хитро, мелницю веліл написат в Клишках во місто отчины, где ані мелниці от

тих пор не мелісмо, ані села. В яком разореній прошу мсти и стой справедливости.

Нижайший раб Иван Забіла».

(НБУВ. ІР. Ф. XXVIII. № 507. Оригінал (?)).

№ 16

1711, березня 17(6). – Львів. – Лист князя Олексія Дашкова до невідомого (регест).

Козаки (Орлика ?) наступають проти нас. «Але ніякого успіху не досягнуть, бо не тільки козаки (*Скоропадського*. – **Ю.М., І. Т.**), але й українські селяни вбивають татар, також і наші роз'їзди успішно діють». 200 татар убито, кілька тисяч захопили в полон.

(БЧ. ВР. № 5787. Лист № 6836. Оригінал).

№ 17

1711, січня 23 (12). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Его царского пресвітлого величества Войск Запорожских обоіх сторон Днепра гетман Иоан Скоропадский.

Пану полковникови ніженському, старшині полкової, а особливе сотникови батуринському з урядом тамошним и комуколвек о том відати належит, сим нашим універсалом ознаймуем, иж презентовал нам пан Иван Ханевский, канцеляриста войсковий, купчую на ліс, який п. сотник батуринский у Гарасима Книша, жителя батуринского, купивши, ему, пану Ханевскому, доброволне отпустил и просил нас так о потвержене того купленого ліса, як о позволене, жеби могл в том кгрунті своем греблю на стрижині болота накоту засипати и млин веснячок о одном колі построи́ти. Ми теди, гетман, не отмовивши его, пну Ханевского, прошению, респектом ронячогося оно́го праці щоденной в канцляриі, нащо войскової, яко тот куплений ліс позволяючи ему в оно́м греблю засипати и млин о одном колі построи́ти, ствержаем так, аби ніхто з старшини войсковых и посполитих людей сотні Батуринской владінію того купленого ліса в строенію греблі и млинка на оной и в отбиранію обиклих користей найменшой не важился чинити кривди и перешкоди універсалним сим писанием нашим варуем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові януаря 12 року 1711.

В подленом подпис:

Звышменованный гетман руко[ю] власною.

Васылый и Феодор Ланевский».

(НБУВ.-ІР. Ф. 1. № 54252. Тогочасна копія).

№ 18

1713, лютого 6 (січня 23). – Чернігів. Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пане гетмане, мні велце милостивый добродію.

Показател сего моего листа Павел Рудка, атаман олшанский, будучи у мене еще прошлой осени, прекладал жалосте, же пан Полуницкий, зганяючи его з купленої стародавньої гребелки под селом Олшаною, на Рудці застаючи, на которую одержал он потвердительный поважный велможности вашей реїментарский універсал, немалую ему чинит кривду. Поневаж двократне уже тую гребелку роскопует, з неменшим атаманским коштом оправленную и самого наеждаючи, галасует, даючи такую причину, якобы от тоей гребелки чинится шкода грунтам его домишлинским, просил мене неотступне, жебы зослал кого на тое місце, где тая зостаєт гребелка для инквізиції, если ест якая пана Полуницкого домишлянским грунтам шкода. По какой его прозбі, кгда послалем певных людей до Олшаной, теди показалося, же не маѣт от оной жадной домишлянской грунтам шкоды, толко ест там при самой гребелці ніякоєс невісти домишлянской одна нивка, набытая мужем еї у олшанского члвка заставою, и як пустовала тая гребелка и воды в ставу не было, тая невістка, виоравши свою нивку [поо]рала и берег в ставу том до самого стрижня, гдебы вода поймати (?) міла, а пан Полуницкий на самую властне атаманови в держанію тоей гребелки перешкоду

засіял тую нивку своєю пашнею и если бы в том ставку за угаченем прорвы вода у своих берегах як належит стала, то бы поняла той шмат засіяний, що в березі пострижен неналежне выорано. Для того же пан Полуницкий непотребне помянутого атамана олшанского хочет зогнати от тоей гребелки, удастся оний з инквизицією до велможности вашей, ищучи такой рейментарской милости, абы пан Полуницкий при поважном універсалі пнском велможности вашей не чинил болш ему с той гребелки разорения и кошту его в шкоду не приводил. За которм и я, интерцедуючи до велможности вашей, его ж мя всегдашней милостивой панской поліцаю ласці.

Велможности вашей милостивого добродія всего добра зичливий слуга его цского пресвітлого влчства Войска Запорозского полковник черніговский Павел Полуботок 3 Чернігова януар. 23 д. року 1713».

Адреса: «Пресвітлішого и державнішого великого гсдря ця и великого князя Петра Алексієвича, всея Великия и Малия и Білія Росії самодержца его цского сщеннійшого величества Войск Запорозских обоих сторон Дніпра гетману, его милости пну Иоанну Скоропадскому, мні велце милостивому добродієви, подати».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 99. Арк. 3–4. Оригінал).

№ 19

1713, липня 26 (15). – Батурин. Чолобитна батуринців до генерального судді Олексія Турянського.

«Велможний мсці пне судия войсковий енералний, нам велце премилостивий добродію.

Ми, ниже менование граждане батуринские, всі едностайно падши до стопи ног велможности вашей панской, вносим инстанцію за дяком Василем покровским в таком его невинном ділі, иж будучи у школі его Иванец Палій под час ярмарку батуринского о похвалі Пресвятой Бци и учинил злое діло над великоросийским члвком из своїми товариши. В которм там их злом учинку оний Васил, дяк, не знал, тилко ж оние злочинці з доброй волі свої дали були ему дяку, талярей битих два и четверток чтири и ножи. Которое то от них побратое поотдавал, а болше нічого из ними не бил в единомислним злом. Зачим он, Васил дяк, мешкаючи през килко літ не бил подозрен в жадном ділі, так теж и Иваниха шинкарка ні в чом не вина. За которми, више реченними дяком, Иванихою, просим вашего добродійского милосердия и отческого призрінія на них, учинити от великоросийского члвка свободними. В чом ми, дознавши милосердие ваше добродійское, должны зостаем за щасливое и многолітнее пановання Гда Бга благати денно и ноцно назавше

З Бат[урина] июля 15 року 1713.

Велможности вашей добродійской премилостивого пна нижайшие подножки недостойний бгомалец Иоанн Джунковский, пресвитер Сто-Покровский рукою за бездворним дяком сиротою

Иосиф Корнієвич, Семен Гарасимович, ктитори Свято-Покровские, Данило Харавский, Константин Гаврилович, Павел Даниленко, Матвій Заплічний и иние м[н]югие міщане».

Адреса: «Его царского пресвітлого величества Войска Запорозского его милости пну Алексею Туранскому, судії енералному, моему велце милостивому пну и добродієви, всепокорне подати».

(НБУВ.-ІР. Ф. 1. № 50695. Оригінал, завірений печаткою і підписом. Запис: «От уряду батуринского подан юл[я] 18 1713 року»).

№ 20

1713, липня 26 (15). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до чернігівського архієпископа Антонія Стаховського.

«Копия листа ясневелможного до ясне в Бгу преосвященного черніговского писанного.

Ясне в Бгу преосвященний мсі отче архієппспкп черніговский, мой велце мцівий пане в Дху Стом отче и приятелю.

По занесенной килкокротной нам от пна Ивана Холодовича, знатного канцеля-

ристи войскового, скарги о кривдах и утисках ему в власних его добрах од отца городничого свірського діючихся, на подданую нні и внов от его ж жалобливую суппліку не здавалося, уже нам спорившихся на преждних наших до вашего преосвященства на оного городничого посланних о том писанях, тепер болш и отзиватися, наміривши з непокоривим, слушност право и власть презираючим им, городничим, иначе подлуг наших войскових прав поступити. Но еще удержалисмося и удержуемся хотячи знати: чи то з себе, чили з повеління вашего преосвященства тое чинит самоволство. Правда писалисмо о той помянутого пна Холодовича кривді зо два рази и до вашего преосвященства, але з немалим было нам удивлением, же тое наше за ним уложенням без сатисфакції пошло як горох о стіну ибо не тилко забраного квалтовне в прошлом году болше ста воз сіна ему не вернено, леч и сіножати, около млина его Ивоцкого лежачие, еще покойним отцем его и им самим покупление и універсалом утверждение (которые чрез всі прошлые года спокойно уживал) тепер викошено. Чрез що укривжоному пну Холодовичу во місто отради и справедливости тягчайшая нанеслася за уложеннемъ нашим обыда и квалтовная кривда, а власти и чести нашей гетманской по млсти Бжой, од пресвітлїйшого мнрхи нашего его црского влчства в Малой России нам врученной, видимое и значное показуется быти презорство, пренебрежение, а без мале чи не цілое и уничтожение, на которое ежели ваше преосвященство такового: чи од своей персони данного позволения и зліцення не уймеш чили од преречого городничого самоизвольно происходячого безправя повстыгнути не изволиш, то мы болш на собі терпением носить того укорения не будем, але по должности ншой, не попускаючи далїй укривжоних в чоршое уб...дение, мусимо о том самую црского пресвітлого влчства мнаршую особу нашим доношением потурбовати. Поневаж ні од кого так много як от духовного чину небывалую и стану неприличную гору забіраючого узнаемо людем діючіеся квалти и безъправя и со..не без досади злишнюю при уставичних наших войскових зиб.. трудност и турбацию. Сие до разсмотрения вашего преосвященства подавши, его ж архиерейским млствам полежаюся Вашему преосвященству зичливий Иван Скоропадский, гетман Войска его црского пресвітлого влчства Запорожского.

З Глухова юля 15 року 1713».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 50699. Тогочасна копія).

№ 21

1713, липня 21 (10). – Воронїж. – Лист Василя Степаненка, сотника наказного воронїзького до генерального судді (Олексію Туранському?).

«Мсці пне судия войсковый енералный премылоствїйшїй и единонадежный нам добродїю.

По отобраню высоцеповажного вшой пнской млсты писаного к нам листа стороны многозабраной законныками худобы Хведора Прихудка, бывшего атамана собицкого, зараз писалисмо до его млсти всечестнаго гспдна отца Анѣтоныя Стаховского, архимандрити обители новгородской. Едѣ[на]к же его млсть отец архимандрит на лист наш жадного не дал нам отвїту, тилко посланому ншому козакові приказовал устне, повідаючи так: же если правї тот забойца атаман заплатит поголовщину нам за подданого ншого, тогда вся его худоба при нем останет, а их мосцове пнове врядники воронїжские о том турбоватися нехай поперестанут. А ежели хотят упоминатися о забратой нами его, забойці, худоби, нехай привезут лист от его млсти пна судїи войскового енералного, тогда можем нічтос уважити. Тое во все по[ко]рственном нашем листі сем, подаючи вашей пнской млсти во извїщение, просим повторного о том от всемилостивїйшаго нашего добродїя наставления и совершенной поради, а притом его ж добродїйской млстивой ласці отдаємося назавше и зостаем

вашой пнской млсти премилостывїйшого нам добродїя нижайшие слуги и недостойные подножки

Василь Степаненко, сотник наказный воронїжский, зо всім урядом тамошним.

З Воронїжа июля 10 1713 року».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 1714. Арк. 29).

№ 22

1714, липня 23 (12). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до Чуйкевича.

«С копії копия.

Мой ласкавий пне Чуйкевич.

Розумно справлений в мст. розиск в заводі мартиновцов з рожновцями, о грунтах точачомуся, вичитали то и не инакшее наше, але такое ж есть як и в мстино зданне, жеби граница от покойного Забіли Василем Ирклієвичем учиненная при своей цілости непорушне била захованна. Гди ж либо до границы том (?)Граевским, канцеляристою войсковим, внов учиненной обидви стороны били приступили и учинили межи собою згоду, однак же староста пана полковника ніжинского крупичпольский важился и за тую новую границу усунутися и поорати мартиновские грунта, за що и завод у их знову вщался, як нам он же, пан Граевий, донес. Теди мартиновцам грунту прежнюю границею, молодим Забілою вчиненную, заховуем и жадаем аби в. мс. мс. пн., и звавши сотника ивангородского Василя Малюгу пред себе и зганил его, чтоб он не иміл интересу нікакого до мартиновскіх грунтов, которіе подлі Утки лежачіе, даби не дотикалися ніяким способом. А що мы и в. мст, видавши обоім сторонам на тое за рукою своею листа, веліл мартиновцям приїздити в Глухов, где ми и універсалом нашим подтвердить помянутую границу роскажем. При том зичим в. мсти доброго здоровья.

З Глухова июля 12 д. року 1714.

В подлінном подписано тако:

В. мсти зичливий Иван Скоропадский, гетман, рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 65025. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «место печати рейментарской»).

№ 23

1714, серпня 16 (5). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«С копії копия.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоіх сторон Днєпра гетман Иоан Скоропадский.

Пну полковникові Войска его царского пресвітлого величества Запорожского ніжинскому, старшині его полковой, а особливе сотникові ивангородскому и всім войсковим и посполитим того полку обивателем и комуколвек тепер и в потомние часи відати надлежатимет сим нашим ознаймуем універсалом: поневаж завод мартиновских жителей з рожновцями о полю спорний чрез немалый час тривал и не могл прийти до мирного скончания, того ради ми нарочне посилаем от боку нашего пна Александра Чуйкевича, знатного товариша войскового, туда з крайнею волею нашею для всеконечного отмежовання тіх поль, которіе по увазі своей давню границу, висланными от покойного Забіли межи ними мартиновцями, и его тогда подданными рожновскими составленную и копцями в розиску выраженными, у своїх місцах лежачими, розділенную, узнавши быти за твердую и правдивую, обновил и в первобитном состоянии иміти, подтвердил. Якое розграниченне поля и на папері для лучшей в потомние часи кріпости велі[ли]смо виписати. Зачим ми, гетман, тое его, пна Чуйкевича, пилное рассмотрение и размежевание грунтов меж мартиновцями и рожновцями давних копцов пререченних поновою, тепер означенное яко розсудили бити слушное и обоім сторонам безобідное, так оноє сим нашим універсалом ствержаем. Которого повагою пилно варуем и приказуем, даби тое розграниченне знаками, в розиску выраженными, оциркулиованное и умоцненное з обох сторон ціло и твердо в потомние віки било содержанно и нихто з старшини и черні оного нарушати не дерзал, А особливе яко мартиновці в рожновское поле вступати, так и рожновці в мартиновское впиратися чрез забілиновские копци, тепер поновление, жадною мірою, так же и Василь Малюга, сотник ивангородский, так же и родичи его, Гриценки, Малюженки, у поле мартиновское утручатися, подлі річки Утки лежачіе, и повз путивець, от Ніжина до Ромна лежачий, на греблю Шевлюшину, под зарукою талярей

двохсот и и неотпустним строгим войсковим сроким (*це слово тут повторено-Ю.М., І. Т.*) каранем и винами правними не важилися, упоминаем.

Дан в Глухові з канцелярії нашої войскової августа 5 д. року 1714 надцятого.

В подлінном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 65026. Копія XVIII ст. з копії. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «место печати рейментарской»).

№ 24

1715, лютого 24 (13). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копия.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорозкого обоіх сторон Дніпра гетман Иоан Скоропадский.

Пну полковникові стародубскому, старшині его полковой и протчіім урядникам, всему старшому и меншому того полку товариству и посполству и всім всякого духовного и світкого чина людям и каждому кому колвек о том відати надлежит, сим ншим ознаймуем універсалом, иж суппліковали до нас всі обще жителі новгородские, козаки и міщане, прекладаючи, что от давних часов скутная повинност у берега деснянского, где тилко в уезде их Новгородском куфи з горілками до суду водяного складаются, до города одбиралася и тим же збором з общей всіх ухвали заложенная в самом місті Успения Престия Бци соборная каменная црков всякое ко строению иміла споможене, а тепер староста свірський и сщенник погребський з войтом у пристані, под селом тамошним будучой, до того скутного датку интересуются и не допускаючи оног од промишленников, якие до тоей Погребской пристани в сотні Новгородской найдуючойся, звозят в судна свої горілки им, новгородцам одбирати, а себе употребляют и немалую в том затівають трудност. Сего ради они супплікуючие, міючи аньтецессоров наших універсали на одбиране до тоей своей соборной цркви помянутого скутного, просили и нашої на тое ж конфірмації, чтобы всяк, хто будет у берега їх у якой колвек пристани продавати и куповати до зложеня в суда горілки по давному обикновению з жителей новгородских по пят чехов, а з посторонних людей по ползолотог належитую повинност платили и староста свірський з сщенником и войтом погребьским жадной в том не чинили бы перешкоди. Теди мы, гетман, общому их всіх товариства и посполства жителей новгородских прошению давши у себе містце, хотячи жебы заложенння для разширения хвали Бжой в самом их місті соборная црков, на которой строение тот скутний збор определен, могла свое восприяти совершенство яко чрез сей нш універсал упоминаем и грозим, абы всяк, хто тилко у берега Новгородского уезду продавати и куповати будет в байдаки горілку, з обивателей тамошних новгородских од куфи по пят чехов, а з приездних по ползолотог без найменшой сперечки тоей скутной повинности установленним на тое досмотрщикам уищати не отрікалися так, абы в том пререченого скутного отбирати ніхто, а особливе староста з сщенником и войтом погребьскими у пристані тамошней и по инших містцах им, новгородцам, жадной не важилися чинити помішки и трудности и препятія и ні в чом до того не интересовалися, міти хочем и пилно рейментарско приказуем.

Дан в Глухові февр[уаря]13 р-у 1715.

В подленном подписано:

Звишменованный гетман рукою власною.

С подлинним читал канцелярист Григорий Юркевич.

Таковий подлений універсал ктитори церкви Успенской новгородской к собі взяли, а к сей копії по їх прошению тоей же церкви презвитер Андрей Заруцкий руку приложил».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 527. Арк. 15. Копія 30-х рр. XVIII ст. Запис: «Наситное у берегов монастырских близ Десни збираючоеся»).

№ 25

1716, червня 13 (2). – Новгород-Сіверський. – Скарга жителів Новгорода-Сіверського гетьману Івану Скоропадському.

«Копия листа сотника новгородского.

Ясневелможный мсці пне гетмане, милостивый пне пне патроне и величайший добродію наш.

Прекладали мні жалосте як козацкого, так и посполитого чина обивателі сотні моей о неznосних долегливостях, чинячихся од полкув великороссийских. Поневаж прошлого літа сіножати всі отпасли, за яким їх стравленем заледве по чужих містах купуючи корм, пробавили зиму, також и тепер от двох полков, стоячих близ Новгорода, узнают долегливости немаліе в сіножатах, же нарочно табуни пушают и до утрат бідних людей приводят. А по дубровах изобилній паши сут, тилко ж не пушают, где могли б ходити розкошне, не чинячи трудности людям. Якую жалобу от них велможности вашей пнской предложивши, всі одностайне просим милосердия. Милостивійший пне, не попусти в крайнее разорение, дабисмо принамній в сем году на пришлую зиму приспособили корму для станций великороссийских же людей, а оним раче зборонити, абы сіножатеи не сміли пустошити и нас своїм же висоцеговажним листом укріпити, аби теж ежели воля и указ его царского влчства есть, что сіножатеи отнюд не пустошит, о том же и до нас все смиренно просим чим бы могли ухоронити. О том слезное нше прошение повторяючи, призрению рейментарскому пощаемяся назавше.

Велможности вашей пнской всемилостивійшему пну и величайшему добродіеву найнижшие подножки Федор Лісовский, сотник ногородский, з товариством.

Стефан Андріев, войт, з посполством.

З Новгорода 2д. июня року 1716».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 504. Арк. 2. Оригінал).

№ 26

1716 (?). – Відповідь чернігівського полковника Павла Полуботка на скаргу купця, ошмянського ловчого Міхала Цибульського, адресована гетьману Івану Скоропадському.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, мні велце милостивый добродію.

По занесенных пна Цибульского, купца заграничного, велможности вашей на мене жалобах любо намірилем был описатися до велможности вашей и просити о высланного якого от велможности вашей особы, жебы о всіх тых пунктах его жалобливых учинил в Чернігові розыск. А то з тоей причины, жеб ясне в Бгу преосщенный его милость отц архиепс черніговский своею особою тут зостае и е. мл. п. Борковская, которые належать до тоей же пна Цибульского на мене завзятой жалобы, и порозумівшыся если есть в чом пна Цибульского правда, донесл велможности вашей, чого ради и самого пна Цибульского за приездом его в Чернігов тут удержовалем, а же он, не хотячи ожидати на описованесе мое и на высланного от велможности вашей особы, поехал знову до велможности вашей тьи ж свої поновляти жалобы. Теды выписавши против тых его жалоб мої отвіты при его контрактах зо мною учиненных, на чом он торг зо мною міл и як оный укончил, посылаю в высокое панское разсуждение велможности вашей.

Первый пункт жалобливый пна Цибульского выражен есть о том, же когда он зо мною пришлого року чинил контракт на горілку и не похотіл был дати за кождую кухню по вусімянацать талярей битых, тогда я не позволилем был ему за границу выправоват жита, якого в тот час было будто на колкосот осмачок уже тут готового из тых причин, щобым ему позволил за границу жито выпровадит, мусіл мне по вусімянацать талярей битых горілку платит.

На який его, пна Цибульского, пункт такой мой чиню отвіт.

Явная его пна Цибульского в том пункті является неправда, ибо он на одну толко горілку контракт зо мною чинил, не з выпроваженем жита (которого у его тут в готовности на тот час не толко на колкосот осмачок, але и ни одной осмачки не було), о чом может его рукописанный контракт обявит ясно, який мні он при сторгованю

горілки до рук дал. Бо если бы за тое он мні по вусімнадцать талярей битых кождую горілку кухву платил, що я ему жита не позволял бым вывозит, то в том жебы контракті и о житі доложено было, же он з такой то причины по той цені горілку мні платити міл, але того як в слові, так и в контракті не было и не маш. Волно было ему, пну Цибулскому, и без набытя горілки, если бы міл какое тогды жито выпровадити так як и пан Бокум, тогды сторгувавши жита польтораоста осмачок у е. м. пнеи Борковской, оное без всякой перепоны до себе у Юлчу спровадил, и иншие куповали и выпроважали, поневаж то товар не заповідный был, а у п. Цибулского, же жадного не было жита, нічого было и провадити.

Другий пункт его ж пна Цибулского такий, же он тое свое жито, якого міл тут будто в поготовости на колкосот осмачок подняться выпровожать е. мл. пну Сапізі, старості вилковскому, а же не выпровадил, за тое у оног е. мл. пн. староста вилковский узнал уже талярей чотыриста битых, еще двох тысячей талярей же битых доправует.

На той пункт такий той чиню отвіт.

И в том его другом пункті видомая неправда, поневаж е. мл. п. староста вилковский не о житном торгу его турбовал, але о том, что он, п. Цибулский, узавши в его двісті каменей спижи, а запровадивши еї в Україну, з многими в рожние заводы завюлся купцами и жебы в том разі его спиж не пропала, писал до велможности вашей свой лист, просячи о тое, а его самого п. Цибулского, не стоячи. Которую спиж он, п. Цибулский завюл в Чернобылі звонникам киевским, якого листу копію до мене от велможности вашей присланую, в препомнене як об нем писано, посылаю, а до того если бы потреба е. мл. п. старості вилковскому было жыта, могл бы он в том интересі до велможности вашей або до мене, на пограничю тут зостаючого, писати, але не писал.

Третий его п. Цибулский пункт тое в себі содержит, будто он в тот час, когда зо мною учинил на горілку контракт, оставил тут в Чернігові своего жида, при том жиді, какое тут в поготовости міл, которого я неслухне якобы затурбовалем и под варту давалем, за що он перед его мл. п. Пацем, писарем В. к. Литовского, Лоеві тяжко мусіл обвістовати и значную на тое понесл утрату.

И на сей пункт его п. Цибулского неправдивый такий той чиню отвіт.

Не з моей был жид затурбован причины, але з такой, як тут есть ниже выражено. П. Цибулский зторговавшися зо мною на горілку и попровадивши оног в місяцу еще януарию за границу, жадного тут от себе при житі не оставлял жида. Бо и жита тут ніякого на тот час не міл, але жид уже появился в Чернігов лоевский, именем Шмарко, по его отезді у великий пост першой неделі и не привюзши от его, п. Цибулского, жадного до мене листу, для чого бы он тут приехал, ані обявившись у мой дом, стал тихо на господі, иміючи при собі шістдесят червоних, як сам потым повідал, почал оные рожным міняти особам, яко то именно розменил п. Ивану Силичу чирвоных тринадцать, п. Бакуринскому червоних пять, жиду слуцкому, який з тютюном на Чернігов з полюв ехал, червоних два, п. Ивану Мокрієвичу чирвоных пятнадцать, Помагайбенку чирвоных пят. А когда на рожных містцах, кому мінял чирвоных, пытано, для чого бы тыі чирвоный розмінювал, рожно рожным отвітствовал особам; в п. Томари будучи, сказал, же еде в поля товару собі набыват, п. Силичу и иншим сказал, же жито міет тут куповат, а з остатком чирвоных, яких в его, жида, осталоса, было девят дробных, а десятый з ушком у червоних шість, як пришил до катедри міняти, там сказал, что он якобы от п. Цибулского з тыми всіми чирвоными, якіе поміняв и міняет, до мене есть прислан на задаток за горілку мні належных грошей и як был у мене в дому, теды чирвоных не принято, але велено на копійки помінят и копійки приносят (а тот жид ані в дому моем з тыми чирвоными не бувал, ані их кому обявлял). Меж которими до катедри принесенными червоными, же килка было чирвоных поединковых венецких з дирочками, а один был дукат у шість червоных з ушком приробленным. Теды ясне в Бгу преосвященный его милост отц архиепскп черніговский, о тых в катедрі червоных увідомившись, же жид міняет, а міючи донесене от висоце в Бгу превелебного его милости отца архимандриты новгородского, что пришлогo літа церковь Дюгтерувская скрадена и червоные, якіе на образі Прстой Бци чудотворном были, поздыйманы zostали. Теды розуміючи чи не оттоль и сні червоный, якіе и жид міняет, прислал его пресвященство вперед до моего наказного

п. Томары отца архидиякона и инших значных законников, а потым и до мене, просячи, жебы того жида о тых чирвоных роспрошено, от кого он мѣт и жебы жид был отдан до вязеня, нѣм законники дюдтярувские приехавши, обачат тых чирвоных и до далшого об оных прослуху якого жида, когда при тых же законниках катедралных, от его архипастырской милости присланных: хто он есть? зачим приехал в Чернігов? и чиї то червоны? В тот час любо сказал тое, же он якобы тыі червоныі узал у Лоеві у слуги п. Цибулского и приехал для купленя жита в Чернігов, однак же по рожных мѣстах рожно, як выжей выразилося, повариовал свою мову, чого всего тыі свѣдители ему тут же в очи довели, которые его чули. Теды взят был за то под варту, а червоные и копѣйки, якие при нем были, положены на ратушу и там через немалое время под вартою зоставал, а як законники з Дюдтярувки нескоро потом приехавши, обачили тыі червоныі, прето хочай примѣчували оные быти з образа Прстой Бци, бо праві як малые такие червоные, з дірочками на образі были, так и великий дукат такой же з ушком был. Але же жадного иншого монастырского на их знаку не было, не могли в тот час за свої власныі розуміти, леч також одложили тое до далшого еще о том жиду прослуху. А як Кгаевский, бурмистр черніговский, мѣючий знаемость з п. Цибулским, по середопостном уже ярмарку борзенском приехал в дом свій до Чернігова и почул, же жид лоевский затурбован зостал за нѣякие его червоные и обачил оные, на ратушу лежачие, пришовші по килка днях до п. Томари, повидѣл тое, же тыі червоныі п. Цибулскому дал в прошлорочном ярмарку роменском на стога пррка Илию Леенко, купец баришовский. О чом кгда к его архипастырской милости донесл п. Томара, теды его преосвященство того жиды за посвѣдченем Кгаевского о тых чирвоных велѣл с-под варты учинить свободно и учинено и як тыі червоныі, так и копѣйки, якие на ратушу были, всі тому жидові отдано и болш оногo не удержовано. Которий и по отпуску с-под варты бавилься тут, в Чернігові, болш тыжня сам уже собою, не відати для чого. А потым и до Лоева отехал, не купуючи жадного жита, бо самое учинилося бездороже. А же тот же жид, едучи на первой неделі Великого Поста в Чернігов, як сам потым повідал, подавал был задатки в селі Голубичах и инших мѣстах для найманя подвод до Слуцка под жито, если бы оногo был що купил. Прето и задатки тыі п. Цибулский, приехавши на страстной неделі з Слуцка до Чернігова, потым от тых людей, кому были даны, поотбирал и жадного слова о том выпроваженю жита не споминал, толко на того ж жиды нарекал, же за повариованем sprawy ему ничего не зорудовал. Якое жито мѣл он, п. Цибулский, як сам з тым давалься чути, провадит до Слуцка до пней Кграбовской, тещы пна Оскірчиной, або кому бы могл там продати, а о его м. п. Сапізі, старості вилковском, жебы ему тое жито мѣл выпроважат, никогда не споминал. Яко ж видимо тое дается бачити, же он даремне на е. м. п. старосту вилковского тое натягает, хотячи под именем его що собі зорвати, бо першей на Леенка, баришовского купца, выправил был позовный лист панский велможности вашой, же якобы через Леенка для чирвоных и жид был затурбован и жито не выпроважено зостало, але кгда Леенкові як от ясне в Бгу преосвященного его милости отца архиепска черніговского, так и от суду полкового черніговского, дана атестація, же в том и Леенко ни в чом не есть винен, теды он, п. Цибулский, завзявши на мене за тое свою злост, же ему, Леенкові, выданы атестації зостали, на мене уже бездушне також ни в чом собі невинного посягает и даремне турбует. Что же в том своем жалобливом пунктѣ доложил п. Цибулский и тое, же за жиды Шмарку лоевского, много он тяжко перед е. м. паном Пацем, в Лоеві будучим, отвѣтствовал и много утрати понесл, что тут жид был задержан, теды и то его, п. Цибулского, неправда, бо хочай его м. п. Пац ему выговорувал тое, же жид собі много часу збавил в гендлях, нѣбы з его власной причины, але жадной не понесл утраты, поневаж ни е. м. п. Пацу, писареви В. к. Литовского, ані жидові за тое ничего не давал, барзій он, п. Цибулский, там был затурбован за арендара лоевского Нохима, з которым и право перед е. м. паном Пацом мѣл за нѣякуюс Нохимом его ж, п. Цибулского, будто утаеную спѣж, як он сам, п. Цибулский, повідал и за инший яковыйсь давнійший завод, в чом з им, Нохимом, там же, в Лоеві, и помѣрковане учинил.

Четвертый пункт пна Цибулского, в котором выражает и тое, что якобы з оказніі тоеи ж за удержане жиды Шмарка лоевского е. м. п. Борковская удержует его, п. Ци-

булського, нікотеріе річі, через що он на килкосот талярей битых шкодуєт, з якових многих его турбаций и фортуна его в чужіе якобы заблудила руки, ни в чом невинная.

На який пункт такий той чиню отвiт:

О річах тых п. Цибулського, якіе в е. мл. п. Борковской зостають, я до сих час не зналем и не відалем, що бы то за річы были и от кого е. мл. п. Борковской данные, аж тепер увідомилися от єї ж, пней Борковской, самой, же арендар лоевський, называющийся Нохим, взял тридцять осмачок у єї жита торгом по десят золотых осмачку и кухов десять горілки по сто золотых на віру до отданя грошей. О який долг когда упоминалася е. мл. п. Борковская у Нохима, жебы отдал, он, не знати яким способом, міючи в себе п. Цибулського річы, бо и е. мл. п. Борковская, як говорит, о том не знала, прислал з своїм листом в заставу тыі до е. мл. п. Борковской вмісто своей власной застави, на що як облікг жыдовський е. мл. п. Борковской данный, так и его лист жыдовський, же до е. мл. п. Борковской писанный, обявляєт. А же он, п. Цибулський, докладаєт и тое, же от многих турбаций якобы ему діючихся, и своїй власной пострадал фортуны, теде, если бы и так міло быти, то нхто в том ему не винен, поневаж и в Литві як чутно, многим задолжился, захватуючи на віру многие товары.

Пятый пункт п. Цибулського жалобливый такий, же якобы он з моеї причини цілоє літо тут забавил, опустивши скарбовый интереса и много был от мене з при- ставленем варты, а то все якобы чинилося для вытягання у его квітацій на уїщене за горілку належных мні его грошей.

На який пункт такий мой чиню отвiт:

Не з моеї причини он тут бавился, але по рожных за рожными своїми инте- ресами всюда ездячи містцах. Я его и одной не бавил бым години, если бы он мні за горілку отдал належную сумму, которую міл отдати всю сполна еще в місяцу февр[уарію] по календару полском першого числа, як и контракт его рукописанный свідчит, але за своїми многими превротностями аж до місяца іюня 23 дня протягши, заледво великою трудностю тую уїстил. Которий через многое время оную зводячи, же и вдал, начал был строити рожный фикглї по рожных бігаючи містцах и беручи гроши на тую ж спіж, якая тут уже в Чернігові была на выплачене мні долгу от его припроваджена, жебы єї кому иншому на сторону продати, а мні и еще на далший час отдане грошей вести. Теде мусілем о том ему докучати и з Чернігова за границу не позволяти оtezжджат не для виданя квітацій, але жебы моя на нем болше не за- водилася сумма, бо трудно было иначе з ним поступати, а як оную отдал и зовсім тот завод зо мною укончил. От того часу жадного діла до него не мілем и не мію. Од скарбовых интересов давно уже он сам одстрал (?), як толко почал з спіжу на Укра- їну ездити и ні разу там не бывал, где целники на коморах зостають, якож и ніколи бивати, бо тут на Задніпре заехавши, одно толко тое и чинит, що тут по ярмарках и по рожных городах за рожными своїми гандлями ездит.

Шестый пункт п. Цибулський в повторной супліці его ж виражен такий, же если уже сталося так, что жита ему выпровадити не дають, через що он якобы на колко тисячей талярей шкодуєт, то щобым ему вернул спіж 138 каменей за 800 талярей битых, от его мні даную и квітацією утверженую, поневаж было бы праві и того, чтобы по 10 талярей битых горілка пошла.

На який его пункт такий той чиню отвiт:

Заледво все свое крутінство п. Цибулський тым своим пунктом виразил на яв, бо щоколвек о житі и о жиду неправдиве доносил, все то толко чинил прыступ, чим бы могл збыти зконтрактованую зо мною о горілку сумму. Як тое видимо з его ж пункту даєтся бачит, на которую сам свой рукописанный до мні контракт и расходившись зо мной в том заводі квітацію, над якіе свої рукоданный писма, поневаж так бездушне поступаєт. Теде покорне прошу велможности вашей, жебы як тое ему непостоянство зганено, так бы значне его и наказано было, ижбы он, переставшы таковых своїх шатостей, жадного до мене и вперед не міл интересу.

Велможности вашей милостивого моего добродія добра зичливый слуга его црско- го прсвітлого влчства Войска Запорозкого полковник черніговський Павел Полуботок.

На предложене Цибулського отвiти пна полковника черніговського».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 65140. Оригінал (?). Запис на початку документа запис

іншою рукою: «Заводное Цибулського діло з полковником черниговського получено (?) премеморій его Цибулського на Полуботку»).

№ 27

1716, вересня 25 (14). – с. Митченки. – Купча.

«Року тисяча сімсотного шестогонадцят мся септеврия четвертогонадцят числа.

Ми, Андрій, Грицко и Тимош Кириенки, козаки сотні Конотопской, жителі поповские, сим нашим доброволним каждому требующому тепер и в потомние часи відомо чиним рукоданным купчим листом, иж по доброй своей волі без жадного примушення за відомом жен и дітей наших нікому ні в чом не заведение отческие млин (!), стоячими (!) на реці Веровці на греблі в селі Поповці о двох колах мучних, а третем ступном, три части крім в том же млині Омелка и Андрія, братов рожоних, же наших двох частей во вічне владініе продавши его мсти пну Иоанну Чарнишу, судії Войска его царского пресвітлаго величества Запорожского енералному, и потомком его за полтори тисячи и принявши гроши до рук наших всі сполна, не мієм вперед в тие проданіе в реченом млині нам належніе части сами, жони и діти наши, свойственніе близкіе и далекіе крєвніе, вічними часи интересоватися. Но волен его млст пн судия на який хотя пожиток свой обернути, дати, продати или кому даровати, для чого во свідителство и твердост ншої продажи, а его, пна Иоанна Чарниша, судії енералного, куплі руки наши крєстами напісуєм.

Діялося в Митченках в дому его пна судії енералного при битности на тот час згодившихся нижей специфікованных особ.

Андрій Кузменко, жител сосновский, (...) * будучи, пишу крєст +.

Ми, вишеписанніе продавци, Андрій, Грицко и Тимош, неумієтніе писма, руками своими власними пишем крєсти +++

Семен Боровский, сотник бахмацкий, на тот час згодившийся, по желанию обоіх сторон рукою власною подписался.

Яков и Лукян Каріки во свідителство сего ж яко неумієтніе писма крєстами подписуємся +.

Хведор Кривошия, атаман митченковский, рукою своею пишу крєст +».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 50720. Оригінал (?)).

№ 29

1718, грудня 1 (листопада 20). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копия.

Его царского пресвітлого влчства Войска Запорозкого гетман Иоан Скоропадский.

Пне сотнику наказний новгородский, пне атамане городовый зо всім товариством, пне войте з урядом тамошним и посполитими людми. Поневаж супліковалисте до нас, жалостную прекладаючи скаргу на Федора Лисовского, который одержавши прежде сего універсал наш гетманский на двор церковний тамошний який ему до ласки войсковой ку прожитю з коморами внутр его будучымы надалисмо, самовластне и иншими коморами, окрєст двора того построенными, числом двадцят чотирма, завладіл, з которых и всі прибєли на потребу церкви Успения Прстой Бцы одбіраючися, на себе взявши, досєлі оными користовал. З чого знатный в приходах добру церковном стался убыток иле к тому на справу и совершение храма оногo бгородичного, от килка літ строїтися начавшого, а за скудостю скарбцу церковного еще не досооружившогося, немало кошту и иждивения потреба. Чого ради просилисте нас, дабы помянутие комори им, Лисовским, од церкви стой отторгненныє, паки до оной привєрнєни были. Прєто мы як не знаємся до таковой волі нашої, чтобысмо в вишенамєнєнном універсалі з двором и тые вколо оногo побудованнє комори церковніє ему, Лисовскому, опрєділяли, бо тилко самый двор и в нем дві комори для спрату его ж домашногo и то на время надалисмо, так чрез нш одкритий лист знову тие комори до церкви стой приворачаем. Поневаж он, Лисовский, противоборствуя всегда указом нашим насилно оныє похитил и як перед сим велілисмо з канцелярії

ншой войсковой на прошение пре честного его млсти отца Афанасия Заруцкого, протопопа тамошного новгородского, видати універсал, поліцаем ему ж, отцу протопопі, всякие, а именно з млина піроговского, з перевозу, прозиваемого Путивлского, и міского з комор, з двора братского, з скотного, торгового, вагового и помірного належные до помянутой церкви грошевые прибели в своем завідованію міти и винайшовши якого добросовісного чоловіка, до шафования ему оные поручити. Так тепер, стосуючися мы до того ж універсалу нашего, міти хотим и жадаем чтобысте в. м. по согласію з тим же отцем протопопоу новгородским, искусному якому и в правді не подозреному чоловікові з иншими добрами церковными и помянутіе комори ліком двадцят чотири поліцивши, веліли жебы з оных по давному на обыклие к ухвалі Бжой стягаючіеся обрядки, барзій тепер на потребніе для докончения здання церкви тоей експенса одбірани были прибели, сколько зас грошевых доходов он, Лисовский, з начала сотництва своего в Новгородку з тых комор мимо указ нш себѣ привлащенных у закупщиков самоволне одбірал, всі тие напотом за слушним поррахунком повинен будет виплатити и до шкатулки церковной отдати мусит, декляруем.

Дан в Глухові ноевр[ия] 20 року 1718.

У подлинном подписано:

Звышменованный гетман рукою власною. (місто печати)

Тут же докладаем и тое, поневаж той же Лисовский надто еще опроч самовластного завладінія комор и всі доходи з више помянутих добр церковних на потребу церковную стягаючіеся, не попускаючи подлуг указу ншого в завідованіе пречестному отцу протопопі новгородскому, взял упарчиво под свою власт и у закупщиков ратные гроши кому хотя одбірати велів всяким способом и страхом до того их зневолюючи. Теди рейментарско упоминаем, дабы всі тие закупщики, также и ктитор, о всяких приходах и расходах церковных сколько когда отколя приходило и на якие потребніе експенса оборочалоя. Од того времени, од которого они тие добра за відомом и диспонованнем Лисовского держали, помянутому отцу протопопі и протчіім парахианам тамошним здали з себе рахунок и калкуляцію.

У подлинном подписано:

Реент Петр Валкевич. Иван Скоропадский гетман.

Читал канцелярист Григорий Юркевич.

Таковий універсал подлений ктитори церкви Успенской новгородской к себѣ взяли, а к сей копії по їх прошению тоей же церкви пресвитер Андрей Заруцкий руку приложил».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 527. Арк. 16–16 зв., 18. Копія 30-х рр. XVIII ст. Запис: «На двор братский и на комори 24 в Новгородку будучие»).

№ 30

1719, лютого 13 (2). – Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до Ліневича.

«Мой ласкавий приятелю пне Ліневич.

Будучи тут в мене пн. сотник городницкий, прекладал о том, что в. мст. козаков у Ваганичах найдующих, до себе одобравши в послушенство, не казалес им уже до сотні Городницкой належати. Що так надіюся, же як без волі реїментарской ясневелможного добродія его милости пана гетмана в. мст. тими козаками завладілес, так без далшой своей трудности прикажи им по прежнему до сотні належати и послушенство належное отдавати. А же и атаман мой стрелецкий Моцар доносит, что в. мст. там же у Ваганичах стрелцов, якие з давних часов на особу полковничую належали и належат, в свое завідоване принялес и не велілес им до атамана моего стрелецкого належати. Теды, если в. м. на тое все (...) *ности указ, изволь оный и чи то сам, зехавши в Чернігов, мні обявити, чили и им тот в обявление ко мні прислати, жебым могл відати як до его велможности о том писати. Прекладаю и застаю в. мсти зычливый пртел его царского пресвітлого влчства Войска Запорожского полковник черніговский Павел Полуботок.

(...) *борович февр[уария] 2 д. року 1719».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 376. Арк. 5–5 зв. Оригінал, завірений підписом Полуботка).

1719, березня 8 (лютого 25). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний мсці пане гетмане, мні велце милостивий добродію.

Исполняючи панское велможности вашей розказане по челобитию молодого Грембицкого, листовне до мене засланое, призывалем перед себе людей, sprawy его свідомих, и роспрашивалем з присутствующою мні старшиною при самом же ему, Грембицком, и при п. Ліневичу, яким способом зайшла от его, Грембицкого, до рук п. Ліневича монаршая црского влчства грамота, также якие он завіл п. Ліневичу свої отческие добра и чи то заставою, чили продажею. Прето якое в той справі учинилос людское посвідчене при очевистой обох сторон бытности, доношу о том велможности вашей.

п. Мойсій Дмитрович, сотниченко бывший батуринский, прикладывал, же по прошению Грембецкого позичал ему, Грембецкому, роков тому уже близко двох пятсот золотих готовых грошей и чекаючи оных до назначеного терміну, кгда упоминался у его, жебы отдал, он, Грембецкий, просыл п. Моисіа о далшее тих грошей выждане и подал ему вмісто заставы монаршую црского величества грамоту, на добра отческие служащую, до выплаченя тих пятисот золотых. А кгда п. Мойсій, чекаючи отданя своїх грошей, заглядывался на поступки Грембецкого, же не так справуется, ижбы было чим з того выплатится долгу, поневаж нікотерие добра, в Чернігові будучие, за безцінок позбувал и гроши не знати где подівал, писал до его, Грембицкого, жебы к ему в дом приехал, а того ж часу запросивши з Звиничова до своего дому и Омеляна Зінченка, наслуговуюющего двору панскому велможности вашей, упоминался при ему, Грембицком, о отдаче пятисот золотых должных, не хотячи болш оних ему ж дати. З таким предложением, же если не міет чим того долгу выплатит, то жебы на тую ж црского влчства грамоту вызичил грошей хоча б у помянутого Зінченка звиничовского. А так Грембецкий, вызичивши у Омеляна Зінченка золотых пятсот, уїстил долгу п. Мойсіеву, а тому Зінченкови отдал там же в дому п. Мойсіевом грамоту, якая была у п. Мойсіа. Зінченко по одобранию грамоты зваживши, жебы и его гроши на Грембицкому не пропали, отдал тую ж грамоту Ліневичу, а свої золотых пятсот от п. Ліневича одобрал, и так Грембецкий, зачавши уже у п. Ліневича на грамоту брати гроши, задолжился. А о том если заставою в должной суммі пнской чили продажею завіл он, Грембецкий, свої отческие п. Ліневичу добра, таковое п. Силич з п. Есифом, бурмистром черніговским, при очевистой обох сторон Грембицкого и п. Ліневича бытности в дому моем перед мною и перед старшиною моею чинил сознате. Прошлого, мовыт, літа в небытности пнской велможности вашей, когда был велможност ваша в Санкт Пітербурху, будучи п. Ліневич в Чернігові, требовал от имени самого ясневелможной еї милости пней гетмановой небожчика п. Булавку, писара судового, его п. Силича, п. Есифа Тищенко, бурмистра, и протчіих урядовых людей, жебы зехати на грунта Грембицкого при Ваганичах (*село суч. Городнянского р-ну. – Ю.М., І.Т.*) и слободках Володимировці (*село суч. Городнянского р-ну. – Ю.М., І.Т.*) и Илтовці будучие, так для обаченя оних, яко и для вырозумленя чого бы стоялися. Которие, обехавши тие грунта, були в Буровці, маетности пнской велможности вашей, где при их бытности торговал, повідают, п. Ліневич у Грембицкого тамошних грунтов и любо не совершенний чинился торг, ибо тот откладал п. Ліневичы до далшой волі велможности вашей, однак давал за оние першей три тысячи золотых, а потим говорил, же можно будет дати и чотири тысячи, если на то будет пнской велможности вашей позволение, а Грембицкий в початку просил десят тысячей золотых, але не дал от пяти тысячей и так, не згодившись з собою, розехалися, толко тот же п. Силич и п. Есиф, бурмистр, доносили, что сходилсь п. Ліневич з Грембицким на самие слободские грунта, а в старом селі Ваганичах, яко о войсковом наданю, говорили, же продават его нельзя, которое и без продажи zostает у волі велможности вашей. А о Білоусі повідают, же в тот час п. Ліневич упевнял Грембицкого, что Білоус з млынами и зо всіми инними тамошними грунтами при Грембицком міет быти, бо толко о едних вышеписанных слободских грунтах торгом сходилися, а не о Білоусі, до чого и сам п. Ліневич передо мною и старшиною моею полковою знался, же упевнял его тим,

що продавши слободские толко грунты, в респекті пнском велможност ваша будет жити спокойне, о чом якая далшая пнская велможности вашей будет воля. Я о сем донесши, милостивой мя его ж рейментарской полежаю велможности ласці.

Велможности вашей, милостивого моего добродія всего добра зычливый и слуга его црского пресвітлого влчства Войска Запорожского полковник черніговский Павел Полуботок.

З Чернігова 25 д. 1719».

Адреса: «Пресвітліяшаго и державніяшаго великого гсдря цря и великого князя Петра Алексієвича, всея Великия и Маля и Білія Россіи самодержца его рейм[ентарского] сщенніяшаго величества Войск Запорожских обох сторон Дніпра гетману ясневелможному его милости пану Иоанну Скоропадскому, моему велце милостивому добродієви подати».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 376. Арк. 3–4 зв. Оригінал, завірений підписом Полуботка і печаткою. Запис біля адреси: «Лист от п. полков[ника] чернігов[ского] стороны кгрунтов Грембицкого продажею на рейментарский двор заведений обширный, выписаний знову з прилогом листа его ж п. пол[ковника] до Ліневича, дозорици буромского, о козаках ваганицких. Под[ано] мар[та] 8 року 1719»).

№ 32

1719, червня 14 (3). – Короп. – Лист-скарга короповського сотника Дем'яна Кононовича до гетьмана Павла Скоропадського.

«Ясневелможний мосці пане гетмане, премилостивійший наш пан и великий добродію.

Сего настоящего місяця іюня о первом числі страшноусумнительный прилучився у городі нашом казус: еден салдат з числа определенных от полку Ивангородского до сего полку Слюсумбургского в третью роту и тот салдат, ставши на квартири у нашего міского ключника и подманивши дівочку (которой тилко от масниц пошол шестий рок), завюл на фолварки межи огороды и, ввювши в един сад, знать запалением вражиим и препомнением Божиим, вчинивши той дівочці квалт ей паниенству и много своим безстудием над оною паствятися, аж до смерти оную замордовал. И покинувши оную неприхорененую от всіх знаков квалтовного ей мордерства, пришол на свою квартиру и хоть оная отец и матка питали того солдата: «где поділ их дочку?». Он сказал: «я, повідаєт, не знаю, где от мене ділася». А кгде за пилним отцевским оная исканием ово винайшли 2 числа у саду, якоїся вижей, которая вся пощипана и рану міючая под ухом з лівой стороны. И за донесением нашим о том господину полковнику уже третьего числа, о чом его милость изволил одного злочинца допрашувать; и он німало чаячися ораз той справі, сказал себе бити повинним, тилко тим вимираючися, же бил того часу пняним и о чом его милость г. полковник того ж часу веліл писать до его превосходительства г. енерала. Также и мы, держась (?) общегражданской, до велможности вашей яко найпокорнійше пишучи, прекладаем, же не тилко каждой матці страшно дитини своей и на мало изочити, але и старому в едины ити, не без страху дієтся, таковие видячи богозапомнілости, что хоть их и карают, еднанк и покорі мало кто (...) *каєт. Поневаж и пред сим единой салдат сего ж полку Слюсумбургского одну невісту святобливой натури, увидівши мужа ей, что пошов до вечерні, и ввойшовши к ней у хату, также вчинил ей квалтовне гріх спробний. Которого за донесением нашим г. полковник веліл сколько раз круг строй усего полку прогнати. А що в шкодах около огородини и крадением товару, телят и всяких речей, того и не переписати и в том ны на кого и жаловатися, что крадут, а що инших потребах міських. Рад бим и сам моею подлостью велможности вашей поклонитися, тилко за многими невчасами чрез станцію сего войска згола з города и из дому не премогу. Еднанк о всем доносячи велможности вашей, от всего общегражданства кланяются п. атаман наш городовой з войтом и чрез их усім городом велможност вашей кланяючись, ласкаве отческаго жебраем призрінія, азаліби висоцєповажним велможности вашей милосердно отческим о нас уложением сей полк з города нашего был изведен и о чом найпокорнійшой прозби нашой в сем же листу описуют дві цєдулі милостивного и неотмовного просим помилования, за що доживотне Господа Бога молити не престанем, яко и должны зо-

стаем велможности вашей, премилостивійшого нашего пана, и обще всіх ласкавого отца и добродія найнижчий подножок Демян Кононович, сотник короповский, з товариством и всіми міщанами.

З Коропова 3 июня 1719 року».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 65219. Копія другої половини XIX ст.).

№ 33

1720, вересня 9 (серпня 29). – Погар. – Скарга Семена Галецького, погарського сотника, до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможний млсці пне гетмане, мні премилостивійший патроне.

Полк Нижегородский драгунский под містечком нашим Погаром лекгером стоячи, требует от нас на каждый мсц по сто возов дров, о чом ми, яко не иміючи в сотні своей нігде волних лісов, кроме чернеческого Чолнского и трубчевских поміщиков за рубезом, писалисмо до пна полковника наказного ншого стародубовского, аби по ласце своей доложил сиятелнійшому кго млсти гспдну генералу лейтенанту князю Трубецкому, аби по млсти своей писал до намісника чолнского о невозбраненію дров. Леч не получили в его, пна полковника, о том жадной реляції. Потом килкокротне писалисмо и до мененного намісника, обіщаючис ему нагородити от міста, но ни тот не показал млсти. Якую необходимую нужду с превеликою мусим отбувати трудностью и послідній беручи в людей з дворов и з гумен дрова. О яком убіжденіі ншом любо и не надлежало б вашу пнскую велможност турбовати, еднaк не иміючи ніоткол помоществованія, рад не рад за воплем людским дерзнулем. Просячи реїментарской в том млсти и наставления, аби висоцеповажного реїментарского до гспдна отца намісника листу о невозбраненію лежащих дров возит з ліса. За якую добродійскую всі общенародно до кончини житія маестат Вишняго блгати за щасливое велможности вашей пнованне долженствуем.

Велможности вашей пну моему премилостивійшому и добродієви слуга нижайший Семен Галецкий, сотник погарский.

З Погара август 29 1720 року».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 504. Арк. 4. Оригінал).

№ 28

1722–1723 рр. Новгород-Сіверський (?). – Лист новгород-сіверського війта Іллі Афанасовича і міщан до чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка.

«Велможний мсці пне полковнику черніговский и гетмане наказний з енеральною старшиною, премилостивійшие нши добродієве.

Міючи мы, нижеименование, на писмі розграничене кгрунтов нших ратушних и церковних з чернецкими, на которое и подтверждение з майстратом стародубовским есть видано, якие велможностем в суть презентовани. Того ради покорне в. в. просимо блговоліть велможност ваша своїм поважним універсалом помянутое розграничене и подтверждение з майстрату стар[одубовского] виданное помежку (?) добрати или рачей кгрунтами ратушными и церковными подтвердить. А ми за такое милосердие должны Гспда блгати.

Велможностем вшим ншим премилостивійшим пнам и добродіям нижайшие слуги Илия Афанасович, войт новгородский из міщанами».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 189. Арк. 53. Оригінал).

№ 34

1722–1724 рр. – Лист невідомого до чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка.

«Изволил в.м., м.м. пан, до мене писати, прекладаючи абым двох сторожов, которие перед тим в Глухові были для возки писем, присилал туда ж в Глухов. Теди любо предложено в.м., м.м. пана и ласкавого блгодітеля, не естем противен, однак до уваги тое подаю, же помянутие сторожи мало не в щоденной посилці за интересами войсковыми в полку бувають, а которие зо мною сторожи з походу поприходили, то

уже коні попропадали и не міють за що купити. За чим чи неможно їх, сторожов, од той глуховской стойки уволнит ради таковой нужди».

Адреса: «Его императорского прстлого влчства Войска Запорожского полковникові черніговському и гетману наказному, его млсти пану Павлу Полуботку, моему велце ласкавому блгодітелеві, вручити».

(НБУВ. ІР. Ф. 1 № 51196. Оригінал).

№ 35

1722, вересня 18 (7). – Лист-скарга козака Василя Тулпенка до наказного гетьмана Павла Полуботка.

«Велможный добродію мсці пне гетмане наказный, мой велце премлстивий пне и великий добродію.

Падши до стопи ног велможности вашей, прекладаю подлую жалобу свою на пна Ивана Мануйловича, сотника глуховского, в такой міре:

Покойный Хведусь Тюлпа, отц мой, міючи в схованю в своем огороді в землі гроши и будучи близко смерти нікому того так мні, синові своему, яко и с покровных, своей похоронки не обявлял, бо без річи помер. И по смерти его през хлопца, наймита своего, который по указу моем градки в том огороді копал и копаючи, найшол схованки тоей золотих вусімдесят отца моего отобрание до себя гроши он, пн сотник, довідавшись от людей о той знаходці, велел мене арматним вязенем карати, а по караню и тие отческие мої гроши зол. вусімдесят до себе отобрати веліл. А к тому еще по покойном отцу моем осталос нам з дядком в поділ по половині озір над Сеймом и пн сотникк дядкову половину купил, а моей половини, що наилучшее озеро, будто сторговавши за сорок золотих, ні грошей не дае, ні озера мні во владіние не допускает, но вовся от него чужда мя отворяет. И того ради слезне велможности вашей, моего всемогущішого пна прошу з пна сотника глуховского учинити стую справедливост, за що про блгополучное велможности вашей пребывание должен застаю маестат Всемогущаго Бга блгати велможности вашей низжайший подножок Васил Тулпенко из Заболотова села, товариш сотні Глуховской».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 33. Арк. 64. Оригінал).

№ 36

1723, лютого 5 (січня 22). – Прилуки. – Наказ прилуцького полковника Гната Галагана.

«Вам Макарукові, войтові брагинскому, (ймовірно с. Брагинці Варвинського р-ну) Кондратові Шевцеві з его жоною, так же Сіроштанові и Грищисі, жителем тамошним брагинским, пилно сим ншим писаним приказуем, абысте скоро за вичитанем оного зараз а зараз для певной потребности становилися в Прилуку конечно. О тое и повторе вам пилно приказуем.

З Прилуки генвара 22 року 1723.

Ея императорского прстлого влчства Войска Запорожского полковник прилуцкий Игнатий Иванович Кгалакган».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 54218. Оригінал).

№ 37

1723, лютого 16 (5). – Прилуки. – Лист прилуцького полковника Гната Галагана до наказного гетьмана і чернігівського полковника Павла Полуботка.

«Мсці пане полковнику черніговский, мой велце ласкавий блгодітелю

На листовное предложене в. м., м. м. пана и ласкавого блгодітеля посылаю до в. м., м. м. пана, відение: сколько полку моего армат в Царицині и при оних артиллерийских припасов за неимінием коней оставилем, при том неотмінному в. м., м. м. пана полецившис аффектові есм в. м., м. м. пану, всего добра широ зичливий и до услуг поволний его императорского прстлого влчства Войска Запорож[ского] полковник прилуцкий Игнатий Галаган.

З Прилуки фебр[уария] 5 року 1723».

Запис на звороті: «Его императорского прстлого влчства Войска запорожского

полковникови чернігівському и гетманови наказному его млсти пану Павлу Полуботку, моему велце ласкавому благодітелеві вручити».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 51194. Оригінал).

№ 38

1723, травня 12(1). – Новгород-Сіверський. – Лист новгород-сіверського городничого Павла Дем'яновича до наказного стародубського полковника Петра Корецького (?).

«Мсці пне полковнику наказний стародубовский, мні велце млсцівий пне и ласкавий добродію.

Я, нижей подписанный, бідствие свое и убивство чинячоеся от гспдна поручика, на квартири у Новгородку стоячого, вашей пнской млсти чрез сию мою чолобитную объявляю: в таковом случаю сего мсця априля числа 8 послал мене пн атаман городской новгородский до міщанина Ивашова (?) Ермоли Семеновича сукна локоть десять отміряти. В тоє время придет и гспдн порутчик к коморі и як пришол, мовит, бранячи: «бейте городничого гранадеи добре, нехай по ночам не ходит по подоконню, не слухает моих гранадер (...)»*, не перестерегайте». И як взяли гранадеи по указу гспдна порутчика бити, волосы вирвали, око подбили, по ребрах ногами топтали. От якого убийства мало не прийшол до смерти. Який мой побой от гпдна порутчика учиненный, до резиденції полковничой объявивши, слезне прошу помилования.

Вашой пнской млсти нижайший слуга и подножок Павел Демянович, городничий новгородский».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп.3. № 504. Арк. 11. Оригінал).

№ 39

1723, травня 30 (20). – Глухів. – Свідчення ченця Рувима.

«Сказка чер[н]ца Рувима справлена на ратушу глуховском марта 13 д. року 1723.

О Рувиму чер[н]цу, родимцу глуховском. Мати его Тетяна Ющиха, жителка и родимка глуховская, сказует что он, Роман, здался будучи свіцким и волосачис по школах глуховских, шкоди чинювал крадежом и без их відома уйшол з Глухова. А сам он, Рувим, знається того, же за свіцкого своего живота шапку и кунтуш украл був и за тоє быт був и в турмі сєділ. Потом з Глухова удавшись он, Рувим, до Самарского мнстра, там чер[н]цем зостал. А оттол з игуменом самарским Терентием, обители Межигорской постриженцем, ездил до Січи. В якої компанії при игумену тогда ж ездили и два законники иеромонахи Иннокентий да Лука, постриженці самарскіі. З Січи зас поворочаючи, зблизившись до Великого Лугу над річкою Самаркою (кажет он, Рувим) у козаков на том урочищи Кусенем стоявши, купив сребра ламаного церковного в шматках за полчварта золото[го] (того срібра в Глухові зваживши, записано на ратушу золотников 31), а прибувши в монастыр Самарский Perezimovali. Потом по Воскресеніи ишол он, Рувим, до Киева з тими ж двома законниками. Игумен, свідом будучи той куплі (бо держал будто сам игумен в руках своїх оное срібро еще при куплі), дал свидѣтельство на писмѣ за рукою своею о куплі оного срібра законнику Луці з подорожною для того, что в одной компанії будто он, Рувим, з преречоними ж законниками отходил з обители Самарской до Киева, куда зайшовши, до Печерского мнстира являлис найпервей на Ближней пещері духовному (которого имени не знает), потом у отца намістника и у отца Иоанникия, архимандрити, були и за благословением ходили по свтих містцах. Потом, мовит Рувим, як показалос срібро отцу намістнику печерскому, опознавши он црковное срібро тоє, быти веліл он Рувима, оковат до чеи, з монастыра Печерского одослано его, Рувима, в катедру до с. Софії и там з пристрастием двокротне допрашован, а оттол отослан до Глухова до покойного ясновельможного пна гетмана и сedit от верховних апостол Петра и Павла в турмі, з которой утікал и аж аж в Конотопі уловлен, знову до Глухова прислан до турми ж и по се число сedit».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 3. Оригінал. На окремому аркуші написано: «Сказка чернеца Рувима о рожденіи его, воспитаніи и покраже вещей. Марта 13 1723 году»).

№ 40

1724, липня 24(13). – Ніжин. – «Доношение» ніжинського полковника Петра Толстого в ГВК.

«В канцелярию войсковую енеральную доношение.

Козаки сотні Янпольской атаман Иван Федоров з товариством подали мні сего июля 8 числа челобитную, что гспда коменданты янпольские неналежне оных до городовых притягают тягlostей и горілкою им шинковат воспящают. Теды я при сем для відіня войсковой енеральной канцелярії оной челобитной прилагаючи копию, як о том войсковая енеральная канцелярия блговолит, доношу.

Полковник граф Петр Толстой.

Юля 13 дня 1724 году.

Ніжин».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 626. Арк. 26. Оригінал).

№ 43

1727, серпня 27 (16). – Глухів. – «Премемория» ГВК.

«Премемория

з малороссийской енеральной войсковой канцелярії в Малороссийскую коллегию.

Сего августа 1727 году города Новгородка церкви соборной ктитори новгородской Григорий Карабан и Тихоний Яблонский зо всіми той церкви парохіанами в енеральной войсковой канцелярії челобытием своїм обявили, что прошедшего юня мсця получили оны премоцнійший его императорское величества указ. В котором показано, что его императорское величество милосердствуя о народі малороссийском пожаловал доходи денежные и хлебные собирать ті, которые надлежат по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого и которые збираны при бытности бывших потом гетманов. А котория всякия доходи положены с определения коллегії по доношениям генерала майора Веляминова, внов ті одставит вовся и впред не збират. А в Стародубовском полку в місті Новгородку еще от гетмана Богдана Хмельницкого на церковь соборную новгородскую Успения Прстой Бци аж до состояния Малороссийской коллегии собирали были доходи по иміючихся у их кріпостям и по гетманским універсалам, а именно: скотное, ваговое, помірное з комори и з двора братского надлежащую повинность, з перевозу деснянского пироговского перевозные денги, а от состояния коллегії малороссийской тие церковные доходи взяти в оную коллегию и понні туда збираются, а церковь Бжая в крайней скудости, не имія своего украшения порядку и вспоможения, осталася. И рады многолітней его императорское величества здравия повелено было, что прежде состояние коллегії Малороссийской при бывших гетманах на церковь новгородскую Успенскую было доходов и зборов и нні тие ж доходи на тую ж церковь для нужд и потреб церковных в збор церковный определит по прежнему. А якие иміют на тое кріпости и універсали, з тих при той челобитной по свидітелствованіи з поданными сообщили копії. Сего рады енеральная войсковая канцелярия обявляет о том коллегії Малороссийской: да блговолит оная коллегия з тими церкви зборами и доходами о определении оных паки на церковь Успенскую новгородскую показат свое разположение и и резолюцию як милостивий указ его императорского величества повелівает. А что учинено будет, о том в енеральную войсковую канцелярию промемориею увідомит, якие кріпости и універсали гетманские в енеральной войсковой канцелярії обявлены при чоломбитной з тих точній копії при сей премемории сообщени.

Иван Левенец, Иван Манейлович, (...) * Потребич (...) *.

Реент Петр Валкевич m[anu] p[goria].

Канцелярист Григорий Юркевич.

16 августа дня 1727 году».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 527. Арк. 20. Оригінал, завірений підписами і печаткою. Чернетка даного документа вміщена тут же на арк. 19).

№ 44

1728 р. – Батурин (?). – Скарга братів Петра і Федора Гончаренків до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, велце всемилостивійший пане и всенадежійший добродію.

Прошлого 1707 году во время винятъя города Батурина, взято нас нижеподписанных братов двох родных в полон на Москву, в яком полону були ми роков сім, а когда ми возвратилися на отчину свою в Батурин, жадных уже отческих грунтов волных не застали. Старший брат наш попродав пущи, продав коп за тринадцят, ниву за сім золотих, сіножат за девят золотих и овець одинадцят по смерти отца ншого, на людех долгу полодинадцяти золотого, кругов гончарских продав за таляр и упоминалися ми у покойного брата ншого о той продажі ншого грунту и позивали ми его до старшини батуринского ратуша на тот час будучого сотником батуринским Козловским, да бурмистром Кирилом Острозким (?), а дядко нш, батуринский же жител, прозиваемый Андрій Гончар, видячи, что ми на старшом брату своїм позосталого грунту свого упоминаемся, не відаемо где брата ншого ночью звіз. Потом ми уже помянутого дядка своего Андрія Гончара позивали, что он потай нас брата звіз и судом сотенным наказано чтоб он, дядко брата ншого як отвіз, так и привіз(?), а сего 1728 году в третий раз позивали ми више означенного дядка своего до управителя обмачовского Никона Андріановича и видя управител ншу кривду и грунти нши даремне проданние, приказав щоб брата ншого дядко на суд поставил или за част грунту ншого кому продана платився и он, дядко нш на ратушу батуринском з вишеписанным Пилипом Пилкою росписался, так что ежели б брата ншого, которого звіз в Батурин не привіз то міет ему, Пилці за двор наш отческий заплатит золотих пятьдесят и потому он, дядко нш брата не привіз, а управител нам по росписці на проданном вишеписанном дядком ншим приказал нам на том дворі ншом отческом для премешкания хату строїти. Нні же приїхавши з Москви, сотник батуринский Федор Стожок по занесеню на нас скарги в тот нш отческий двор од Пилипа Пилки веліл оному Пилці з двора и з по[с]троенной нами хати нас вигнати и все убожество нше на улицу повикидати. А тепер ми з женами и дітми з своїми отважилися падши слезне до високоповажных стоп рейментарских, просити на себе единого ясневелможности вшей милосердия, даби праведно розискавши сотник батуринский в дворі ншем отческом повеліли свободно нам жити, а в дядки помянутий Пилка подлуг данной от дядки ж ему росписі денег доправленю. За якое показанное нам милосердие обліговани за щасливое ясневелможности вшей панование Бга молити.

Вшей панской ясневелможности ншого всемилостивійшого добродія нижайшие раби и подданниі батуринскіі жители Петро и Хфедор Ганчаренки».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51270. Оригінал).

№ 45

1730, березня 1 (лютого 18). – Москва. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Копія.

Ея императорского величества Войска Запорожского обоїх сторон Дніпра гетман и ордина свтого Александра Невского кавалер Даниїл Апостол.

Пну полковнику ніжинскому, п.п. бунчуковому товариству, старшині полковой, сотником и всім так войскового, як и посполитого чина людем, и кому о том відат надлежатимет, сим ншим ознаймуем універсалом, иж по прибытії ншем в Москву, его императорское влчство всемлстівійший нш гсдр, болізнуя оспою и з осмогонадцят против девятигонадцят дня прошлого місця генваря по полуночи в первом часу от сего временного жития по соизволенію Бжиему отиде и преселися во вічное блженство. Нас же и всіх его влчства вірних подданных и все государство к неугодному (?) сокрушению и печали приведе. А понеже послі такого печального случаю владіющих всероссийских гсдрей мужеска полу нині не осталося, того ради . по единоголасному всіх чин совіту и желанію на российский императорский престол избрана крові императорской вічностойния и блженния памяти великого гсдра царя Иоанна Алексіевича самодержца всероссийскаго дщер и великая гсдриня царевна и вдово-

вствующая герцогиня курляндская Анна Иоановна и нні уже ея императорское всепресвітлійшее влчство оный всероссийский престол, прибывши в Москву сего февраля 15 д., восприят блгоизволила. А якие о избрании на тот российский престол ея императорское влчство печатние манифеста и о титулі ея императорского влчства формуляри в верховном тайном совісті определіне к нам прилично (?) его сиятельства верховного дійствителнаго совітника государственного великого канцлера и кавалера графа Гаврила Ивановича Головина прислани ти ему (?), яко в протчем полка реїменту ншого для публікації и извістія отправили, так и в полк Ніжинский посилаючи один манифест и формуляр и сей нш універсал, по полученіи оного при ордерах своїх по сотнях публіковал и так в полковом городі, як и в оних сотнях, велілі о блгомлствіи ея императорского влчства восприятии российского престола в церквах молебное Богу принести блгодарение. А о приводі к присягі всіх подданих ея императорского влчства и коронації ея императорского влчства, якие от ея императорского влчства видани указы, оне впред рейменту ншого будут объявлены.

Дан в Москві февруаря 18 дня 1730 году.

В подлинном подписано:

Звишменованій гетман и кавалер рукою власною».

(НБУВ. ІР. Ф. XXVIII. № 478. Тогочасна копія. В кінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской». Після цього універсалу подана копія манифесту про смерть Петра II і вшестя на престол Анни Іоаннівни).

№ 46

1730, березня 1 (лютого 18). – Чолобитна Івана Забіли, хорунжого генеральної військової артилерії, до цариці Анни Іоаннівни (регест).

За царя Олексія був пожалуваний мій дід Петро Забіла в Борзенському повіті «отчинами имелницами» колишнього польського володаря, пана Вишля. А коли після Брюховецького гетьману Многогрішному було дозволено жити не в Гадячі, а в Батурині, він був призначений генеральним обозним, а Короп з селами, що були йому належні, даний на артилерію. Про це йдеться в універсалі Многогрішного. Імператор Петро II теж дав Короп на генеральну артилерію. А в 1730 р. отримано указ з міністерської канцелярії щодо чолобиття коропських міщан, указ і князя О.І. Шаховського про збори податків на генеральну артилерію з млинів. Але в Коропській сотні немає млинів, є тільки мої чотири млини. Але раніше при гетьманах після Богдана Хмельницького і обозних жодного доходу досі не бралось, хіба що в часи Малоросійської колегії. Тепер же коропський священик із дяконом, своїм зятем, поставив млини на р. Десні поблизу Коропа, чим вчинили мені «убиток», що я примушений купувати хліб у Глухові, а мої млини «тепер пусти стоять, понеже всі заводи повернулись до них», до священика й війта. Вони «самовладне устроїли мелниці, а мої разорились». Тому я бив чолом гетьману Данилу Апостолу і князю Шаховському. Тепер звертаюсь до вашої імператорської величності.

(НБУВ. ІР. Ф. XXVIII. № 480. Тогочасна копія).

№ 47

1730, жовтня 23 (12). – Новгород-Сіверський. – Лист Стефана Іванова, городового отамана, та Івана Доморка, новгород-сіверського війта, до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, нам премилостивійший пне и и великий добродію.

Сего октоврыя 10 дня объявляли в ратушу новгородском ктитори сто-Успенской новгородской соборной церкви, что преосвященный гспдн его мылост отц Иродион Жураховский, епскп черніговский и Новгородка- Сіверского, писал до настоятеля тоей ж церкви отца Андрея Заруцкого, абы он на перевоз, на скотное, ваговое, помірное, також дом шинковый, комори и на мелницю Пироговскую, універсалом ясневелможности вшей в прошлом 1727 году отверженние кріпости и антецессоров ясневелможности вшей універсали отдал отцу Симеону Величковскому, намістнику

протопопії новгородской во владініе, по которых бы он, отц намісник, сам оние уго-
дия на мененную церков належные, завідовав, за которыми он, отц намісник, кріпости
ради отобрания оних в Новгородок приездил уже. Однак по тому его преосвященства
листу до отца Заруцкого писанному, оние ктитори ему, отцу наміснику, объявивши,
что оние кріпости не в настоятеля и не в их, ктитореі, але в парохиян найдуются,
не видали. А понеже оние кріпости когда его преосвященство был в маестности своей
Свиржі в прошлом 1729 – м году в той же церкви в скарбці, не відая об оних, своею
печатю запечатал, где и понні содержатся. Того ради, абы его преосвященство когда
провідает, что на вишемененные церковные угодия кріпосты не в парохиян, але в
скарбці церковном за печатю его архиерейскою найдуются, не отобрал оних, всепо-
корственнійше ясневелможности вшей просим резолюції.

Ясневелможности вшей, нам премилостивійшого пна и великого добродія ни-
жайшіе слуги

Стефан Иванов, атаман городской новгор[одский],

Иван Доморка (?), войт новгородский.

З Новгородка 1730 году октоврия 12 д.».

Адреса: «Ея императорского всепресвітлійшого влчства Войска Запорожского
обоіх сторон Дніпра гетману, ясневелможному его милости пну Даниілу Апостолу,
нам премилостивійшому пану и великому добродіеві покорнійше».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 189. Арк. 54–54 зв. Оригінал).

№ 48

**1731, жовтня 7 (вересня 26). – Стародуб. – Лист о. Андрія Заруцького, на-
стоятеля церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Новгороді-Сіверському, до
гетьмана Данила Апостола.**

«Ясневелможный млсці пане гетмане, мой премилостивый пане и добродію.

Прошлого 1728 году супліковав я, нижей подписавшийся презвитер церкви со-
борной Успенской новгородской, з ктиторами до ясневелможности вшой пнской, что
от давних времен надано на означенную церков Путивлский перевоз на реці Десні,
под селом Пироговкою будучий, млин на реці Шостці з двома колами мучными и
третьим ступним, найдующийся в городе Новгородку, скотное, ваговое, поковшевое,
двор братский и комори, на что все презентовалем ясневелможности вшой пнской
имиючиеся кріпости и его ж антецессоров універсали. З которых кріпостей и універ-
салов по указу ясневелможности вшой пнской и по справце в войсковой енеральной
канцелярії (что прописанние доходи прямо на церков определени и отдани) и копії
к ділу сообщени и по тоей моей з ктититорами супліци ясневелможность вша пнская,
иміючи полномощную в Малороссіі власть всякими добрами и доходами диспонува-
ти по приміру антецессоров своїх, веліли свой преповажний потвердителный видат
універсал (которого и копия зді сообщена) даби вышвираженние добра и доходи
ишли на церков соборную новгородскую по прежнему, а пн полковник стародубский
з старшиною, особливе ж завидовци полковие и сотенные, в отбираннї тих доходов
на церков жадной не чинили перешкоди. А сего 1731 году помянутие полковие и
сотенные завидовци, презрѣвши ясневелможности вшой пнской преповажний по-
твердителный універсал, невідомо по якому указу дерзнули з добр, наданных на
церков, отняти, а именно воловое, ковшевное и скотное, которые доходи и прочие (?)
отбирают тако (?) да прошлого 1730 году по указу ясневелможности вшой пнской
велено так ратушние поборные, як церковные воловие, забиранние завидовцами,
назад возвращати (...)*, но они завидовци несмотря ни на якие універсали и указы
вишепрописанние (?) церкви доходи владіют, так и прошлогодних забраних волових
денег возвратит не хотят. Того ради всепокорнійше ясневелможности вшой прошу
полномощной свой видати указ, даби помянутие полковие и сотенные завидовци до
наданных церковных добр по силі так антецессоров вших, яко и ясневелможности
вшой потвердителного данного універсалу отнюдь не интересовали, так же про-
шлогодные воловие забранние днги назад возвратилис. Понеже и церков Бжая як
звні, так внутр еще не совсім сооружена и дзвоница тими могла б вновь пострѣитис
днгами, избранние ж к такому збору и протчиему церковному повѣренние люде были

б под моім завідованнем так в приходах, яко и росходах церковних по силі данного яснеложности вшой пнскої потвердителного універсалу.

Яснеложности вшой пнскої моего всемилостивішого пна и великого добродія всенижайший слуга и всегдашний бгомалец Андрей Заруцкий, пресвитер церкви соборной новгородской».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 527. Арк. 24–24 зв. Оригінал ?).

№ 49

Не раніше 1731, грудня 5 (листопада 24). З інструкції ГВК для капітана жолдаків.

«З войскової енеральной канцелярії Андрею Нейгефелю, капитану жолдацкому, 1731 року ноеврия 24 дана инструкция, по которой принятю мієт ділат нижеї слідующее.

1. Число жолдаков содержат в зуполном комплеті, а именно 60 члвк, и зверх того числа, також на убылие міста без указу нашего никого не принимат.

2. Козаков з-поз сотень в жолдацкую службу не принимат, также и мужиков з инних мієт, ушедших для своей работизны, не принимат же и им в селі Жолдаковці жит не позволят.

3. Провиант, который выдается на жолдаков, самоволне не заірат, доволствуячися тим провиантом, который по твоему рангу еєт опрєділений на тебе.

4. Команду свою в добром содержат порядку и если который жолдак по своем преступлении подлеглий будет вині, того по важности діла наказоват без жадних накладов и взятков.

5. До двору нашего на караул висилат жолдаков по очереди, а не по своем произволению.

6. Самого себе содержат трезвенно и по присылаемым от нас указам надлежащее чинит исполнение».

(НБУВ. ІР. Ф. 1 № 51208. Оригінал).

№ 50

1731, січня 9 (1732, грудня 29). – Бахмач (?). – Розписка уманського протопопа о. Діонісія Гайдученка.

«Копія.

Року 1731 декабра 29 д.

Я, нижеї подписавшийся, приехавший в Бахмут з висоцєповажним яснеложного его мєсти пна гетмана и кавалера под плянкет (?) писанним до пна сотника бахмацкого Василя Покотила указом о отдачи дзвонов трех небольших (которые бывший сотник бахмацкий Кирило Троцкий под час акції Прутовой у паланці взятіє и привезени в Бахмач) церкви Свято-Успенской бахмацкой от настоящего священника отца Емельяна Котовского. Понєваж дзвон едєн с тих, которые више обявлено было, розбьитий и до помянутой Свято-Успенской бахмацкой церкви промінян дзвонник з доплаткою рублей шести, того ради приняєм от него, отца Емельяна Котовского, и от ктитора тоєй церкви Кондрата Ковтуна за спиєж бытую рублей пят. Другий дзвон там же в Бахмачі засталєм ціл на Старосілі при церкви свтого Воскрєсєния. Тот власний принял от отца Ивана Михайловича, тоєй же церкви прєзвитєра. А о третєй дзвон, понєваж он не в Бахмачі, но у Городищи, так о том бахмацким священникам и споминки нїєт. А особно справа з городиским священником отцєм Федором Дмитровичом и что впред болш на бахмацких священниках так дзвонов, як и денєг доправлят и их нїгде турбоват не буду и нїхто другий з моей стороны. На том саморучно росписавшись на уряді сотєнном бахмацком и сию мою росписку кому надлєжит отдаю. Року и дня вишписанних.

Протопоп уманский Дионисий Гайдучейко».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 54273. Тогочасна копія).

№ 51

1732, січня 9 (1731, грудня 29). – Батурин. – Лист батуринського управителя Михайла Тарицина до бахмацького сотника Василя Покотила.

«Копия.

Гспдин сотник бахмацкой

Изволите ваша млст в описную ея императорского влчества маетност в село Городище к попу отцу Федору писат якобы по універсалу гспдна гетмана и кавалера Даниила Апостола о привозі и об отдаче уманскому протопопу Дионисию Гайдученку дзвона, взятого Кирилом Троцким на том боку Дніпра у Полще и оний якобы имієтца в Городищи, а по объявлении описного городиского свщеника отца Феодора показано: тот дзвон имілся розбытой, продан и денги на неоходимие церковние потребности употребили, а протчие дзвони и свтая церков со всею Бжественною утварю при селі Городищи описани на ея императорское величество и без указу из міністерской канцелярій видат вмісто того дзвона опасно. Того для ваша млст до описних маетностей повелінем интересоватися и впрעד о том батуринскую канцелярию затруднят не изволте. Ежели же о том указом ея императорского величества из міністерской канцелярій нам повелено будет чинит отдачу, потому исполнение учинено будет. О том объявляя пребываю

вашей млсти доброжелательний Михайло Таричин.

Дня 29 декабря 1731 году. Батурин».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 54274. Тогочасна копия).

№ 52

1732, січня 18 (7). – Скарга Варвари Добронизької (Полуботок) до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пане гетмане и кавалер, милостивійший мой пне и добродію.

Мимозшедшего 1730 року октоврия мсця 24 дня в дому пна Стефана Сулими, сотника баришовского, при битности пнов Михайла Огроновича, обозного полкового прилуцкого, и Якова Рустановича, полку Переясловского сотника тарахтемировского, под час того времени в Баришовце будучих, жена сестринця моего Ивана Сулими при битности мужа своего без дання причины публичне ругала и сукою овшем старою бестиею називаючи мене многократні. О яком я своем безчестіи при виш означенних персонах пну Михайлу Огроновичу и Якову Рустановичу, также в дому пна сотника будучих, ими ж плачливое протестовалас з тих мір, впадши до обиятия висоцеповажных рейментара моего стопих, покорне прошу их млстем пну асаулу енералному Федору Лисенку и пну суді полковому гадяцкому, на сей час в Баришовку на розиск зехавшимі, повеліти своїм панским указом жену сестренца моего Ивана Сулими пред себе сискат и за безчестие мое учинит з ней, Ивановой Сулиминой, свтую справедливост. А я за щасливое рейментарства вшего пановане и долголітное здорове днно и ношно Найвишаго Владики обовязуюся непремінно молити

Ясневелможности вшей моего всемилостивійшаго пна и добродія нижайшая раба Варвара Полуботковна Павлова Добронизкая протопопина переясловская».

Запис на другій сторінці: «Року 1732 януария 7 сия суппліка гспжі Варвари Полуботковни Павловой Добронізкой, протопопиной переясловской, нам, высланным от боку ясневелможного его милости пна гетмана и кавалера, в Баришовці была подана и по оной суппліці обжалованная жена Ивана Сулими при нас призвана была и по изслідованию довелос, что она, Иванова жена, осталас в выні, токмо она не повинилас и когда велілисмо ей, чтоб она жалобливую гспжу Добронізкую за нанесенное ей безчестие перепросила, то она показуючи противност, того учинит не схотіла и овшем з великою фантазиєю и фуками пошла з двора, за что надлежало б оную штрафовать и смирить, толко иний необходимий интерес тому препятствие учинил, а мы сами нуждою других діл ко отправлению в других містах належных позвани, отехали з Баришовки, не учиня сатисфакції надлежащей, а оставили оную к суду, где надлежатимет, с обвинением от обжалованной Иванихи Сулиминой жены. Того ради и руки нши к сему приложилисмо

Ея императорского величества Войска Запорожского асаул енералний Федор Лисенко.

Полковой судиа гад[яцкий] Мартин Штишевский.

Канцелярист войсковий Григорий Венерацкий (?)».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 50737. Оригінал (?). Запис зверху документа: «Под[ано] януария 8 д. 1732 году»).

№ 53

1732, лютого 24 (13). – Борзна. – Лист борзнянського і новомлинського протопопа о. Василя Величковського до о. Йосифа Савицького.

«Копия.

Тебі, отцу Иосифу Савицкому, священнику юревскому новомлинскому, нехай будет извѣстно, же писал до мене его млст пн Василий Покотило, сотник бахмацкий, что ти стороны виноватцов своїх, знайдующихся у Бахмачі, не будши ані сам, ані от себе нікого не присилаючи до уряду тамошнего, писал токмо письмо от себе, что ежели должники твої, Григорий Ормініч с товарищи, не уплатятся тебе, то намірен был еси людей бахмацких невинных заграбывти, что по самоволству своему и зділав еси. Чого весма не надлежало было и чинити, ибо здес, в Україні, тое не поводится токмо от природной и древней пені вашей новомлинской такое дїйство происходит не поперестает и время от времени обновляется. Чего тебі, яко велми не похваляя, так пылно пылно приказую за вичитаннем сего пысания моего без всякого отречения людей бы яких еси заграбыв, з пополнением утрати во всем поконтентовал и заграбленние у них тобою вещи от мала до велика безспорно возвратил бы, дабы от них впред о сем до мене жалоба не приносилас. А буде же задосит по сему не учиниш, то до нас в Борзну непременно зараз становитися по отчуждению от епетрахилы пылно пылно приказую и непременно упоминаю.

З Борзни февр[уария] 13 1732 року.

На подлинном подпис:

Василий Величковский, протопоп борзенский и новомлинский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 54277. Тодочасна копия. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати»).

№ 54

1732, березня 22 (11). – Короп. – Лист короповської міської верхівки до Івана Забілі, хорунжого генеральної військової артилерії.

«Мсці пне хорунжий генеральной артилерії, нам ласкавий добродію.

З сотні нашой Короповской до пяти коней, на почті алтиновской учрежденных, еще прибавленно коней трое и видано на тое алтиновским сожителем поважний ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера універсал: на яких коней надобно по ежегод выдавати пятсот двадцят золотих. А поневаж села рейментарские Краснопуле, Билка и Рожественное уволенни от портисут (?), теди учинилисмо росположенне, что з людей посполитих коропских и сілких денег в год міється давати. Так и до в. мсти добродія пишучи, покорне просим: благоволите добродію приказати з маестности своей Обтова и Погоріловки видати на посту денег сорок пят золотих, шагов шест з денгою, бо вже давно срок перейшол отдавати гроши почтарам. За сим нарочно сего пысания нашего отдавец до в. мсці добродія посилається, который отгол не может без грошей сюда ехати.

В. мсці мосцівого пна и добродія нижайшие слуги

Федор Тимофіев, войт короповский.

Петро Веприцкий, бурмистр кор[оповский].

Федор Тетера, бурмистр кор[оповский].

С Кор[опа] мар[та] 11 1732 года».

Адрес: «Его млсты пну Иоану Забілі, войсковой енеральной артилерії хоружому, нашему велце все ласкавому добродієві подати».

(НБУВ. ІР. Ф. XXVIII. № 509. Оригінал).

№ 55

1732, травня 1 (квітня 21). – Бахмач. – Лист бахмацького сотника Василя Покотила до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетман и кавалер, мні милостивійший пне и великий добродію.

Прошлого 1732 року декабря 24 д. висоцеповажний ясневелможности вашой указ мною получен о отдаче дзвонов уманскому протопопі отцу Дионисию Гайдученку. Которие дзвони сотником бывшим бахмацким Кырилом Троцким под час акції Прутовой в паланці взятие. И оние дзвони в Бахмачі імiючіес два отдани ему, отцу Дионисию, а третий в селі Городищи сотні Бахмацкой. Которого отдат управител батуринский не допустил и писмом ко мні отписал, что он о отдаче звона такого указу ис канцелярії міністерской не імiет. Якого его писма при сем сообщена копия и росписки о приємі дзвонов копия. Токмо тогда за отездом зараз по указу в Кролевец на розиск (где прожил всі мясниці), а потом тож за частимы по указу отездкамы з сотні, то за приключившеюся будучею мні болізнию и поселі репортоват вашу пнскую ясневелможност умедліл. О сем ясневелможности вашой донесши, милостивішему респекту себе отдаю навсегда.

Ясневелможности вашей мні милостивішого пна и великого добродія всенайпокорнійший слуга и подножок Васил Покотило, сотник бахмацкий.

З Бахмача априля 21 д. 1732 году».

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 50272. Оригінал. Запис зверху документа: «1732 априля 23 подан, записав в книгу, отдат в повіте к ділу»).

№ 56

Не раніше 1732, травня 29 (18). – Реєстр речей Марії Ситенської, дружини Йосипа Ситенського.

«Реєстр річей материнських скільки імiється налице, взятих панею Мариею Ситенською, когда пошлюбила вторим браком.

Куньтуш штофовий квітчастий цинамоновий атласний под сибірками.

Куньтуш едомашковий зелений под шлямами.

Куньтуш білий табіновий под сибірками.

Куньтуш жовтогоронций табіновий легкий.

Куньтуш лудановий зелений доброї руки под сибірками.

Сподниця злотоглавная зелена.

Запасок три полутабiнкових.

Запасок дуклиових дві.

Плахта добрая една.

Запона материяльная добрая пасістая.

Ковьдра жовтая лудановая.

Посьтіл злотом червоная.

Посьтіл чорним шовком з білльо.

Кошул двадцят добрих.

Обрусов десять, ручников дванадцят.

Коньцов два добрих, еден цєнями шитий.

Другий з мограми золотими з шляком золотим.

Чєщцов чтири добрих золотом, еден зелений оксамитний, другий червоний оксамитний, третий білий, атласовий цєнями, четвертий блакитний лудановий цєнями.

Перел пят шнуров больших.

Перел меньших сім шнуров.

Каначок рубіновий з обох боков.

Ланьцюзок щирозлотьний чтири низьки.

Купьков чтири, еден больший, а три меньших.

Ложок сім.

Полумисков пят

Талірок десять.

Каретъка.

Коні пара вороних.

Року 1732 мая 18 вышпрописанние жени моей Марии вещи приняты всі, толко ж по написанном в реестру сем число шнуров перел не явилос, а взято налициу болших шнуров чтири, а менших шнуров перел чтири, в чем для віроятія и подписуюс, а болше того ничего не иміл.

Иосиф Ситенский».

(НБУВ. ІР. Ф. XXVIII. № 510. Оригінал (?)).

№ 57

1732, до грудня 8 (27.11). – Скарга конотопського сотника Йосипа Костенецького до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане и кавалер, премлстивійший мой пне и всенадежний добродію.

Уже тому болше десяти літ, когда будучи в Гданску, занял у мене бунчуковий товариш покойний Иван Тополніцкій сорок шест червоних, на якую должную сумму иміється в мене от него, дебітора, саморучний при многих купцах, на тот час там случившихся, данний мні обліг. По которому хочай и многажди упомянутого дебітора должного своего упоминаемсы, однак он время до времени отлагаючи означенной мні не извѣстивши суммы, волею Бжиею умре. И так оный долг даже и до днес без своего дебітора не уплачен зостаєт. А понеже довольно я извѣстился, что по умертвіи вышреченного дебітора моего брат его родний бунчуковий товариш Иван Тополніцкій всю наслідственную по покойному отцу их Тополніцкому в движимых и недвижимых добрах част, на его спадающую, в свою поссессию одержал и всіми добрами завладіл (до которого любо я многократне с претенсиею моею за показаний брата его долг, яко до сукцессора добр его, озивался, однак он пренебрегая мої отозви, не хочет мні платити). Теди с покорностию моею прошу ясневелможности вшей мененному Тополніцкому своїм реїментарским указом предложит, дабы он, показаний, брата своего долг, будучи наслідником братних добр, без отречения уплатил или по оцінки с приналежных на покойного брата его грунтов мні уступил.

Ясневелможности вшой премилостивійшого мні патрона и добродія всеніжайший слуга Иосиф Костенецкій, сотник конотопский»

Запис на звороті: «Иосиф Костенецкій, сотник конотопский, в поданной супліці своїй виразил, что бунчуковий товариш покойний Иван Тополніцкій, будучи в Гданску, занял у него сорок шіст червоних, на який долг иміється у него саморучний обліг, многие свідители, и, не уплативши, оной умре. А понеже по умертвіи показанного дебітора брат его родний Иван Тополніцкій всю наслідственную в движимых и недвижимых добрах, на означенного дебітора спадающую част, в свою поссессию принял и оними добрами владієт, у которого хочай многожди он, челобитчик, об отдаване долгу своего упоминался, однак он не відат чого ради платити не хочет. Того ради просит ясневелможности вшей реїментарского указу, дабы помянутий Тополніцкій без отречения брата своего долг, будучи наслідником его добр платил или з грунтов приналежащих на него уступил. По дана ноября 23 д. 1732 году».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 51311. Тодчасна копія. Запис зверху документа: «Подана д. 27 9вра 1732 року. Записав в книгу, доложит»).

№ 58

1733, квітня 10 (березня 30). – Стародуб. – Лист Опанаса Єсимонтовського до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане и кавалер, милостивійший пне и великий добродію.

В присланном от сотника наказного почепского Ивана Губчица в канцелярию полковую стародубовскую сего марта 1 дня 733 году доношеніи объявлено: прошлого февраля 26 дня Почепской сотні козаки села Рогова жители Клим Малишка, Иван Яцков, Семен Гаврилов, Мойсій Федоров, Афанас Осипов, Емелян Ларков, Иван Рудий, Кондрат Лукьянов в почепскую сотенную канцелярию подали доношение, в

котором написали: февраля 19 дня, едучи ис Киева полковник киевского гарнизонного полку Кирило Максимов Редкин чрез село их Рогов, побрал насилствием из домов собственных их козацких, в подводи лошадей чотирнадцат, а именно у Клима Малишка двох, у Ивана Яцкова трех и возок санный и хомут у Семена Гаврилина двох, у Мойсія Федорова двох, у Афанаса Осипова двох, у Меляна Маркова одного, у Ивана Рудого одного, у Кондрата Лукянова одного. На которых де их козацких лошадях позапрогши и под фурмани ехал мимо города Почепа, гонячи оних их лошадей без пощади Почепского уезду до самого села Красного Рогу чрез тридцат верст, з якого де села всіх їх лошадей чотирнадцат збитих и весма де чут живих отпустил, а помянутого санного возка да хомута не отдал, якому де возку цена восим алтин, дві денги, а хомут де десят алтин. А при отпускі оних козацких лошадей з села Красного Рогу оной полковник Редкин вмiсто прогону дал, де им, казакам, денег дві копійки. Да того февраля 26 козаки деревні Писаревой жители Парфен Верещака, Семен Матиска, Федор Матиска в сотенную почеповскую канцелярию доношением показали того де февраля 19 д. ехал з Стародуба чрез деревню их Писарево ніякийся артилерский комисар во Брянск, Михайло Василиев Борсуков и взял де насилством из домов собственных их козацких лошадей пят в подводи, а именно у Парфена Верещаки двух, у Семена Матиски двух, у Федора Матиски одну, яких де их лошадей запрягши под коляску и под салдат, да под горелку одну куфу. Везли де оны козаки до самого города Почепа. А из Почепа отпущено де оних их лошадей весам збитих и едва чуть живих и просили оны козаки так роговские, яко и писаревские жители, чтоб обоіх доношеніи в сотенной почепской канцелярії были приняты и записаны, а о вышеписанном напрасно забирающих козацких лошадей в подводи писат куда надлежит. О яком насилном взятії козацких лошадей в подводи, ясневелможности вашей покорнійше доношу.

Ясневелможности вашей млстивійшого пна и великого добродія всенижайший слуга Афанасий Есимонтовский.

1733 году марта 30 дня. Старод[уб]».

(ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. № 504. Арк. 54. Оригінал).

№ 59

Не пізніше 1734 р. – Відомості про село Клишки.

«Сотня Вороніжская в описі на ея императорского величества.

В селі Клишках старожиліе в самую сущую правду под совістію христіанскою в сказках своих показали, что оное село як здавна было и за якого владіния и хто оное осажовал и за якого гетмана, того они за давностю літ не упомнят. А як они запомнят, то оное село зо всіми угодиями и грунтами до того села належитими владіл Петро Михайлов Забіла, сотник борзенский, а по умертвіи Петра Забіли син его Стефан Забіла, полковник ніжинский, владіл. По смерти же Степана Забіли Семен Забіла, сн Стефанов, аж до самой шведчини владіл, а от шведчини надано оное кнзю Долгорукову, которим сн его кнзь Алексій Долгоруков владіл. А нні тое село в описі на ея императорское величество да прикажчик ннішний того ж села Кузма Бравчинский обявил на оное ж село гетмана Скоропадского універсал и жалованную мнаршую грамоту, которая пожалована в 1711 году тайному дійствителному совітнику и кавалеру кнзю Григорию Феодоровичу Долгорукову. По которой владіет нні его сиятельство тайний совітник и ковалер Алексій Григориевич Долгоруков».

(НБУВ. ІР. Ф. XXVIII. № 508 . Оригінал(?)).

№ 60

1734, листопада 17 (6). – Глухів. – Заповіт генерального осавула Івана Мануйловича.

«Во имя Отца и Сина и Свтаго Духа. Аминь.

Я, раб Бжий Иван Мануйлович, асаул войсковий енералний, благодатию Всемогущого Бга здрав еще, будучи при совершенном розумі, а уважаючи на смертелност, жеби внезапну яко тат мя неготового не постигла, таковий за временно ведлуг звичаю христіанского о дши и грішном тілі моем, так теж о позосталих жені моей Васси

Алексієвни Турансковні и дочери моеї Марії Мануйловичовні Ивановой Пироцкой з мужем єї, а зятем моїм и потомству їх, сим моїм добровольним тестаментом чиню порядком: найпервий дшу мою в руці Всемогущого Бга яко сотворителя своего, от Него же создан, если так при кончині жития моего, яко и в безконечния віки отдаю, вірую и надіюся при том и смиренно Его ж маестат Бжий моля, да милостив будет еи и ден второго и страшного своего пришествия. А тіло мое грішное яко земля землі паки да предастся при парафіяльной церкви ншой свтаго архистратига Михаїла, аще же в службе и в далеком растоянні, теди где Бг благоволитимет, там погребсти завіщаю. Однако ж на погребение и на усіх столах аж до годового священником, деяконом, дяком, панамарам, странным, убогим и нищим роздати золотих пятсотза дшу мою приказую. А на сорокоусти по усіх церквах глуховских, також по селах моїх и где толко футорі мої найдуются, тут же на мнстр глуховский Петропавловский и на протчие обывтели свтіе золотих тысячу записую. Що усе зят мой Иван Пироцкий руками своїми роздати должен. Жені моеї Вассії Алексієвні Турансковні слободку в селі Ромашкові, на купленной мною землі моеї, поселенную з людми и з двором в той же слободці, стоячий со усім строением, яко в себі иміється, винницю о трох казанах мідних, гаї, поля и сіножати, до того двора приналежные, млини о двох клітках и о чотирох колах и всю греблю, пасіку, там же стоячую, в доживотное ея владіние отказую и посполитих людей, в том же селі Ромашкові живущих, за служби войсковіе мої мні поданных, ей же, жені, по кончину єї вручаю. А по смерти ея всі вишъпомянутое добра и маестност Ромашков должны возвратитис во вічное владіние пререченой и прямой наслідниці, дочери моеї Марії Мануйловичовні Ивановні Пироцкой, мужеви ея и потомству их. А вічност той же жені моеї, Васси, футор в Миргородском полку, на Говтвах стоячий, от мене купленный и построенный со усім набытком, як тепер в себі иміється, то ест з конми, товаром рогатим и з овцями и со усім степом и з протчіими угодіями в потомніе часи леккую. Волно ей дати, даровати и продати кому хотя и записат, карету и четверню коней з щорами как (?) тариліцами и еще под палуби коней пар дві ей же записую и под вози пар дві зо усіми хомутами и дворец на Веригині, недавно мною от пна Кутневского купленный з садом, пчоли усі за Семеновкою в лісі найдующіеся, ей же, жені моеї, подаю в вічност. А селом Бачевским з подданными и полем пахатним и млином одним, прозванием Старий, владіти оной жені моеї до смерти ея. В дворі міском глуховском по смерт свою жити силна она и з Семеновского гаю дров до двора на потребу свою привезти невозбранно, шинк мурованный, в городі Глухові на ринку стоячий, бровар и солодовню и комор три, а четвертую за містом в доживотное леккую ей владіние, а млин Полошковский о двох каменях оной же жені моеї во вічност отписую з двором, при млині найдующимся, и двор, недавно мною купленный от Данила Кутневского, з полями, гаєм и з срубом, там же двор зас уздицкий у Хабсики (?) купленный до живота, ей самой записую з садом, при нем будучим. Всі сие вишпрописанніе угодія якіе доживотне сожителниці моеї отписани, тие по смерти ея міют непременно во вічную поссессию дочер моя, Мария Иванова Пироцкая, муж ея и потомство их пряміе сукцессори принят. А которіе во вічност ей отписую в сем тестаменті моем тие силна будет супруга моя, Васса, кому хотя дати, записати и за дшу лекговати и продати мимо дітей моїх кому хотя позволяю. Млин новокупленный о двох колах у попа савинского, у ростриги в полку Прилуцком ведлуг записов з полем пахатним з степом и гаями и зо усіми угодіями и з товаром рогатим, с конми и овечками жені моеї Васси, а по смерти ей внукам моїм, млин мні от пна Ялоцкого данный, з ступними на греблі Семеновской вручаю жені моеї и внукам моїм, сіножати еи половина самой міской в Заболотові, в озерах рибу ловит и двор у Хижках до життя єї, пней Анастасії Мануйловичовні Василевой Оболонской, сестрі моеї родной, покойная matka нша по своему разсмотрению за живота еще своего що хотіла уділом дала, а по смерти покойной матки ншой поосталис имінием движимим усім по половині равномерно поділимось и ни в чем не обиждена от нас zostает. Марию Ивановну Мануйловичову Иванову Пироцкую, дочерь мою и мужа ея и потомство их прямими приржоними и правильными наслідниками сукцессорами и вічными обладателми, усіх моїх добр движимих и недвижимих, чинячи сим тестаментом укріпляю и вікуїсто записую, а именно двор

мой в городі Глухові стоячий, двор шинковий, на ринку стоячий, мурований, комор три в ринку, а четвертую за містом, двор на Веригині побудований з приналежними до него хатами, огородами, сіножатми и поле все. сколько под Глуховом лежит во всіх руках, слободку Семеновку со всім як сам я владілем, то ест двор з хоронним строением, греблю з трома колами мучними, а четвертим ступним, подданих усіх, гаї, ліси, пасіку уздицкую з лісом, футор Уздицкий и людей при нем живущих, футор Тулиголовский з полями, сіножатми и одним млином, вешняком, футор в Хижках з сіножатю и гаєм новокупленным, озера рибные в Заболотові, сколько их ест купление, село Ромашков уезду Глуховского з посполитыми людьми всіма, да там же, в Ромашкові слободку на купленной землі, поселенную з подсосідками, з двором и всім хоронним строением, як в собі иміється, винницю о трох казанах, гаї, поля и сіножати до того двора приналежные, млины о двох клітках, а о четырех колах и всю греблю, пасіку со всім в оном Ромашкові, село Бачевско, в уезді Глуховском лежащее, со всім подданством, гаями, лісами и двома млинами, прозываемыми Старим и Новим, з сіножатми и полями со всім ненарушене, село Гудими з дворцем и подданством, полями, сіножатми и гаями, футор на Златополоті (?), там же за Гудимами стоячий, купленного со всіми до него приналежитостми, тут же и футор новокупленный мною от пна Данила Кутневского на Асмані найдующийся со всіми млинами, пущею, сіножатми и полями, двор у Кутневского купленный з полем пахатным усім сколько ест у Полошках жені моей у вічност, волно ей даровати и продати, тилко ж в Полошках двор з подданными и полем при сем и стадце мое усе коні, товар рогатий, овцы и протчую скотину всю от мала до велика во всіх вишпрописанных маестностях и футорах моїх, где що сищется, все дочери моей, мужу ея и потомству их во вічное владіние безпрепятств заживане и в зуполную мощь и диспозицію поручаю, укріпляю и статечно записую и яким правом безпрепятств я владіл, тое ж мое право им, дочери, мужу ея и дітем их, во вічные годы сполна вливаю чрез сей тестамент, вовся уступаю. Тут же одежду мою всю, рицарскую зброю, то ест кулбак оправных три, а пеструю одну, шабел три, рондов два, сагайдаков два, ладовницу, пистолетов пар дві, фузіій шест, рог оправных и протчую апперенцію Стефанові Пироцкому, внуку моему, и другому потомству их записую и отдаю в вічными часи на домах по облікам що (...)»* в том особенное распоряжение писменное реестровне за рукою моею от мене оставленное обявит. А на всі вишпоказанные маестности и угодия писменные кріпости, а наипаче монаршие грамоты, гетманские універсали и купчие записи до совершенного возраста внучат моїх Стефана и Анни Пироцких и протчїих их потомства, Ивану Пироцкому, бунчуковому товаришови, а зятєви моему, в соблюдение и содержание з женою его, дочерю моею, поручено сей остатной волі моей завіт по власном моем расположению и диспорції оставлен и изображен и даби жена и діти мої во всем его ціле и ненарушене сохранили и исполнили Бгом их, Создателем всея твари и отмстителем, комуждо поділом увіщаю и грожу, а крєвних моїх близких и далеких покорствено прошу ни в чом и наименшим сего тестамент моего не нарушат и противности никакой не являют, но то кому zde написано, тим без всякого роптания и прекословия доволствоватис покорно. Аще же и то и в таком чом смітимет нарушати и розприти (?) сей мой тестамент, того да разорит Бг дшу с тілом и в земное да не будет исполнено и его остатное завіщание по нем, а з же пред нелицемірним судією Хрстом Господем, хотящим судити живих и мертвых со всяким преступником и нарушителем сей тестаментальной волі моей имам судитис, который за слушание и разорение конечной децизіі моей буди, а на (...)»* и в безконечния віки. Амин.

Да всякому чтущему, слышащему и відущему сей мой остатный без наименшого сумнителства будет віроятен подписом собственной руки моей и приложением власной печати моей ствержаю и умоцняю и вічне укріпляю.

В подлінном подписано тако: к сему тестаменту моему подписуюся собственно-ручно ея императорского величества Войска Запорожского асаул енералний Иван Мануйлович 1734 року ноеврия шестого дня в Глухові.

По прошению самого его млсти пна Ивана Мануйловича, асаули енералного, генералний подскарбий Андрей Маркович подписался.

По прошению войскового енералного асаули его млсти пна Ивана Мануйловича

войсковий енералний писар Михайло Турковский к сему духовному завіту руку приложил».

(ЦДІАК. Ф. 51 Оп. 3. № 33. Арк. 103–105 зв. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «м[есто] п[ечати]»).

№ 61

1745 і 1756 рр. – Виписки з ревізій 1745 і 1756 рр. про підданих селян у маєтностях Крупицького монастиря в Батурині.

«Выписка з ревізії на 1756 год, чыненой чыненних, сколко и в каком полку за монастырем Крупицким Батуринским иміється во владеніи дворов в дворах и что без дворов хат и повітах хатах сімей.

Полку Ніжинского сотні Глуховской	дворы	хати	семи
в селі Спаском	41	50	50
сотні Бахмацкой в селі Тиниці	5	5	
сотні Конотопской в селі Озаричах	13	13	
сотні Батуринской в селі Обмачеві	1	51	

Итого	119		
Полку Лубенского в сотні Хмільовской	20	36	38
Полку Прилуцкого сотні Красноколядынской			
в селі Коренецкой	7	13	14
Итого	68	168	171

По ревызыям на 745 год чыненним за оним же Батуринским монастырем показано

Полку Ніжинского сотні Глуховской	дворы	хати	семи
в селі Спаском	28	31	31
Тоей же сотні в деревні Заболотовой	4	4	4
Оной же Глуховской сотні в селі Божку	6	8	8
Того ж полку Ніжинского сотні			
Кролевецкой в слободки Любитові	5	12	12
Сотні Конотопской в селі Озаричах	5	5	
Полку Ніжинского сотні Менской			
в селі Хмелюві	16	17	19
Полку Прилуцкого сотні Красноколядинской			
в селі Коренецкой	11	11	
Итого	59	90	92

(НБУВ. ІР. Ф. 1. № 16199. Тогочасна копія).

№ 62

1746, лютого 24 (13). – Бурівка (?). – Свідчення писаря Федора Уманевського.

«1746 года мсца февраля 13 дня.

Я, нижеподписавшийся, села Буровки, писар Федор Уманевский, будучи в кватере того ж села в священника Якова Косовича в домі его, в которого было веселле перезванное. При том же был тверского драгунского полку Иван Радионов Аксаков, порутчик третьей роты, которой иміет квартиру у реченного сщеника, и в пянстві своем бранил продерзостне его милосты пана Семиона Лизогуба и еи милост пані Семенову Лизогубову [в] и безпамятстві своем назвал еї милост Анну Василиевну якобы измѣническая доч и его милость пан Лизогуб такий же. И я нікоторого измѣнства за ними не знаю и доказат не могу и в той моей вині повинен штрафу как ея императорского величества указы повелевают. За что и штрафован господином порутчиком и при всей роті и при отцу протопопі Седнево-Березинскому Петру Ленніцкому батажем и в том допросі нікакого ж измѣнства не мог доказат. И ежели впред буду такие слова напрасно произносит, то не токмо повинен штрафу, но и смертной казні. И в том свереручно подписуюсь, Федор Андріевич Уманевский».

(НБУВ. ІР. Ф. II. № 4536. Оригінал).

№ 63

1746, березня 16(5). – Глухів. – «Доношение» прапорщика Дмитра Биховського.

«В комиссию економие описных на ея императорское величества малороссийских маестностей

Доношение.

В ведении моем имыетця село Литвиновичи, которого села в дачех города Путивля посацкой человек Федор Иванов син Курдюмов построил себы хутор винокуренный близ хутора Степана Митлашевского, о котором Митлашевском и следствие прежде сего по указу оной комисии капитаном Козловим чинено, и в оную комисию подано, токмо какое по тому следствию учинено решение и в резолюцию указа не имею. А нині помянутой Курдюмов еще построил мелницу и тою мелницею подтопил литвиновских обывателей сіножати и многие обиди делает летнею порою выпускат скотцким (?), о чем от меня прежде сего в оную комисию представлено. Крепостей же или купчих от онова Курдюмова многожди требовал и писменно. Токмо никаких оной Курдюмо[в] не являет и писменного ответу мні не учинил. Того ради комисии економі о вишеписанном представляя как на прежде подания мої о том, так и на сие доношение, что повелено будет, прошу резолюциею точной указат, дабы описные литвиновские жители не могли и впредь (...) * узнават нужды.

О сем доносит глуховского гарнизонного полку прапорщик Дмитрий Быховский.

1746 году марта 5 дня».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 65277. Оригінал. Угорі над документом зроблено запис: «№ 203. Подано марта 1 дня 1746 Записав, доложит»).

№ 64

1761, жовтня 18 (7). – Глухів. – Універсал гетьмана Кирила Розумовського.

«Ея императорского величества (далі йде повний гетьманський титул. – Ю.М., І.Т.)

Гспдну полковнику ніжинскому, полковой старшине, сотникам, значковым товаришам и всім, кому колвек о сем відати надлежит, чрез сие объявляется: сего октябра товариш сотні Глуховской Роман Фененко поданным доношением представляя о продолженных предками его, також им самим в разных воінских походах и многих раскомандированиях вірних и безпорочных чрез многие года службах, просил респекта тіх вышеозначенных продолженных предками его и им самим чрез многие года служеб о определении его значковым полку Ніжинского товаришем нашего разсмотрения. И мы, гетман и кавалер, респектуя на вышеупомянутое долговременные вірные и безпорочные предков его и самого его, Фененка, продолжение службы, определяем его, Романа Фененка, значковым полку Ніжинского товарищем и предлагаем, дабы гспдн полковник ніжинский, полковая старшина, сотник и значковые товариши о таковом нашем одного полковника определении ведая, признавали его значковым полку Ніжинского товарищем и быть ему при подскарбии генералному гспдну Гудовичу безотлучно для исполнения его приказов повеліваем. Которой значковый товариш Роман Фененко вірной ея императорского величества службі от нашей генеральной войсковой канцелярии приведен к прысяге. Для чего и сей наш откровенный ордер за подписом нашим и при печати малороссийской ему, Фененку, дан в Глухові 1761 году октябра 17 дня.

Гетман граф Разумовский».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 65008. Арк. 60. Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і військовою печаткою).

№ 65

1773, грудня 15 (4). – Подорожні нотатки невідомого.

«1773 году генвара 4 д. поехали с Кононовки. Приехали в Рудовку 6 числа во время отправления Божественной литургии. З Рудовки виехали 8 числа по обіді, в Макеевкі ночевали, а по переночевании едуци за Десну 9 числа, били в Ровчаку 10 в Ніжині в Тихоновича и того ж числа стрілис с (?) (...) * ночевали в Вересочи 11 в сумерках приехали в Буровку. Петра С. и Евдокий В. не застали. Они били в Чер-

нігові. 12 приїхав П. С. с Чернігова в Буровку сам. 13 П. С. отїхав в Рогощ, а оттоль в Чернігов. Ми поїхали в Рогощу 15 числа вищеписанного мся, а по ночлігам 16 били в Шибириновки в батюшки там самоперсонално слїхали от него самого обіщание опредїлит нам хутор Голтвянский (?) поелику оной куплен за денги, взятїе за Яготин (?), он сам сїе сознавал тогож 16 числа, а 17 тоже подтверждал. Ми того ж 17 приїхал[и] в вечеру опят в Рогощу и пробїли там и 18 ден, а 19 приїхал(и) в Буровку, где уже и П. С. застали, возвратившегоя с Чернігова. Того ж 19 били гостї Федор Костантинович Л. и И. Иванович Булавка. 20 отїхали в маєтность свою село Дроздовицю. 31 генваря отехали з Буровки мы с П. С. всі обще и Иван Андреевич Горленко в Рогощ, откуда того ж числа он, Горленко, с П.С. виїхав в самой вечер уже (?) в Чернігов, а я и Т.С. осталис там и пробїли от того 31 числа генвара февраля по 5 число в Рогощі, куда приїхав и пан стари С. С. 3 числа. И пані (?) в Буровку тоже, а розїхалис вмістї с ним того ж 5 числа. Там будучи, говорили об нас с паном Комаровским, чтоб нам учинит с імїнія недвижимого опредїленїе и обещаїи оба бут в Буровку для того 8 или 9 числа. Того ж 5 числа февраля получил я писма от гспд Симерского, Коропчевского и Козачинского. 6 числа приїздил порутчик Перской и привез писмо к П. С. от г. Галецкого Петра П. с совїтом, чтоб продал тому порутчику хутор Голтвянский (?) и он, порутчик, обнадежен от П.С., что когда будет продават, то увїдомит его о том».

(НБУВ. ІР. Ф. І. № 4980. Оригінал).

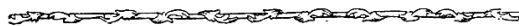
о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Yuriy Mytzyk – Doctor of History, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatytelska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraine, 01001)

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, буд. 4, м. Київ, Україна, 01001).

Inna Tarasenko, Candidate of Historical Sciences, researcher at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (vul. Trokhsviatytelska, bud. 4, m. Kyiv, Ukraine, 01001)

Дата подання: 15 березня 2019 р.

З МЕТРИКИ КОРОННОЇ (ДЕЯКІ ДОКУМЕНТИ НА ВОЛОДІННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ)¹

[публікація та переклад з польської Олександра Ляшева]

**Село Вибле благородному Годлевському товаришеві
по смерті благородного обозного коронного його королівською
милістю даровані**

Ми, Ян Казимир, сповіщаємо.

Що ми, звертаючи увагу на заслуги благородного Яна Годлевського, товариша корови нашої гусарської, який нам та Речі Посполитій у різних військових експедиціях вірно постійно з відвагою здоров'я та достатки свої віддавав, йому село Вибле, що в старостві Чернігівському лежить, яке по смерті благородного Калиновського, обозного коронного чернігівського, бродницького старости вільне, дати та дарувати вирішили. Що цим листом нашим даємо та даруємо. Те село названий благородний Годлевський з усіма будинками, ґрунтами, ріллями, лісами, борами, лугами, сіножатями, озерами, ріками, зі звіриними та рибними ловами, з бобровими гонами, з бортним деревом, з медовою даниною та з усіма іншими користями, підданими та їх роботою, буде тримати та користуватися аж до останнього краю життя свого. Обіцяємо це нашим та найясніших нащадків іменем, що названого Годлевського від спокійного користування названим селом не віддалимо та на віддалення жодного права не дамо й так спокійно пожиттєве володіння цілком і повністю збережемо. З огляду на це пожиттєве володіння, згідно з порядком Речі Посполитої, повинності всі цілком та повністю віддавати та виконувати повинен, права наші королівські, Речі Посполитої та костюлу католицького цілком зберігаючи.

А для кращої довіри цей лист, рукою нашою підписаний, печаткою коронною припечатати наказали ми. Даний у Варшаві дня XV місяця серпня року Божого MDCLII [1652]².

**Згода на тримання міста М'яна, Макошина та з іншими
належностями його милості пану каштелянові чернігівському по його милості
пану маршалку надвірному коронному**

Ми, Владислав IV, сповіщаємо.

Що ми, схилиючись до прохання вельможного Адама з Казанова, Казановського маршалка надвірного коронного, борисівського, солецького, козенецького, бельського, новотарського старости нашого, цим листом нашим дозволили, аби він міг певних добр, що розташовані у Чернігівському воєводстві, йому самому та вельможній Елжбеті Слушчанці, дружині його, що правом ленним вічним служать, а саме місто Мену, місто Макошин та ... села названі Буба, Липківці, Максаків, Холими, Дедути, Високе, Адамівка, Осьмаки, Дягова, Фесківка, Шарапівка, також Величківка, Мужилівка, Туря, Рудня, Казанівка, Домислин, Домислинка, також Ольшана на особи Адама з Брусилова Киселя, каштеляна чернігівського, старости нашого носівського та Анастасії Богушевичевни подружжя з права свого уступити та на них перехід права свого ленного в уряді якимсь коронним показати. Цим переходом права їх вельможних маршалка надвірного коронного та згаданої дружини його в силу відомої теперішньої

¹ Наведені нижче документи зберігаються в Archiwum Głównem Akt Dawnych w Warszawie (AGAD) – Головному архіві давніх актів у Варшаві. При перекладі максимально збережений їхній оригінальний стиль.

² AGAD. MK.192. K.286v–287.

згоди нашої, мають поміняти благородні Адам з Брусилова Кисіль, каштелян чернігівський, староста наш носівський разом з дружиною своєю. Вищеназвані добра із замками, городищами оселеними та пустими, з будівлями, містами, селами, хуторами, фільварками, борами, стрільцями, підданими тяглими та нетяглими, городниками, комірниками та з їх усякими повинностями, роботами, лісами, будами, ґрунтами, ріллями, полями та в полі засіяним збіжжям, лугами, пасовиськами, сіножатями, борами, дібровами, гаями, заростями, пасіками, чиншами грошовими, осипними, медовими та всякими повинностями, зі струмками, річками, ставами та з їх пустками, з млинами та їх вимолотом, корчмами та їх шинками, озерами, криницями, перевозами, бобровими гонами, та з ловами звіриними, пташиними, рибними, з бортним деревом, уходами, урочищами, та з усіма ... що приходяться, зараз та на потім .. користями так що названі але так з усіма селами, слободами, ґрунтами, околицями та належностями, що до тих добр, вищеназваних ex antiquo належать, вищезгаданий каштелян чернігівський з дружиною та з нащадками своїми чоловічої статі поки їх ставати буде ті всі названі добра правом ленним вічним тримати та користуватися мають так, як у вельможного маршалка надвірного коронного нашого ті добра у власності та користуванні були (за винятком тільки паління поташу та паління селітри, яке без особливої згоди нашої не мають вироблятися). Ті названі добра, як усі в цілому, так і кожен з них окремо, які тільки в тій волості Мянській, Макошинській, Домислинській, Турянській та в інших усіх селах, слободах, ґрунтах мають та містять, той же благородний вельможний каштелян чернігівський наш, дружина та нащадки його чоловічої статі, вільні будуть дати, дарувати, продати, проте, не без особливого на те дозволу нашого. З огляду на ленне право, названий вельможний каштелян наш чернігівський, дружина та нащадки його чоловічої статі, поки їх ставати буде згідно з порядку комісарів, до оборони країв тамтешніх завжди повинні готові бути. А більше нам жодної та скарбові нашому ніякі повинності віддавати не будуть.

На що маючи ліпшої віри рукою власною підписавшись, печатку коронну притиснути наказали ми. Даний у Варшаві на сеймі вальним ... коронним дня XXII місяця березня року Божого MDCXLV [1645]³.

Збереження Вашковича при острові Уланівському

Ми, Владислав Четвертий, сповіщаємо.

Що показаний перед нами лист, пам'яті короля його милості Сигізмунда Третього рукою підписаний під печаткою великою коронною, руським характером написаний, якого переклад на польські слова так:

Сигізмунд III з Божої ласки король Польщі, Великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Інфлянтський та Шведський, Готський, Вандальський спадковий король, сповіщаємо цим листом нашим усім взагалі та кожному зокрема, кому про те знати належить. Що ми, за сприяння панів рад та урядовців наших, за шляхетним Іваном Вашковичем чернігівцем цим листом нашим зберігаємо та залишаємо при спокійному триманні та користуванні острова Уланівського в дібровах чернігівських та урочищ, почавши з устя струмка Боровиці до Високого селища, від Високого селища полем Керхорева селища, Тхорова селища, Удолянівського острова, від Тхорова селища до Голікова гумнища, від гумнища йде Керехова чати дорогою з Листвена, з тієї дороги на низ замковий до Лахокевіна, вийшовши із Замкового лугу до городища Звеничів біля лісу Спитилова Свиниця до річки Мостівки та бабереки, з річки Мостівки біля лісу Проворського у доріжку в Замолайське болото. Із Замолайського болота до струмка Боровиці до устя біля ... до Тулянівського острова у Великовесічне ... Того острова, у вищезначених межах, має він, дружина та діти його тримати та користуватися на вічні часи й на те дали ми цей лист наш з підписом руки нашої та під печаткою коронною. Писаний у Варшаві дня IX червня року MDCXVI [1616].

Який лист вище описаний, у всіх пунктах, параграфах, статтях, положеннями, що в ньому описані, зміцнюємо, як не є праву звичайному суперечливий ..., підтверджуємо цим листом нашим так, щоби повагу свою мав ніколи не порушну.

3 AGAD. MK.189. K.280–281.

На що для ліпшої віри рукою нашою підписалися та печатку коронну притиснути наказали ми. Даний у Варшаві дня XVIII місяця березня року Божого MDCXXXV [1635]⁴.

**Право пожиттєве на двадцять волок в селі Пазнопали,
що в князівстві Чернігівському лежить, шляхетному Адамові Корсакові, козако-
ві королівському дане**

Ми, Владислав Четвертий, сповіщаємо.

З огляду на заслуги шляхетного Адама Корсака, козака нашого, які нам по всіх експедиціях воєнних вірно віддавав, тому йому двадцять волок, що в селі Пазнопали при Великій Весі у воєводстві Чернігівському у повіті Чернігівському лежать, ... листом нашим даємо. Які ті двадцять волок названий шляхетний Адам Корсак з усіма грунтами, полями, ріллями, лугами, лісами, корчмами, підданими, з усіма користями та належностями, які і приведені можуть бути (за винятком палення попелу), буде тримати та користуватися спокійно до смерті. Обіцяємо це по нас та по найясніших нащадках наших. І названого від згаданих добр не віддалимо і йому ціле та повне право пожиттєвого володіння збережемо. З тією проте умовою, аби до вивозу товарів коронних лісних підданих додавав. Поселення тамошнє при праві від нас даному залишив і до віддання поволовщини нам був зобов'язаний. Від інших повинностей вільний буде, окрім якщо Річ Посполита за спільною згодою постановить, що хоче. У цілому ... права наші, Речі Посполитої та костельні.

На що для ліпшої віри рукою ми своєю підписалися та печатку коронну прикласти наказали. Даний у Кракові дня XXVI місяця лютого року Божого MDCXXXIII [1633]⁵.

**Село Рогощ у воєводстві Чернігівському правом ленним
по благородних братах Сулимах благородному Захаріашові
Чеховському солдатові**

Ми, Ян Казимир, сповіщаємо.

То є мета заслуг відважних людей лицарських, що вони кладуть на шанц щодня щедро здоров'я та субстанції свої, та великі відваги у справах лицарських чинячи, певну собі простелити дорогу до ласки Божої. Та вони, заслугами проторувавши *proposita praemia*, від монархів слушно часу свого отримувати звикли. Ішов завжди до такої мети, тобто отримання ласки Божої, благородний Захаріаш Чеховський, стародавній солдат, котрого доблесть, мужність та відвага лицарські в багатьох різних експедиціях знамениті через немалий час перевірені. Як нікому не є тайними, так надзвичайною славою широкою прикрашені, великодушною рукою нашою слушно мають бути нагороджені. І для того ж хочемо ми до дальших послуг лицарських його, що під корогвою нашою гусарською в цей час служить, зігріти та заохотити. Добра наші та Речі Посполитої, що перебувають вільні, тобто село Рогощ назване, що у воєводстві Чернігівському лежить, яке по смерті благородних братів Сулимів до розпорядження нашого припало, правом ленним вічним люб'язно надати та дарувати вирішили ми. Що цим листом нашим даємо та даруємо. Має благородний Захаріаш Чеховський він сам, дружина та нащадки їх чоловічої статі поки їх *ex lumbis paternis* ставати буде, назване село Рогощ так, як у собі здавна має та в межах своїх містить та як колишні власники, а саме згадувані брати Сулимове по батькові своєму тримали з усіма тамтешніми володіннями, підданими, їх роботою, чиншами, всілякими повинностями, з грунтами, полями, ріллями, будинками, лугами, пасовиськами, сіножатями, з лісами, борами, гаями, заростями, пасіками, з данинами медовими або грошовими, з бортним деревом, з ловами рибними та звіриними, з бобровими гонами, з ріками, озерами, ставами, корчмами, млинами також всілякими користями, доходами зараз і на потім, що будуть. Проте, окрім товарів, зроблених з лісу, які не мають бути вироблені, хіба за ясною згодою нашою. Та в цілому ... з усіма належностями, що здавна до тих добр

4 AGAD. MK.181. K.67–68.

5 AGAD. MK.180. K.37–37v.

належать без винятку, тримати та спокійно користуватися, користі примножувати, правом ленним вічним. Вільно їм також буде названі добра дати, дарувати, продати, обміняти, не без особливої протезгоди нашої. З огляду на тримання та користування тих добр положенням про оборону замків тамтешніх, у праві ясно описаному, досить чинити повинні будуть і то під чинністю права того ж.

На що для кращої віри рукою нашою підписавшись, печатку коронну прикласти наказали ми. Даний у Кракові на сеймі щасливої коронації нашої дня XXIII місяця січня року Божого MDCXLIX [1649]⁶.

Певні добра або міські хутори благородному Калиновському ленним правом надані

Владислав IV. Сповідіаємо всіх взагалі.

Завжди маючи в нашій пам'яті відважні лицарські вчинки та заслуги благородного Мартина Калиновського, підкоморія подільського, ротмістра й старости нашого чернігівського, які він, як і в минулих багатьох походах проти неприятеля святого Хреста, а особливо проти Османа, турецького царя, коли той на держави коронні настував, з п'ятсотма лицарями, коштом своїм власним найнятих, до війська нашого прибув, де з відвагою здоров'я та статків своїх з любові до Вітчизни, мужністю й хоробрістю перед багатьма іншими першим був, і невмирущу славу старожитнього роду свого, перед Річчю Посполитою заслуженого, зберігаючи й примножуючи, підтвердив. Також і в нинішньому Московському, коли при наших двох корогах зі служилими людьми ставши, так собі з неприятелем у представлених okazіях поступав, як хороброму та відважному чоловікові належало. Такі його чинів кошти і труди, які він з любові до Вітчизни несе, приймаючи мило. Хочемо аби не лише він сам, але й нащадки його, прийнявши нашу ласку, до подібних нам і Речі Посполитої послуг, шляхом предка свого йдучи, схильними були. Йому самому, дружині та нащадкам його чоловічої статі ленним правом міські хутори, тобто над річкою Біло-віссу: Гуцин, Старий Млин, Смиків, Хвац, Рижики, Хмільниця. Над Стрижем ж річкою: Роща,⁷ Холавін, Шульжин, Кирскі, Варинці. Над Свинєю рікою: Петрушин, Чарторія, Терехова, Юрсов. На Косомачиним полю Товстоліс. Над річкою Десною Плоша. За Десною ж Піски, Підгоре, Муровчики, до того перевіз на річці Десні з усіма підданими, ріллями, ґрунтами, користями, борами, лісами та іншими всіма околицями та належностями, що до названих хуторів належать, даємо та даруємо. Про те, які він повинен правом достати, і які з їх власниками, якщо правом якимсь уживають, по праву чинити. Які то хутори правом отримає, він сам і нащадки його чоловічої статі тримати й користуватися ними будуть, скільки їм стане. Відносно тих хуторів усе те, що до ольвори міста нашого Чернігова буде належати, як то порох, рушниці та інше спорядження, забезпечувати повинен буде він та його нащадки. Також порядку в тому місті дотримуватися та інші обов'язки чинити буде під чинністю того права.

На що для кращої віри цей привілей нашою рукою підписали ми і нашу печатку коронну притиснути наказали ми. Даний в таборі за Смоленськом на околиці Богдановій дня VI місяця березня року Божого [1634]⁸.

Надання права ленного на села Рудку, Рижики з урочищем у воєводстві Чернігівському благородному Миколайові Біолтові, ловчому чернігівському дане по благородному Францишку Зброському

Ми, Ян Казимир, сповідаємо.

Заслуги відважних чоловіків, які в нас у свіжій завжди лишаються пам'яті, так і щоденно тягнуть за собою щедрість нашу королівську. Доброчинність ту, в якій

6 AGAD. MK.192. K.11–12.

7 У варіанті цього документа в книзі О.Ляшева «Козаки та селяни с. Роїща Роїської сотні Чернігівського полку» Кн.1 (2013) це слово подане як «Роїча», що пов'язано з якістю копії цього документа, наданої AGAD.

8 AGAD. MK.180. K.288–288v.

ми ніколи не хотіли відмовити благородному Миколайові Біолтові, ловчому чернігівському, так, аби він за відваги свої на цей час звичайно прихильною до себе визнав, вирішили ми йому добра села Рудку, Рижики з урочищем, що в воєводстві Чернігівському лежать, які по смерті благородного Францишка Зброського до розпорядження нашого припали, правом ленним вічним дати та дарувати, що даємо та даруємо цим листом нашим. Які то названі вище добра з усіма ґрунтами, ріллями, полями, лугами, сіножатями, пасіками, борами, лісами, гаями, корчмами, млинами, ставами, озерами, сажалками, з бобровими гонами, ловами рибними та звіриними, підданими та їх роботою, данинами, чиншами, десятинами та всіма іншими користями, належностями та околицями, що здавна до тих добр належать, названий благородний Миколай Біолт, ловчий чернігівський, він сам, дружина та нащадки чоловічої статі ..., правом ленним вічним тримати та користуватися мають. Вільно йому буде ті добра дати, дарувати, продати за згодою нашою. Проте ні селітру, ані товарів лісних робити не має без особливого дозволу нашого. Описані при тому положення про оборону замків тамтешніх досить чинити будуть. Права наші королівські.

На що для ліпшої віри. Даний в обозі під Зборовим дня XVIII місяця серпня року Божого MDCXLIX [1649]⁹.

**Згода на уступку села Чартореї вельможним Килиновським,
воєводою Чернігівським, благородному Лянцкоронському**

Ми, Владислав IV, сповіщаємо.

Так далеко милі та приємні є у нас у справі лицарській благородного Станіслава з Брежя Лянцкоронського заслуги, що він ще з молодості своєї почавши під час різних експедицій воєнних з такою вірою, зичливістю та охотою, які, як справжній лицар, нам та Речі Посполитій засвідчував. Що гідний завжди був ласки та добродетелі нашої панської, яку аби і на цей час пізнав, даємо згоду нашу на уступку права на його особу вельможному Мартину на Усятині Калиновському, воєводі чернігівському, брацлавському, літинському старості, яке йому служило, на село Чарторею, що є у воєводстві та повіті Чернігівському. За якою це уступлення права в книгах автентичних показане. Та за згодою нашою згадане село Чарторею з усіма його околицями та як в межах своїх має з двором, ріллями, ґрунтами ораними та неораними, лісами, борами, сіножатями, сажалками, ріками, озерами, ставами, рибними та звіриними ловами, бобровими гонами, медовою даниною, бортним деревом, млинами, корчмами, доходами, користями, поволовщиною, підданими та їх роботами, чиншами, податками та всілякими повинностями від них належними (за винятком селітри та товарів лісних, яких без згоди нашої не міг би робити) він сам, дружина та нащадки його чоловічої статі *ex lumbis paternis descendentes*, тримати та користуватися правом ленним вічним будуть. І вільно йому буде ті добра давати, дарувати, продавати за згодою проте нашою, виконуючи при тому повинності щодо оборони замків тамтешніх, описані під чинністю того ж права.

Для ліпшої віри. Даний у Варшаві дня XXX місяця травня року [1640]¹⁰.

Ляшев Олександр Вікторович – член Національної спілки краєзнавців України, більше двадцяти років займається дослідженням історії с. Роїща на Чернігівщині, автор восьми книжок, в яких висвітлюються різні аспекти минулого села. Чернігівська обл., Козелецький р-н, смт Десна, вул. Рибалка 3/68.

Дата подання: 23.04.2019 р.

9 AGAD. MK.191. K.239v–240v.

10 AGAD. MK.186. K.197v–198.

DOI: 10.5281/zenodo.3366462

РОЗВІДКИ

УДК 94(470.62)«179/...»

Михайло Коронатник

КУБАНЬ: ВІД УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ДО ЇЇ ЗРОСІЙЩЕННЯ. СПРОБА НЕУПЕРЕДЖЕНОГО АНАЛІЗУ

Частина II. Революційні події 1917–1921 років на Кубані. Кубанська Народна Республіка

У другій частині статті аналізуються соціально-політичні процеси, що відбувалися на Кубані протягом 1917–1921 років. Дається характеристика державних утворень на території краю, діяльності тодішніх військових і цивільних керівників кубанських урядів, у тому числі Кубанської Народної Республіки та Кубанського Краю. Звертається увага на складну ситуацію на території Кубані й Чорноморщини, боротьбу між різними політичними течіями, у першу чергу проукраїнськими й проросійськими, вибору союзника – Добровольчої армії чи України. Робиться висновок, що зусилля представників української спільноти не принесли бажаних результатів, і остаточно переможцем як на Кубані, так і в Україні, стали більшовики.

Ключові слова: Військова рада, Військовий уряд, Кубанська Народна Республіка, Кубанський Край, УЦР, Гетьманат, більшовики, Добровольча армія, українізація.

Коли Російська імперія розсипалася на шматки, багато народів отримали шанс здобути свободу. Оскільки переважна більшість населення Кубані була українцями, під час революційних подій 1917–1921 рр. багато політичних сил розглядали Кубань як частину майбутньої автономної України. Характерно, що на Всеукраїнському національному конгресі, який відбувся в квітні 1917 р. в Києві й сформував Центральну Раду як загальнонаціональний орган, головував кубанський козак Степан Ерастов. Коли вперше були висунуті пропозиції від Центральної Ради до Тимчасового уряду в Петрограді про створення української автономії, то в них зазначено, що до її складу, зокрема, має входити й Кубанська область¹.

Безпосередньо українську громаду Кубані на конгресі репрезентував Микола Левитський, котрий став членом УЦР, очолював там агітаційно-просвітній відділ. Переймався кубанськими справами й Павло Христюк, уродженець станиці Єлизаветинська, обіймаючи різні посади в українських урядах – Генеральний писар Генерального секретаріату, державний секретар Ради Народних Міністрів УНР, товариш міністра в урядах Б. Мартоса та І. Мазепи часів Директорії².

Отже, про досить тісні зв'язки Кубані з УЦР свідчить, зокрема, той факт, що до її складу увійшли представники краю М. Левитський та С. Ерастов. Більше того, на кінець листопада 1917 р. до України, щоб встановити план спільних дій Центральної

¹ Шурхало Дмитро. На Кубані серед чорноморських козаків було 83–86 відсотків українців – історик // Радіо Свобода.URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29017577.html> (дата звернення: 12.03.2019).

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 114–115, 141, 180.

Ради й Кубанського уряду, прибула делегація на чолі з Гнатом Білим. Швидко розвивалися й військові зв'язки. На Кубані створювалися ватаги «Вільного козацтва», здійснював свою діяльність «Чорноморський кіш» і «Гайдамацький кіш», ватажками яких були, відповідно, К. Бардіж та І. Адамов³.

Проте українська стихія на Кубані під час революції 1917–1921 рр. не набрала таких масштабів, як це було на Наддніпрянщині та Західній Україні, а українські діячі, встановивши зв'язки з іншими козаками й Денікіним, не змогли налагодити тривких стосунків з українцями-городовиками, що використали більшовики в своїх інтересах. Не було проголошено ні відокремлення від Росії, ні тіснішого зв'язку з Україною. III універсал Української Центральної Ради не висунув претензій Україні щодо Кубані. Контакти між Кубанню й українською державністю над Дніпром були слабкими й спорадичними.

У принципі, вибух революції 1917 р. захопив кубанців політично невідповідними. Серед свідомого прошарку Кубані відразу намітилися чотири течії. Перша – про-російська, яка дивилася на Кубань як на звичайну російську губернію й була проти будь-якої окремішності Кубанського Війська. Друга – козацька, що дбала насамперед про інтереси Кубанського Війська, пов'язаного з Росією. Її визнавала більшість козацької інтелігенції. Третя – течія, яка стояла за державну окремішність Кубані в складі Російської Федеративної Республіки. Четверта – проукраїнська течія, що бажала об'єднати Кубань з Україною на федеративних засадах без зв'язку з Росією.

Ці розбіжності поглядів на майбутнє Кубані невдовзі після вибуху революції призвели до станового гуртування, яке відразу поклато межу між козаками й городовиками. Останні мріяли з революцією одержати землю, а козаки не хотіли втрачати свого привілейованого становища.

Перша крайова влада краю постала в квітні 1917 р. на з'їзді населення в Катеринодарі у вигляді Обласної Ради та Обласного Виконавчого Комітету, що разом з комісаром Тимчасового Уряду, членом Державної Думи К. Бардіжем виконувала обов'язки крайового уряду.

Через розходження з Обласним Комітетом (він відстоював чітко виявлені централістичні російські тенденції) у червні 1917 р. кубанські козаки вийшли з його складу, тому деякий час на Кубані існували дві влади. 24 вересня 1917 р. розпочала свою роботу Друга сесія Кубанської Військової Ради, на яку були запрошені представники Української Центральної Ради. Їх (спочатку російською, а потім українською мовами) вітав Микола Рябовол⁴.

Оскільки тоді ще не вийшов Третій Універсал, українська делегація лише привітала своїх співвітчизників. Конкретика з'явилася пізніше. Уряд УНР у листопаді 1917 року офіційно визнав право на самостійне існування кубанських та донських козаків, а 30 грудня того ж року на з'їзді українських громадських діячів та представників українського населення Чорноморської губернії було ухвалено рішення «про приєднання Чорноморської губернії до України». 4 січня 1918 р. на заклик Української Чорноморської Ради 29 політичних партій та організацій підтримали Третій Універсал Центральної Ради та звернулися до Кубанського Військового Уряду про доцільність приєднання Кубані до України⁵.

Але друга сесія Військової Ради проголосила себе Крайовою Радою з функціями установчих зборів і схвалила конституцію Кубані, згідно з якою була проголошена республіка Кубанський Край у складі Російської Федеративної Республіки. Законодавча Рада мала діяти як парламент, що обирає Крайовий Уряд і Військового Отамана. Через незгоду між чорноморцями не вдалося висунути єдиного українського кандидата, тому орієнтований на Україну претендент Кіндрат Бардіж програв ви-

3 Український національний рух на Кубані у 1917–1920 рр. // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення : 19.03.2019).

4 Кубанська Народна Республіка // Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 12.03.2019).

5 Втрачена Кубань // Politiko. URL: <http://www.vybory2012.politiko.ua/blogpost53426> (дата звернення: 12.03.2019).

падковому кандидату, орієнтованому на Росію лінійцю Олександр Філімонову. А уряд очолив Лука Бич, який до 1917 р. в українському русі участі фактично не брав.

У цей час почали повертатися з фронту кубанські воїни, на яких розраховувало керівництво новопроголошеної держави. Та чимало фронтовиків були вражені більшовицькою агітацією. Тому невдовзі виявилось, що «кадрова військова сила Кубані втрачена»⁶. І військове міністерство кубанського уряду вирішило для оборони краю формувати добровольчі частини, переважно з необстріляних старшокласників міських шкіл. Творив Гайдамацький та Чорноморський коші Вільного козацтва Кіндрат Бардіж зі своїми синами – старшинами Віанором і Миколою. «Крім добровольчих частин, Кубуряд розпоряджався кубанським гвардійським дивізіоном, двома запасовими частинами й черкеським полком з командиром – полковником Султаном Келеч-Гіреєм і Кубанською військовою школою, яку заповнили прибулими з Києва з Костянтинівської піхотної школи та 1-ї й 4-ї київських шкіл прапорщиків»⁷.

Попри таку потужну збройну силу, на Кубані в 1918 р. були свої Крути. Коли треба було захищати кубанський уряд, козаків не виявилось. У січні – лютому 1918 р. захищати уряд від більшовицької навали стали «діти – учні середніх шкіл», які, часто не вміючи стріляти, гинули на фронті від куль та багнетів червоних⁸.

Зрештою, уряд Бича разом з невеликою Кубанською армією змушений був, як і Центральна Рада у Великій Україні, залишити столицю й почати нескінченні мандри. Центральну Раду повернули до Києва німці, кубанський уряд у Катеринодар – Добровольча армія. Але повернення й тут, і там було тимчасовим.

28 січня 1918 р. Законодавча Рада проголосила Кубанську Народну Республіку, яка в майбутньому ввійшла б до Російської Федерації. Головою нового уряду залишився Л. Бич. Ці події мали місце вже під час війни з наступаючими більшовиками, на боці яких виступили більшість городовиків і частина козаків. 16 лютого 1918 р. Законодавча Рада одноголосно проголосила самостійність Кубанської Республіки, її незалежність від Росії, хоч це й стало лише формальним актом. З одного боку, його сприйняли вороже білогвардійські воєначальники, які тоді формували свої війська на Дону, з іншого – значна частина населення опинилася на боці більшовиків. Саме це й стало головною причиною фіаско ідеї незалежності Кубані та з'єднання її з Україною.

Справді, ряд соціально-політичних факторів серйозно ускладнював ситуацію на Кубані. Фактично більше половини козаків і селян були українцями. Однак між двома станами панувала ворожнеча. І якщо термін «громадянська війна» має право на існування в українській історіографії 1917–1921 років, то саме на Кубані.

Володарями ситуації тут залишалися козаки, хоч би тому, що основні масиви землі належали їм, а іногородні мусили її орендувати. Зрозуміло, що жили прибульці значно бідніше, ніж козаки... «Іногородні були паріями в станичній громаді. В управі вони участі не брали, але повинність підводами виконували, при повені, пожежі чи ще якомусь нещасті вони мусили допомагати нарівні з козаками»⁹.

Було закладено нерівність і в отриманні освіти: діти іногородніх не мали права навчатися в міністерській («козачій») школі, яка утримувалася на громадські кошти й була престижнішою, ніж церковно-парафіяльні, де й мусили навчатися діти іногородніх. Рівень викладання у церковно-парафіяльній школі був нижчим.

«Взаємна злоба й ненависть доходили до того, – писав главноверх Таманської армії Ковтюх, – що іноді в боях, там, де зустрічалися козацькі й городовицькі частини, обидві сторони кидали геть набік зброю і завзято билися навкулачки, як то було під станицею Слов'янською»¹⁰.

На жаль, на початку XX ст. більшість кубанців забули, що діди козаків були такими

6 Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. II: Крижаний похід ген. Л. І. Корнілова на Кубань і втеча ген. А. Денікіна під захист німців. Новий Ульм, 1959. С. 65.

7 Там само. С. 66.

8 Там само. С. 203.

9 Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. I. Торонто, 1958. С. 24.

10 Врангель П.Н. Записки (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). Ч. I. Белое дело. Берлин, 1928. кн. V. С. 74–75.

ж прибульцями, як й іногородні. Забували також, що на боці червоних було й чимало козаків, зокрема, у січневих боях біля станиці Георгієво-Афіпської в більшовицьких лавах бився Таманський полк. Більше того, за визнанням комуністів, «без допомоги козаків вони на Кубані не перемогли б»¹¹.

Так що винними були обидві сторони. Кубань знищувалася кубанськими ж руками. Додайте сюди ще й конфлікт між козаками й селянами, котрі не мали права купувати або набувати іншим способом землю й мусили орендувати її в козаків. Революція 1917 року дала кубанському селянству сподівання на отримання землі. Козаки ж, навпаки, були вороже налаштовані щодо цього, адже її мали надавати селянам, відбираючи в землевласників. Тому не дивно, що коли наприкінці 1917 р. на Кубані сформувалася більшовицька Таманська армія, значну її частину становили місцеві селяни-українці.

Зважаючи на величезну перевагу більшовиків, на початку 1918 р. Законодавча Рада, Військовий Отаман та уряд із своїм військом залишили Катеринодар. Незабаром вони уклали угоду з генералом Л. Корніловим, командувачем Російської Добровольчої Армії, про спільну боротьбу з більшовиками. Коли 13 квітня 1918 р. Корнілова було вбито під Катеринодаром, його наступником став генерал А. Денікін, який уже без угоди далі командував військом Кубані.

Рішення про союз з Добровольчою армією замість союзу з Україною виявилось безвідповідальним. Характерно, що вже пізніше одним з аргументів проти природного союзу з прабатьківщиною став такий: в Україні «була недемократична влада генерала Павла Скоропадського»¹².

Історична відповідальність за всі людські жертви, які викликало це згубне рішення, лежить на прем'єрі Луці Бичу, Гнатові Білому, Петрові Макаренку, Гнатові Омельченку та інших. Іванис так оцінює роль Бича в катастрофічному рішенні про союз з Добровольчою армією: «Головну роль, звичайно, відіграв Л. Л. Бич, бо при його тодішньому авторитетові більшість йшла за ним. Коли б він голосував за Україну, то більшість була б за нею... Усе, що сталося після цього на Кубані, було наслідком отого нещасливого голосування». Кубанці-самостійники дуже багато поклалися на свого прем'єра Л. Л. Бича, вірили йому й слухали, а він «виявився занадто боязким і національно невиробленим...»¹³.

Незважаючи на такі непрості обставини, 20 січня 1918 р. Законодавча рада Кубанської Народної Республіки таки ухвалила резолюцію про прилучення Кубані на федеративних засадах до УНР. На думку історика Сергія Пархоменка, «Кубань шукала шляхи якогось союзу з Україною. І під союзом малося на увазі не стільки входження до складу, а союз військовий, і взагалі будь-які форми співпраці». Фахівці говорять про три спроби досягти того чи іншого союзу між Україною й Кубанню в 1918 р. Об'єднання не відбулося через агресію радянської Росії. Брутальна військова сила більшовиків задавила й Кубанську Народну Республіку і, зрештою, УНР¹⁴.

Варто наголосити, що в Києві кубанські землі вважали невід'ємною частиною України як тодішні ліві, так і праві. Єдиною принциповою розбіжністю між ними з цього питання були методи відвоювання Кубані: Грушевський та Винниченко віддавали перевагу дипломатії, а Скоропадський робив ставку на повстання проти «білогвардійців» й висадку гетьманського десанту¹⁵.

Важливо зрозуміти тодішній контекст. У квітні 1918 р. на Кубані почалося анти-більшовицьке повстання. У цій ситуації дуже багато залежало від того, хто першим надішле свої війська й допоможе. До речі, коли представник Української Центральної

11 Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. II: Крижаний похід ген. Л. І. Корнілова на Кубань і втеча ген. А. Денікіна під захист німців. Новий Ульм, 1959. С. 199.

12 Там само. С. 121

13 Там само. С. 122–123, 128

14 Горобець Сергій. Об'єднання Кубанської Народної Республіки та Української Народної Республіки // Європейська Україна. URL : https://eukraina.com/news/obednannja_kubanskoji_narodnoji_respubliki_ta_ukrajinskoji_narodnoji_respubliki/2018-01-22-24064 (дата звернення: 12.03.2019).

15 Кубанська Народна Республіка: народження та загибель // Україна. Ukraine. URL : <https://amazing-ukraine.com/iak-ukraintsi-pochaly-osvoiennia-kubani/> (дата звернення: 12.03.2019)

Ради Микола Галаган прибув до Катеринодара, то зауважив, що в Києві він бачив державу без армії, а на Кубані – армію без держави. Там воювали всі¹⁶.

М. Галаган разом з Є. Онацьким за дорученням Центральної Ради виїхали на Кубань і Дон 6 грудня 1917 р., де проводили переговори з регіональними урядами про створення федеративного уряду Росії. Наступного, 1918 року, Галаган був представником УНР при урядах Південно-Східного Союзу, Дону та Закавказзя¹⁷.

На тому контакти з Україною не припинилися. У травні 1918 р. від Кубанської Народної Республіки на перемовини з П. Скоропадським приїжджає делегація на чолі з головою кубанської Законодавчої ради – спікером кубанського парламенту Миколою Рябоволом. Велися переговори про допомогу, але з мемуарів міністра закордонних справ Української Держави Дмитра Дорошенка ми знаємо, що була укладена таємна угода про те, що Кубань має об'єднатися з Україною. Мали місце дебати – чи це буде федерація, чи Кубань стане автономією¹⁸.

Урешті-решт, до повного порозуміння з гетьманом кубанці не дійшли. Після повернення делегації з Києва 23 червня нарада 10 членів Ради в Новочеркаському вирішила не єднатися з Україною, а залишитися в союзі з Денікіном. На противагу цьому рішення, у жовтні 1918 р. до Києва прибула надзвичайна місія Кубанської Ради на чолі з В. М. Ткачовим із завданням укласти важливі угоди між Кубанською Народною Республікою та Україною. І такі угоди, серед яких торговельна й морехідна, були підписані. Були також встановлені дипломатичні та банківські зв'язки, підписана конвенція про залізничні шляхи сполучень, поштово-телеграфні зносини. У відповідь на делегацію Ткачова гетьманський уряд відправив на Кубань надзвичайну місію на чолі з полковником Ф. Боржинським.

Ліквідація Гетьманату та воєнні дії в Україні, більшовицький і білогвардійський терор завадили впровадженню цих планів у життя. Але кубанці не залишили спроб підтримати Україну в боротьбі за здобуття незалежності. У «Короткому огляді взаємовідносин між Кубанню та Україною», підготовленому денікінською контррозвідкою «Азбука», найактивнішими прихильниками союзу з Україною називалися М. Рябовол, Л. Бич, П. Макаренко, К. Безкровний, В. Богуславський. Про настрої кубанського козацтва зазначалося: «Тут козацтво відмовляється йти проти України, а також служити добровольцями». Відповідно до цього огляду, контакти між Кубанською республікою та УНР відбувалися через українську місію в Константинополі, куди з Кубані надходили гроші для допомоги Директорії, а головними посередниками між Україною й Кубанню виступали М. Рябовол (до його вбивства. – **Прим. авт.**) та Л. Бич, які й далі вели переговори про створення федерації між Кубанню та Україною¹⁹.

Про деякі аспекти українсько-кубанських відносин часів Гетьманської Держави варто зупинитися окремо. У часи, коли Лавр Корнілов брав в облогу Катеринодар, столицю Кубані, в Україні закінчував приготування до державного перевороту його давній симпатик Павло Скоропадський. Генерал Скоропадський з великою повагою ставився до Лавра Корнілова – як до «людини чесної і сильної». Повага й симпатія були взаємними²⁰.

У своїх «Спогадах» Павло Скоропадський зазначав, що Лавр Корнілов буквально примусив його українізувати 34-й корпус. «Я від Вас вимагаю українізації Вашого корпусу., – говорив Корнілов. – У Вас буде чудовий корпус»²¹.

16 *Шурхало Дмитро*. На Кубані серед чорноморських козаків було 83–86 відсотків українців – історик // Радіо Свобода. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/29017577.html> (дата звернення: 12.03.2019)

17 *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ, 1998. С. 80, 141.

18 *Шурхало Дмитро*. На Кубані серед чорноморських козаків було 83 – 86 відсотків українців – історик // Радіо Свобода. URL : (дата звернення: 12.03.2019).

19 Український національний рух на Кубані у 1917–1920 рр. // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 19.03.2019).

20 *Скоропадський Павло*. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Я. Пеленський; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського [та ін.]. Київ, Філадельфія, 1995. С. 63.

21 Там само. С. 64.

Більше того, «верховний» наполягав «на повній українізації геть до лазаретних команд»²². Навіть «у питанні створення української армії (!!!) Корнілов був прибічником українства»²³.

Якби не передчасний життєвий фінал Корнілова за два тижні перед тим, як Павло Скоропадський прийшов до влади в Україні, – то, напевно, Українська держава в особі її Гетьмана мала би цілком дружні відносини з Добровольчою армією на чолі з козаком-текінцем, що сповідував республіканські погляди. І, головне, Денікін – патологічний російський шовініст, не очолив би Добровольчу армію.

А так приязні стосунки, які існували між Павлом Скоропадським та Лавром Корніловим, нове керівництво Добровольчої армії не перейняло. Щоправда, поки був живий М. Алексєєв, співпраця продовжувалася. Але одразу ж після смерті М. Алексєєва Денікін виявив неприховану ворожість до Скоропадського як до «зрадника Росії», що «продався німцям». Почалася сильна агітація серед офіцерів. Їх закликали не вступати в частини, які формував Павло Скоропадський²⁴.

Коли мова йде про місію Рябовола до Києва, яка нібито оповита романтикою братнього єднання українців Великої України та Кубані, то це не зовсім відповідає реаліям. Насправді місія ця інспірована й використана Денікіним, щоб через Рябовола і його прихильників одержати від Павла Скоропадського, начебто для кубанців, зброю, набої та амуніцію. Ось як про це пише В. Іванис: «Для одержання амуніції з України керівники Добрармії рішили використати кубанців, хоч і було лячно пускати їх до розмов з українськими «сепаратистами»²⁵. Але все-таки одержали те, що хотіли. «За свідченням колишнього представника німецького командування на Дону майора Кохенгаузена, Добрармія одержала від німців через кубанців 20000 карабінів і 10000000 набоїв»²⁶.

Через деякий час кубанські полки, озброєні Українською державою та Доном, у складі Добровольчої армії понеслися катувати свою праматір – Україну. Як і за часів Катерини II, Павла I, Миколи I та інших російських імператорів, козаки (українці з діда-прадіда) стали надійною зброєю в руках росіян у боротьбі проти України.

До речі, коли у 1920 р. формувався останній кубанський уряд, заступник голови катеринодарської «Просвіти» Павло Сулятицький, якого прохали очолити Міністерство юстиції, єдиний із кандидатів поставив умову, за якої він дасть свою згоду на призначення, щоб «Кубанщина не воювала з Україною»²⁷.

Коли в кінці жовтня 1918 р. всю територію Кубані було звільнено від більшовиків, Денікін хотів встановити на Кубані свою диктатуру. Проте Крайова Рада на своїй надзвичайній сесії 4 грудня 1918 р. схвалила другу кубанську конституцію, а назву Кубанська Народна Республіка замінила на Кубанський Край. На підставі нової конституції Кубань становила собою незалежну республіку з демократично-парламентським устроєм до встановлення нового ладу в Росії, після чого вона мала стати окремою складовою частиною майбутньої Російської Федеративної Республіки вільних народів і земель.

Серед кубанських козаків тоді виявилися дві політичні течії. Чорноморці-українці були противниками Денікіна і стояли за самостійність Кубані й утворення союзу козацьких земель, України й Кавказу та звільнення Кубані від влади Денікіна. Русофільська течія (насамперед лінійці) на чолі з військовим отаманом Філімоновим та прем'єром (з грудня 1918 р.) Ф. Сушковим стояла за об'єднання лише Дону, Кубані й Терека і намагалася створити з козацьких земель базу для «єдиної неподільної» Росії. Цій течії вдалося 13 червня 1919 р. скликати конференцію Дону, Кубані й Терека. Кубанську делегацію на цій конференції очолив М. Рябовол. Він виступив

22 Там само. С. 72.

23 Там само. С. 79.

24 Там само. С. 238.

25 Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. II: Крижаний похід ген. Л. І. Корнілова на Кубань і втеча ген. А. Денікіна під захист німців. Новий Ульм, 1959. С. 116.

26 Там само. С. 114.

27 Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. III: Кубанський край і денікініада. Новий Ульм, 1960. С. 218.

з промовою за об'єднання всіх, хто бореться проти більшовиків із застереженням щодо Добровольчої армії. Тоді денікінці його вбили, після чого з ініціативи донців конференція перетворилася на «південноросійську», в якій взяли участь і представники Добровольчої Армії. На думку русофілів, конференція мала утворити на півдні колишньої Російської імперії єдину російську державну владу, якій підкорилися б козацькі країни та Україна, а потім і Кавказ.

Кубанці ж, спираючись на Законодавчу Раду й новий проукраїнський уряд П. Курганського, що замінив русофільський уряд П. Сушкова, саботували південно-російську конференцію. За такої ситуації Денікін здійснив державний переворот на Кубані. 6 листопада 1919 р. генерал В. Покровський оточив Крайову Раду, заарештував 10 її членів і примусив зробити в конституції зміни, яких вимагав Денікін. Новим військовим отаманом Рада обрала генерала М. Успенського, а уряд знову очолив русофіл Ф. Сушков.

Реакцією на це насильство стало залишення протибільшовицького фронту кубанськими козаками, після чого Добровольча Армія була цілковито деморалізована. Її рештки в лютому 1920 р. опинилися в Криму та знову на Кубані. Тим часом у грудні 1919 р. помер військовий отаман генерал М. Успенський. Скликана на другу сесію Крайова Рада прогнала на першому засіданні денікінську президію й уряд, відновила конституцію, обрала військовим отаманом генерала М. Букрєтова, ворожого до Добровольчої Армії. 4 січня 1920 р. сформував уряд було доручено самостійникові – українцеві Василю Іванисові.

Першим завданням новий уряд поставив розірвання стосунків з Добровольчою Армією, а боротьбу проти Росії повести в союзі з Україною й Кавказом. Проте цей план не був реалізований. Справа в тому, що старий уряд Сушкова домовився з Доном і Тереком скликати нове козацьке об'єднання – Верховний Круг Дону, Кубані й Терека. Депутати нового надпарламенту, зібравшись у Катеринодарі, проголосили себе вищою владою над Доном, Кубанню й Тереком, хоча в той час вільною від більшовицької окупації була лише Кубань. Тому ця декларація не мала практичного значення, як і створення уряду «Півдня Росії», який незабаром розпався. Капітулювала й та частина Кубанського війська (15 тис.), яка була переведена в Крим під командування генерала П. Врангеля. 19 травня 1920 р. Законодавча Рада на своїй останній сесії в Адлері ухвалила: «Військовий Отаман і уряд мусять зберегти кубанські інституції державної влади і вести боротьбу за визволення Кубані до кінця». Після зречення генерала Букрєтова обов'язки військового отамана перейняв на підставі конституції голова уряду В. Іванис.

Глава Директорії УНР С. Петлюра, передбачаючи поразку у війні з радянською владою, планував поїхати на Кубань, щоб звідти з допомогою козаків розпочати «новий визвольний похід» на Україну. Але його випередила кубанська делегація, яка 9 серпня 1920 р. прибула до Варшави й за повноваженням голови уряду та в. о. Кубанського військового отамана Василя Іваниса підписала з делегацією Директорії УНР угоду, за якою Україна та Кубань визнавали незалежність одна одної та зобов'язувалися надавати в усьому взаємодопомогу. У січні 1921 р. Іванис особисто відвідав Петлюру, який перебував після поразки військ Директорії в еміграції в Польщі. За його спогадами, Симон Петлюра пропонував модифікувати підписану з Кубанню угоду на тіснішу, а той, у свою чергу, вважав, що укладання таких документів емігрантськими урядами, що не мають реальної влади на територіях, які вони нібито представляють, спричинить лише гостру критику та непотрібну балаканину²⁸.

Наскільки ж близько Кубань у 1918–1920 роках наблизилася до союзу чи до об'єднання з Україною? Російська імперія не давала простору для вільного самовияву, тому після 1917 р. для кубанців виникають різні альтернативи: об'єднатися з Україною в єдиний модерний національний проект, створити свій козацький кубанський проект чи козацький проект в об'єднанні з іншими найближчими козацькими утвореннями – Доном і Тереком або ж стати частиною великоросійського національного проекту.

28 Пукіш Володимир. Кубанський вибір // Тиждень.ua. URL : <https://tyzhden.ua/history/21177> (дата звернення: 19.03.2019).

Серед кубанської еліти були люди, які пропонували різні альтернативи. Голова Законодавчої Ради Кубанської Народної Республіки Микола Рябовол тяжів до України, Іван Макаренко виступав за кубанську самостійність, представники козаків-лінійців тяжіли до великоросійського проекту. Але в кубанців не було змоги завершити самовизначення, вони опинилися між червоною та білою Росією, і все закінчилося тим, що вони потрапили під більшовицький режим²⁹.

Не варто забувати, що кубанці безпосередньо зробили багато і для українського національно-визвольного руху. Досить значна частина їх представників брала активну участь у боротьбі за українську державність. В Армії Української Народної Республіки кілька відділів повністю склалися з кубанських козаків. Відділ кубанських козаків на чолі з отаманом Юшкевичем входив до однієї з найбоєздатніших частин Армії УНР, славної Третьої Залізної дивізії, вояки якої у травні 1920 р. першими вступили до Києва. Кубанський козак генерал-хорунжий В. Павленко був командуючим авіацією Армії УНР, а кубанський козак генерал-хорунжий К. Смовський командував бригадою Окремої кінної дивізії Армії УНР. Кубанський козак Андрій Чорнота відзначився як один з лідерів Холодноярської республіки³⁰.

Проголошення самостійної Кубанської Народної Республіки в 1918 р. та приєднання її, хоч і формально, на федеративних засадах до України – це унікальний історичний факт. Проте, і це також факт, у добу революції 1917–1921 років не знайшлося українського імені, навколо якого б об'єдналася збройна українсько-кубанська сила, до речі, потужніша від Армії УНР. Через відсутність авторитетних проукраїнських провідників ініціатива перейшла до Корнілова, а після його смерті – до Денікіна.

Звісно, свідомих українців серед кубанців вистачало. Найвидатнішими серед них виявилися Микола Рябовол, Василь Іванис та Кузьма Безкровний.

«Гарячий патріот Кубані», талановитий організатор, «надзвичайний громадський діяч» Микола Рябовол у Законодавчій раді вважався «божищем». «Не було жодного випадку, – зазначав В. Іванис, – щоб розбурхане море цієї установи не послуhalось його поради»³¹. Цього не могли не бачити денікінці, які й знищили його після того, як він публічно піддав критиці «Особое совещаніє» Добровольчої армії.

А от Кузьма Безкровний, «українець із крові та кісті», переконаний ворог Росії, був дуже «обережний і маломовний»³². Напевно, однією з причин цієї обережності стало вбивство денікінцями Миколи Рябова. Інша можлива причина – його думки «були далекі для більшості»³³, тобто, на думку В. Іваниса, кубанські обранці виявилися настільки національно й політично невиробленими, що Кузьма Безкровний не сподівався на розуміння ними очевидних національних істин. Тому він переважно відмовчувався.

Василь Іванис, оцінюючи ситуацію на Кубані в 1917–1918 роках, писав, що треба було «звернути увагу на національний момент і спробувати зорганізувати населення на широкий національний платформі. У цьому напрямку перед Кубурядом лежала цілина, над якою можна було працювати без конкуренції. Але Кубуряд на цей шлях не став, бо він не вів, а крокував за щоденними подіями. А козацькі проводирі в їхній більшості почували себе перш за все козаками... В Кубуряді свідомих українців не було. Були там люди, що з симпатією ставилися до українства...»³⁴. Та й вони, як і інші «самостійники», продовжували «турбуватися «загальнодержавними» інтересами»³⁵.

Спорідненість Кубані з Великою Україною виявлялася, насамперед, у політичній

29 Шурхало Дмитро. На Кубані серед чорноморських козаків було 83–86 відсотків українців – історик // Радіо Свобода. URL : (дата звернення: 12.03.2019).

30 Білий Д. Д. Кубанське козацьке військо // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 438 с.

31 Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. II: Крижаний похід ген. Л. І. Корнілова на Кубань і втеча ген. А. Денікіна під захист німців. Новий Ульм, 1959. С. 234

32 Там само. С. 203.

33 Там само. С. 253.

34 Там само. С. 242.

35 Там само. С. 102.

невиробленості мас та її лідерів. На думку Романа Ковалю, прем'єр Лука Бич відіграв у історії кубанців таку ж роль, як і прем'єр Володимир Винниченко на Великій Україні. У цих постатях, як видається, сконденсовано причини нашої поразки. Революційний рух несподівано виніс їх на вістря подій. Та вони на той час уже були духовно скалічені імперією. Бич і Винниченко, українці за походженням, не були самостійниками. Вони, керівники урядів, не могли уявити, що український народ може, як й інші народи світу, жити самостійним державним життям³⁶.

Остання спроба Законодавчої Ради Кубанського Краю відстояти свою державність була здійснена її делегацією на Паризькій мирній конференції, яка проходила з перервами з 18 січня 1919 р. до 21 січня 1920 р. Вона вирішувала кілька базових завдань: підписання мирних договорів з переможеними державами, врегулювання питання кордонів, визнання нових незалежних держав і заснування Ліги Націй.

Україну на конференції представляла об'єднана делегація Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Очолював її Григорій Сидоренко, а заступником був колишній державний секретар закордонних справ ЗУНР Василь Панейко. На переговори в Париж українська делегація привезла карту, на якій у складі України була позначена, разом із Галичиною й Кримом, також Кубань, оскільки остання також сприймалася як частина території України. Правда, на той момент кубанський уряд був повністю залежний від «білого» руху й контакти з їхніми представниками в Парижі, якщо й були, то чисто формальні. Час же, коли дійсно велися інтенсивні переговори про входження Кубані на федеративних засадах до складу України за гетьмана П. Скоропадського, минув. А карта, привезена на мирну конференцію, відносилася саме до того періоду. Розрахунок представників УНР був лише на те, що Кубань на якихось засадах все-таки зможе приєднатися до України.³⁷

Сама ж делегація Кубані просила міжнародної допомоги. Але, зрештою, як і українська делегація, не одержала підтримки від держав Антанти. Тож український уряд Кубані опинився сам на сам з Червоною й Білою арміями і, зрозуміло, вистояти за таких умов не зміг. У 1919 р. залишки Законодавчої Ради були ліквідовані, і згодом тут була остаточно встановлена радянська влада. Подальша доля Кубані була схожою з долею України: репресії, чистки, голодомори, зросійщення³⁸.

Найголовнішим чинником, що активізував український рух на Кубані з 1917 р., була діяльність української національної еліти – інтелігенції, яка формувалася з кінця XIX ст. Зазвичай її представники були вихідцями з козацького «чорноморського середовища». Саме вони забезпечили Кубань власними кадрами інтелектуалів – істориків, статистів, інженерів, економістів. Чимала частка з них поєднувала наукову працю з українською просвітницькою, громадською та революційною діяльністю.

З падінням царської влади в лютому 1917 р. на Кубані почалася масова українізація видавничої справи та періодичної преси. Першу українську газету «Чорноморець», яка почала виходити в Катеринодарі 11 вересня 1917 р., видавало товариство «Ранок». Редактором газети був комісар української народної освіти в Кубанській області козак-кубанець В. Чепелянський, призначений від Генерального секретаріату Української Центральної Ради. Видання виходило під гаслом «Хай живе федеративна демократична республіка!». Як відомо, вийшло лише сім номерів «Чорноморця», значне місце в яких приділялося публікації документів УЦР і Генерального секретаріату, інформації про події в Україні та на Кубані. Зокрема, було опубліковано розпорядження генерального секретаря народної освіти УЦР І. Стешенка щодо впровадження з 1917–1918 навчального року викладання в школах українською мовою там, де є більшість українців, а також учителі, які володіють цією мовою³⁹.

36 Коваль Роман. Нариси з історії Кубані // Українське життя в Севастополі. URL : <http://ukrlife.org/main/kubann/1content.htm> (дата звернення: 12.03.2019).

37 Шурхало Дмитро. Паризька мирна конференція 1919 року: на мапі України були Крим і Кубань // Радіо Свобода. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28457626.html> (дата звернення: 12.03.2019).

38 Втрачена Кубань // Politiko. URL: <http://www.vybory2012.politiko.ua/blogpost53426> (дата звернення: 12.03.2019).

39 Петренко С. Д. Чорноморець. // Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я /Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. С. 569.

Характерно, що надалі україномовні видання Кубані фінансувалися з Києва. Цим займався уряд гетьмана П. Скоропадського. Серед періодичних видань, окрім «Чорноморця», які виразно стояли на проукраїнських позиціях, були «Вольная Кубань» (орган Кубанського військового уряду, редактор Г. Білий), «Свободная Кубань», «Вольный казак» (виходили в 1919 р.), «Воля» (1920 р.), «Голос кубанца» (1918 р.), «Чорноморщина» (україномовна, виходила у Новоросійську), «Чорноморський українець» (1918, Новоросійськ, редактор О. Досвітній)⁴⁰.

На п'ять місяців раніше, ніж перший регіональний український часопис «Чорноморець», 9 квітня 1917 р. в Новоросійську, адміністративному центрі Чорноморської губернії, почав видаватися тижневик «Чорноморська Рада». Перший номер вийшов під гаслом: «Хай живе демократична федеративна республіка!», що пізніше використала й редакція «Чорноморця»⁴¹.

На Кубані з'явилися українські книгарні й читальні. Відновило свою роботу товариство «Просвіта», розігнане в 1907 р. Воно починає видавати твори українських класиків та підручники. Насамперед були видані твори Тараса Шевченка «Єретик», «Царі», «Розрита могила» та балада відомого кубанського українського поета В. Мови (Лиманського) «Козачий кістяк». Особливу роль відіграло Товариство в зростанні інтересу до українського театру. Так, 9 липня 1917 р. в станиці Старокорсунській з успіхом пройшов спектакль «Бондарівна»; 25 березня в станиці Охтирській був з розмахом відсвяткований шевченківський ювілей.

Українське театральне й музичне мистецтво активно пропагувалися. Наприклад, у Новоросійську українська громада регулярно влаштовувала концертні й театральні постановки. Українська музика звучала під час «Етнографічних концертів» у різних містах Кубанської області. Підсиленню інтересу до української культури сприяли й контакти в цій сфері Кубані й України. За дорученням Міністерства освіти Центральної Ради на Кубань для концертної діяльності була відряджена капела з 20 бандуристів. А двоє кубанських бандуристів – М. Теліга та Ф. Діброва вирушили з концертом до Києва⁴².

Почалася стихійна українізація початкових шкіл у станицях і хуторах з українським населенням. У квітні 1917 р. в Катеринодарі відбувся Кубанський Крайовий з'їзд учителів, який прийняв резолюцію про українізацію шкіл там, де живуть українці. І вже влітку цього року в Катеринодарі та Єйську відкрилися перші українські вечірні курси з підготовки вчителів для українських шкіл, розпочався масовий перехід шкіл на українську мову викладання, видання української літератури для навчання дітей. Зокрема, «Український буквар» витримав два видання протягом 1917–1918 рр.

Рішення про перехід на українську мову приймали станичні сходи. Так, наприклад, рішення сходу станиці Старолеушківської передбачало «з першого вересня в наших станичних школах ввести викладання на рідній мові, так як тільки рідна школа, викладання рідною мовою здатне принести користь населенню краю і Батьківщини»⁴³.

Завдяки зусиллям українських активістів кубанська крайова влада змушена була безпосередньо опікуватися питаннями розвитку української культури. Через офіційну позицію Крайової Ради восени 1917 р. почався організований перехід шкіл на українську мову. А 4 листопада 1918 р. після проведення представниками Кубанської Ради дослідження з питань освіти на її черговому засіданні уповноважений у справах народної освіти у своїй доповіді чітко зазначив, що навчання грамоті краще розпочинати рідною українською мовою, а вводити її необхідно на всіх ступенях початкової, середньої та вищої школи. Зазначимо, що багато шкіл у станицях було відкрито за кошти самих козаків.

40 Український національний рух на Кубані у 1917–1920 рр. // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 19.03.2019).

41 Петренко Є.Д. Чорноморська Рада, газета // Енциклопедія історії України: Т. 10 : Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. С. 570–571.

42 Український національний рух на Кубані у 1917–1920 рр. // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 19.03.2019).

43 Там само.

При Міністерстві освіти Кубанського краю була створена посада інструктора по українській школі, котрий мав надавати станичним школам допомогу в перепідготовці вчителів для викладання української мови. У 1919 р. в столиці Кубані було відкрито українську гімназію та Кубанський учительський інститут, який включав українське відділення. У Єйську були запроваджені регулярні українські вчительські курси та засновано «Кубанську українську учительську спілку». 7 березня 1919 р. Крайовим урядом видано циркуляр, згідно з яким місцева влада повинна була надавати повну можливість навчання дітей рідною мовою. З цією ж метою 9 серпня видано урядовий циркуляр про українізацію шкіл. Згідно з цим документом, пропонувалося у всіх школах провести збори задля виявлення бажання учнів та їхніх батьків учитися материнською мовою, визначення кількості вчителів, що можуть навчати українською мовою. Виходячи з конкретних факторів, мали організовувати переведення шкіл на українську мову або створювати українські класи в російських школах. 2 вересня 1919 р. черговим циркуляром кубанської влади в Катеринодарі відкрилися курси методики навчання рідної мови для вчителів українських шкіл. Посаду головного лектора отримав М. Левитський, на той час директор Полтавського учительського інституту⁴⁴.

На початку 1920 р. в Кубанській області діяли Політехнічний інститут, близько 200 середніх навчальних закладів, 2200 народних шкіл, Учительський інститут і три учительські семінарії, три консерваторії. У 1917 р. було визначено, що організація народної освіти в Кубанській області знаходиться на першому місці серед усіх регіонів Російської імперії. У Катеринодарі був відкритий великий музей історії Кубані та Кубанського козацького війська⁴⁵.

Подальший розвиток українського руху на Кубані, як і власне державності, був обумовлений наслідками поразки в боротьбі з більшовиками.

Отже, які узагальнюючі висновки можна зробити стосовно національно-визвольних та революційних змагань в Україні й на Кубані та тих процесів, що їх поєднували? У той складний час доля звела кубанців з Добровольчою армією, керівництво якої боролось проти більшовизму, плануючи відновити стару Російську імперію. Національне самовизначення і створення незалежних держав не входило в їхні плани. Після спроб Денікіна насадити кубанцям політику терору проти їхнього проукраїнського керівництва Кубань порвала з Добровольчою армією, але було вже пізно. Більшовики, використовуючи давній шовіністичний принцип «Розділяй і володарюй», зуміли перемогти та завоювати й Україну, і Кубань.

Очевидно, що об'єднання України й Кубані зміцнило б українські військові сили в боротьбі проти Росії, і в нашої країни було би більше шансів утримати свою незалежність. Так само зрозуміло, що вихід кубанських військ зі складу Добровольчої армії ослабив білогвардійців, що й призвело в результаті до їхньої поразки. Інакше кажучи, кубанський фактор відіграв важливу роль в історії. Помилки і чвари політичних лідерів того часу, які не спромоглися об'єднати свої сили, посприяли тому, що у війні переміг російський більшовизм.

References

Bych, L. (1927). *Kuban u kryvomu dzerkali (Z pryvodu «Narysiv z istorii revoliutsii na Kubani»* P. P. Suliatytskoho). Praha.

Bilyi, D. D. (2008). *Kubanske kozatske viisko*. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 5: Kon – Kiu / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K., Ukraina: V-vo Naukova dumka.

Verstiuk, V., Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Bibliografichnyi dovidnyk*. K., Ukraina.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Більшій Д. Д. Кубанське козацьке військо // Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. С. 435–438.

Vranhel, P. N. (1928). Zapysky (noiabr 1916 h. – noiabr 1920 h.). Ch. I. Kn. V. Beloe delo. Berlyn.

Vtrachena Kuban. (2019). Politiko. Retrieved from: <http://http://www.vybory2012.politiko.ua/blogpost53426>.

Horobets, Serhii. (2019). Obiednannia Kubanskoi Narodnoi Respubliky ta Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Yevropeiska Ukraina. Retrieved from: http://https://eukraina.com/news/obednannja_kubanskoji_narodnoji_respubliki_ta_ukrajinskoji_narodnoji_respubliki/2018-01-22-24064.

Ivanys, V. (2019). Borotba Kubani za nezalezhnist. Miunkhen. 1968. Diasporiana.org.ua Elektronna biblioteka. Retrieved from: <http://http://diasporiana.org.ua/istoriya/19-ivanis-v-borotba-kubani-za-nezalezhnist/>.

Ivanys, V. (1958). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. I. Toronto.

Ivanys, V. (1959). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. II: Kryzhanyi pokhid hen. L. I. Kornilova na Kuban i vtecha hen. A. Denikina pid zakhyst nimtsiv. Novyi Ulm.

Ivanys, V. (1960). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. III: Kubanskyi kraj i denikiniada. Novyi Ulm.

Koval, Roman. (2019). Narysy z istorii Kubani. Ukrainske zhyttia v Sevastopoli. Retrieved from: <http://http://ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>.

Kubanska Narodna Respublika. (2019). Vikipediia. Retrieved from: <http://https://uk.wikipedia.org>.

Kubanska Narodna Respublika: narodzhennia ta zahybel. (2019). Ukraina. Ukraine. Retrieved from <http://https://amazing-ukraine.com/iak-ukraintsi-pochaly-osvoiennia-kubani/>.

Kubanska respublika. Dosiazhna volia. (2019). Pravyi sektor. Retrieved from <http://https://pravyysektor.info/prosvitnyctvo/oriyentyry/kubanska-respublika-dosyazhnavolya>.

Nasha Kuban: 100 rokiv Kubanskii Narodnii Respublitsi. (2019). Etcetara. Novyny. Analitika. Fakty. Retrieved from: <http://https://uk.etcetera.media/nasha-kuban-100-rokiv-kubanskiy-narodniy-respublitsi.html>.

Petrenko, Ye. D. (2013). Chornomorets. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 10: T – Ya /Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K., Ukraina: V-vo «Naukova dumka».

Petrenko, Ye. D. (2013). Chornomorska Rada, hazeta. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 10: T – Ya /Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K., Ukraina: V-vo «Naukova dumka».

Polovyi, Renat. (2002). Kubanska Ukraina. K., Ukraina: Diokor.

Pukish, Volodymyr. (2019). Kubanskyi vybir. Tyzhden ua. Retrieved from <http://https://tyzhden.ua/history/21177>.

Skoropadskyi, Pavlo. (1995). Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918. /holov. Red. Ya. Pelenskyi; NAN Ukrainy, In – t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho [ta in.]. Kyiv, Ukraina. Filadelfiia.

Suliatytskyi, P. (2019). Narysy z istorii revoliutsii na Kubani. Praha, 1926. Diasporiana.org.ua Elektronna biblioteka. Retrieved from: <http://http://Diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11278/file.pdf>.

Ukrainskyi natsionalnyi rukh na Kubani u 1917-1920 rr. (2019). Vikipediia. Retrieved from: <http://https://uk.wikipedia.org>.

Shurkhalo, Dmytro. (2019). Na Kubani sered chornomorskykh kozakiv bulo 83 – 86 vidsotkiv ukraintsiiv – istoryk. Radio Svoboda. Retrieved from: <http://https://www.radiosvoboda.org/a/29017577.html>.

Shurkhalo, Dmytro. (2019). Paryzka myrna konferentsiia 1919 roku: na mapi Ukrainy bulu Krym i Kuban. Radio Svoboda. Retrieved from: <http://https://www.radiosvoboda.org/a/28457626.html>.

Коропатник Михайло Михайлович – доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського (Чернігів, вул. Слобідська, 83).

Mykhailo Koropatnyk

Associate Professor of Social Sciences and their Teaching Methods, Candidate of Historical Sciences, senior lecturer at K. Ushynskyi Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Chernihiv city, 83 Slobidska St.)

KUBAN REGION: FROM UKRAINIAN COLONIZATION TO ITS RUSSIFICATION. ATTEMPT OF IMPARTIAL ANALYSIS

Part II. The revolutionary events of 1917–1921 in Kuban. The Kuban People's Republic

The second part of the article analyses the socio-political processes that took place in Kuban during the period from 1917 to 1921. The characteristic of state formations throughout the territory and activities of military and civilian leaders of Kuban governments of that time is given. Attention is drawn to the difficult situation on the territory of Kuban and the Black Sea area, the struggle among different political trends, primarily pro-Ukrainian and pro-Russian, the choice of an ally – the Volunteer Army or Ukraine.

Since the overwhelming majority of the population in Kuban were Ukrainians, during the revolutionary events numerous political forces considered Kuban as part of a future autonomous Ukraine. Significantly, the All-Ukrainian National Congress, which took place in April 1917 in Kyiv and formed the Central Council as a national body, was headed by the Kuban Cossack, Stepan Erastov.

However, the Ukrainian population in Kuban did not reach such proportions as it was in Dnieper Ukraine and Western Ukraine, and Ukrainian leaders, having established ties with other Cossacks and Denikin, could not establish long-lasting relations with the town Cossacks (Horodovi Kozaky). Bolsheviks used this to their advantage.

In principle, the outbreak of the revolution of 1917 caught the population of Kuban politically unprepared. Among the politically conscious stratum of Kuban, there were four trends: the pro-Russian trend, that considered Kuban to be an ordinary Russian province; the Cossack trend, that was primarily focused on the interests of the Kuban Army, linked further with Russia; the trend, which stood for the state separation of Kuban within the Russian Federation; the pro-Ukrainian trend, that wished to join Kuban to Ukraine on a federal basis without contact with Russia.

These divergent views on the future of Kuban led to the class grouping shortly after the outbreak of the revolution, which immediately set the line between the Cossacks and the town Cossacks.

In the end, the efforts of the Ukrainian community did not bring the desired results, and the Bolsheviks became the final winners both in Kuban and in Ukraine.

Key words: Military Council, Military Government, the Kuban People's Republic, Kuban Region, the Central Council of Ukraine, the Hetmanate, Bolsheviks, the Volunteer Army, Ukrainization.

Дата подання: 25.04.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3366465

Юхим Комаровський, Назар Котельницький

ПЕЧАТКА ДИНАСТІЇ ПЕТРУНКЕВИЧІВ З АРХІВУ М. А. ШЛІППЕНБАХА (1928–2010) ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (60–80 pp. XIX ст.)

Розвідка присвячена запровадженню до міжнародного наукового обігу унікального джерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України – печатки династії Петрункевичів з архіву М. А. Шліппенбаха. Наведений сфрагістичний опис історичної перлини, опубліковано фото відбитку печатки. Розглянуті ймовірні причини відсутності офіційно затвердженого або самобутнього фамільного герба Петрункевичів. Акцентовано увагу на важливості історичного джерела для дослідження проблем дворянської генеалогії та геральдики основних представників опозиційного руху.

Ключові слова: М.І.Петрункевич, сургучний відбиток печатки, М. А. Шліппенбах, І. І. Петрункевич, дворянська гербова композиція, українська козацька старшина, нобілітація аристократії.

Серед багатогранної історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України – вкрай актуальної та малодослідженої проблематики української історичної науки, найменш вивченими є питання соціальної й національної генези та витоків опозиційної течії визвольного руху в Російській імперії другої половини XIX ст., впливу аристократичного походження на формування світогляду й ментальності провідних членів ліберальної фронди, а відтак і дворянських атрибутів, які підтверджували приналежність відповідних особистостей до корпорації нобілітету. У цьому контексті великого значення набувають досягнення допоміжних історичних дисциплін, адже саме вони досліджують візуалістичну атрибутику аристократичної спільноти, наприклад, дворянські герби та печатки. Оскільки в українській історіографії немає жодних напрацювань у царині, пов'язаній з опозиційним дворянством інституцій місцевого самоврядування Північного Лівобережжя, ми вважаємо доцільною постановку питання про виявлення, структурування та вивчення комплексу аристократичної атрибутики, скажімо, персональної галереї гербів яскравих представників земської опозиції Північної України.

В одній з минулих наших публікацій ми де-факто вже розпочали цей процес, здійснивши процедуру запровадження до міжнародного наукового обігу віднайденого нами унікального артефакту, важливого першоджерела з дворянської геральдики – відбитку печатки династії Петрункевичів з приватного архіву правнука Івана Ілліча Петрункевича (1843–1928)¹ по материнській лінії – Миколи Андрійовича Шліппенбаха

1 Див., наприклад: Котельницький Н.А. Иван Петрункевич и Украина. К 175-летию со дня рождения // Русское слово. Общественно-политический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. 2018. №11. С.28–31; Його ж. Діяльність І.І.Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні (1868–1879) // Сіверянський літопис. 2018. №5. С.247–257; Його ж. Мировоззрение И.И.Петрункевича: штрихи к политическому портрету // Диалоги со временем. 2019. Выпуск 66. С.405–415 та ін.

(1928–2010)². Користуючись нагодою, хочемо низько вклонитися та висловити щирю вдячність кавалеру ордена імені Симона Петлюри, заслуженому працівнику культури України, видатному чернігівському краєзнавцю, публіцисту, бібліографу, члену Національної спілки краєзнавців України, головному консультанту Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленко Людмилі Валентинівні Студьоновій за особисте сприяння у встановленні доленосних наукових контактів з одним з останніх нащадків засновника та «патріарха» земського лібералізму України І. І. Петрункевича – М. А. Шліппенбахом. У пропонованій публікації ми завершуємо розпочату справу, бажаючи дещо доповнити оприлюднене раніше.

Історія віднайдення печатки династії Петрункевичів викладена у згаданій статті³. З огляду на це, з метою візуальної ідентифікації унікальної пам'ятки, подаємо фото відбитку, а в якості науково-інвентаризаційного супроводу першоджерела наводимо сфрагістичний опис виявленої перлини.

На наявному в нашому розпорядженні невеликого розміру круглому сургучному відбитку коричневого кольору з рівним чітким краєм (33 мм у діаметрі) зображений французький щит, увінчаний прямим гратчастим шоломом під дворянською короною. У нашоломнику виходить армована правиця, яка тримає вигнуту шаблю. Витончений намет обрамляє композицію. На щиті, замість гербової композиції, монограма – переплетені літери, які віддалено нагадують вензель російського імператора Петра Великого. Під щитом добре читається розташований півколом напис: «МИХАИЛЬ ИВАНОВИЧЪ ПЕТРУНКЕВИЧЪ»⁴. Нагадаємо, що відбиток досліджуваної печатки належав сину керманіча земської ліберальної партії північної України І. І. Петрункевича – М. І. Петрункевичу, який був яскравим представником російського лібералізму та опозиційного нобілітету⁵.

Печатка

Петрункевичей-Шлиппенбахов

Під час приватного листування з Н. Котельницьким, М. А. Шліппенбах виклав припущення та обґрунтував тезу про те, що наявність дворянських атрибутів у зображенні на відбитку печатки може свідчити про оприлюднений у такий спосіб праобраз родового аристократичного герба династії Петрункевичів⁶. На превеликий жаль, наші тривалі пошуки фамільного герба Петрункевичів закінчилися безрезультатно. Відтак, ми не маємо підстав для тверджень подібного роду. Зважаючи на вищевикладене, мусимо констатувати, що досліджуваний відбиток печатки з монограмою, вміщений у дворянську гербову композицію, є особистим персоналізованим знаком М. І. Петрункевича, про що свідчить повне ім'я власника під гербовою композицією. Проте вважаємо доцільним відзначити, що висунута М. А. Шліппенбахом наукова гіпотеза має повне право на існування, адже навіть видатний дослідник геральдики у Російській імперії В. Лукомський у своїх фундаментальних працях прямо вказував, що печатки нобілітету та їхні відбитки були безпосередніми джерелами для виявлення та формування геральдичної галереї аристократичної корпорації імперії, у тому числі «малоросійського», у термінології російської деспотії, тобто українського дворянства⁷.

2 Див., наприклад: Котельницький Н.А. Микола Андрійович Шліппенбах – нащадок І.І.Петрункевича // Сіверянський літопис. 2017. №6. С.143–153 та інші.

3 Котельницький Н.А. Печатка з архіву М.А.Шліппенбаха – унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХст.) // Література та культура Полісся. 2018. Серія «Історичні науки». Вип. 90. С.33–38.

4 Особиста музейна колекція Н.А.Котельницького. Сургучний відбиток печатки династії Петрункевичів.

5 Котельницький Н.А. Печатка з архіву... С.34.

6 Особистий архів Н.А.Котельницького. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 10.09.2008 р. м.Сестрорецьк. Арк.1.

7 Лукомский В.Л. Вступительная статья//Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург: Типография Сириус, 1914. С.23–24.

У цьому контексті виникає питання – що могло бути причиною відсутності саомбутнього герба у династії Петрункевичів? На наш погляд, це могло бути зумовлено двома обставинами – фактором економічного становища роду після знищення рабовласницького устрою в Російській імперії 1861 р. та специфікою взаємостосунків між самодержавством, титульним російським дворянством та неросійським нобілітетом, у даному випадку, в особі української національної аристократії – козацької старшини, яка прийняла вкрай привабливу пропозицію російського абсолютизму й обміняла українську автономію в імперії на зрівняння своїх корпоративних прав з російським дворянством.

Як відомо, династія Петрункевичів не належала до великої латифундіальної аристократії, а тому після відміни кріпосного права в Російській імперії опинилася в стані гострої фінансово-економічної кризи, більше не могла розраховувати на аграрний фундамент життєдіяльності й, всебічно підтримавши внутрішньополітичний курс верховної влади на модернізацію держави, переорієнтувалася на службову діяльність у новостворених інститутах місцевого самоврядування⁸. Зовсім не випадково вже в останній третині XIX ст. місцеві корпорації нобілітету, у тому числі чернігівське дворянство, у повний голос поставили на порядок денний питання про допомогу опорі монархії в регіонах, формування й оптимальне використання накопичених капіталів аристократії⁹. Зважаючи на це, рід Петрункевичів міг і не мати затвердженого, або саомбутнього фамільного герба.

Мали місце й складні метаморфози у стосунках панівних станів країни, пов'язаних з принципово різною генезою та історією частин нобілітету, їх спільним перебуванням під скіпетром Романових. Мова йде, перш за все, про те, що незважаючи на принципове рішення інтегрувати українську козацьку старшину до загальноімперського нобілітету, правляча еліта та бюрократія без особливого бажання приймали неросійську аристократію до «братерських слов'янських обіймів», очевидно, до кінця не довіряючи «інородному» елементу домінуючого бомонду, який кілька століть перебував у системі координат західної цивілізації. Скажімо, використовуючи наявність масових фактів зловживань та фальсифікацій в утилітарній справі доведення свого шляхетного походження значною частиною української козацької старшини, російська монархія вказувала на нечесність певної частини української еліти¹⁰.

Цікавою в цьому відношенні є публіцистика яскравого представника українського шляхетства – Василя Полетики, який уже на початку XIX ст. виклав своє бачення проблем інтеграції козацької старшини до суспільного істеблішменту Російської імперії. Так, зокрема, він акцентує увагу на численних фактах невизнання корпоративних привілеїв представників старшини саме Департаментом Герольдії, який опікувався атрибуцією нобілітету. Проаналізуємо позицію В. Полетики, яка, на нашу думку, проливає світло на причини відсутності всеохоплюючої «ідилії» в процесі загальноімперської нобілітації української аристократії.

Автор заявляв, що російський абсолютизм, як верховний сюзерен, дуже упереджено поставився до нових васалів – так званої малоросійської знаті, у тому числі в аспекті визнання станових прав українського панства. Зокрема, верховна влада Російської імперії не виконала в повному обсязі обіцянок та взятих на себе зобов'язань у контексті комплексу угод між Гетьманщиною та Великим Царством Московським щодо рівноправної уніфікації та повного автоматичного визнання аристократичних привілеїв. Василь Григорович зазначив, що козацька старшина, як панівний стан на українських землях Речі Посполитої, добровільно пішла на службу російській короні в світлі досягнених політичних домовленостей. Оскільки Московія не завойовувала Гетьманщину, подібне показове приниження українського дворянства є несправедливим і кричущим. Панство Гетьманщини військовою звитягою й рицарськими подвигами

8 Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк. Москва : Летний сад, 2015. С.22–24.

9 Милорадович Г.А. Сборник Черниговского дворянства. Чернигов: Губернская типография, 1892. С.3–4.

10 Милорадович Г.А. Гербы малороссийских фамилий. Чернигов: Типография Губернского правления, 1892. С.1–2; Він же. Гербы...// Черниговские губернские ведомости. 1892. Часть неофициальная. №7–10.

доби Великого князівства Литовського та епохи Речі Посполитої цілком заслужило свої привілеї, на відміну від російського дворянства, якому цей статус було подаровано за службу, причому разом з маєтками, латифундіями та кріпосними. Малоросійська знать ще до Переяславської угоди 1654 року мала як привілеї литовсько-польської шляхти, так і автономні права української козацької старшини. В. Полетика зауважив, що українське панство служить російській монархії виключно на свої фінансово-економічні ресурси, а тому будь-які натяки і маніпулювання у цьому аспекті – образа інтегрованої аристократії.

Окремо автор особливо відзначив той ганебний факт, що навіть незважаючи на те, що Департамент Герольдії Російської імперії вже почав вносити атрибуцію українського нобілітету до відповідних загальноімперських збірок, російське самодержавство в абсолютній більшості випадків відмовлялося юридично фіксувати в публічному документообігу неросійське походження та національну ідентифікацію так званого малоросійського дворянства, себто української козацької старшини. В. Полетика зауважив, що російський імператор та еліта повинні виправити вказані помилки, тому що станові привілеї й відповідний соціальний статус український нобілітет здобув на службі іншій державі, а не нинішньому сюзерену – Московії¹¹. Цілком очевидно, що точка зору, викладена В. Полетикою, вказує на ті можливі причини, які могли зумовити відсутність затвердженого фамільного герба династії Петрункевичів.

Завершуючи, вкажемо на те, що репрезентована у нашій розвідці перлина – відбиток печатки династії Петрункевичів з архіву М. А. Шліппенбаха, є унікальним джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Пам'ятка візуалізує ймовірне зображення фамільного герба родини Петрункевичів. Запроваджений до міжнародного наукового обігу історичний артефакт стимулює початок процесу та відповідних процедур у справі формування галереї персональних гербів членів опозиційної аристократичної фронди земських інституцій Північного Лівобережжя.

References

1. Div., napríklad: Kotel'nickij N.A.Ivan Petrunkevich i Ukraina. K 175-letiju so dnja rozhdenija// Russkoe slovo. Obshhestvenno-politicheskij illjustrirovannyj zhurnal. Izdanie russkogo nacional'nogo men'shinstva v Cheshskoj Respublike.- 2018.-№11.- S.28-31; Vin zhe. Dijal'nist' I.I.Petrunkevicha u Borznjans'komu povitovomu zems'komu zibranni(1868-1879)//Siverjans'kij litopis.- 2018.-№5.-S.247-257; Vin zhe. Mirovozzrenie I.I.Petrunkevicha: shtrihi k politicheskomu portretu//Dialogi so vremenem.- 2019.-Vypusk 66.- S.405-415, ta inshi.
2. Div., napríklad: Kotel'nic'kij N.A. Mikola Andrijovich Shlippenbah – nashhadok I.I.Petrunkevicha // Siverjans'kij litopis.-2017. – №6.- S.143-153, ta inshi.
3. Kotel'nic'kij N.A. Pechatka z arhivu M.A.Shlippenbaha – unikal'ne dzherelo z istorii zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoï Ukraïni(60 – 80rr.HIHst.)// Literatura ta kul'tura Polissja.- 2018.- Serija„Istorični nauki”.- Vipusk 90.- S.33-38.
4. Osobista muzejna kolekcija N.A.Kotel'nic'kogo. – Surguchnij vidbitok pečatki dinastii Petrunkevichiv.
5. Kotel'nic'kij N.A. Pechatka z arhivu...S.34.
6. Osobistij arhiv N.A.Kotel'nic'kogo. – List M.A.Shlippenbaha do N.A.Kotel'nic'kogo vid 10.09.2008r. – m.Sestrorec'k.- Ark.1.
7. Lukomskij V.L. Vstupitel'naja stat'ja//Malorossijskij gerbovník. – SPb.: Tipografija Sirius, 1914. – S.23-24.
8. Kotel'nickij N.A. Ivan Il'ich Petrunkevich: zhizn' i dejatel'nost' na Chernigovshhine. Istoriko – biograficheskij ocherk. – M.: Letnij sad,2015. – S.22-24.
9. Miloradovich G.A. Sbornik Chernigovskogo dvorjanstva. – Chernigov: Gubernskaja tipografija, 1892.- S.3-4.
10. Miloradovich G.A. Gerby malorossijskich familij.- Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija, 1892.- S.1-2; Vin zhe. Gerby...//Chernigovskie gubernskie vedomosti. – 1892.-Chast' neoficial'naja.-№7-10.

¹¹ Полетика В.Г. Записка о малороссийском дворянстве. Ромны, б.и., 1809. С.4,7–10,13–14; Він же. Записка...// Киевская старина.1893. №1. С.1–8.

11. Poletika V.G. Zapiska o malorossijskom dvorjanstve.- Romny, b.i., 1809. – S.4,7-10,13-14; Vin zhe. Zapiska...//Kievskaja starina.- 1893.-№1.-S.1-8.

Комаровський Юхим Анатолійович – кандидат історичних наук, Кавалер Ордена святої Марії Віфлеємської (Італія), член Міжнародного Консорціуму з дослідження церковної геральдики та сфрагістики (Франція, Швейцарія, Люксембург), член-кореспондент Українського геральдичного товариства, почесний член Волино-Подільської геральдичної колегії, почесний член Всеросійського геральдичного товариства, Учений секретар Російської геральдичної колегії, радник державної служби Російської Федерації І рангу, головний державний митний інспектор відділу нагороджень та присвоєння спеціальних звань Управління державної служби і кадрів Федеральної митної служби Російської Федерації.

(Москва, вул. Новозаводська, б. 11/5), E-mail: blason70@mail.ru.

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН.

(Москва, вул. Моховая, б.11), E-mail: subton7@gmail.com.

Komarovsky Yukhim Anatoliyovych – candidate of Historical Sciences, Cavalier of the Order of Saint Maria of Bethlehem (Italy), Member of the International Consortium for the Study of Church Heraldry and Sparhastics (France, Switzerland, Luxembourg), Corresponding Member of Ukrainian Heraldry Society, honorary member of the Volyn-Podilsky Heraldry Board, Honorary Member of the All-Russian Heraldry Society, Scientific Secretary of the Russian Heraldry Board, Advisor to the Civil Service of the Russian Federation and rank, Chief State Customs Inspector of the Department of Awards and Assignment of Special Titles of the Civil Service and Personnel Department of the Federal Customs Service of the Russian Federation.

(Moscow, Novozavodskaya Str., 11/5). E-mail: blason70@mail.ru.

Kotelitsky Nazar Anatoliyovych – candidate of historical sciences, member of the Center for Ukrainian Studies of the Institute of Europe of the RAS

(Moscow, Mochovaya Str.,11). E-mail: subton7@gmail.com.

THE PETRUNKEVICH'S DYNASTIC SEAL FROM THE ARCHIVES OF M.SHLIPPENBACH (1928-2010) AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF ZEMSTVO LIBERALISM OF NORTHERN UKRAINE (60-80TH XIX ST.)

The intelligence is devoted to the introduction into the international scientific circle of a unique source on the history of the Zemsky liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine, the seal of the dynasty Petrunkevichs from the archives of M.Shlipenbach. The statement of the scientific problem about the necessity of searching, forming and studying the heraldic gallery of members of the Zemsky liberal frontier of northern Ukraine was declared. The sphymic description of the historical pearl is given, a photo of a seal of a seal is published. Probable reasons for the absence of the officially approved or original family coat of arms of Petrunkevich are considered. In particular, there are two possible circumstances that could have caused such a state of affairs: the socio-economic crisis of the Petrunkevich dynasty after the abolition of the slave system in the Russian empire and the specificity of the metamorphosis in the relations between the Russian monarchy, the titular nobility and the non-Russian aristocracy. The emphasis is placed on the importance of the historical source for the study of problems of the nobility genealogy and heraldry of the main representatives of the opposition movement.

Key words: M.I.Petrunkevich, wax seal, M.A.Shlippenbach, I.I.Petrunkevich, noble emblem composition, Ukrainian Cossack officers, numeration of the aristocracy.

Дата подання: 02.05.2019.

DOI: 10.5281/zenodo.3366481

Вадим Ткаченко

ДИСКУРСИВНИЙ ПІДХІД В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ: ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ РЕФЛЕКСІЙ КАНАДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЩОДО ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ)

Стаття присвячена дискурсивному підходу в історичному дослідженні, перспективам його застосування в модерній науці, а також проблемам, з якими стикається як дифузія цього підходу, так і його використання. Огляд та аналіз дискусії в гуманітаристиці стосовно питання дозволяє зробити висновок, що даний підхід розкриває широкі перспективи та можливості історичних досліджень.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, дискурсивний підхід, Холодна війна, методологія історії.

Методологічні засади історичного дослідження на сьогодні є одною з найдинамічніших змінних зон у гуманітаристиці. Причини цього полягають як у самій науці, так і поза нею, у напрямках еволюції суспільства та інформаційного простору. До перших слід віднести кризи парадигм, що були усталеними впродовж тривалого часу та претендували на пошук універсальних закономірностей розвитку суспільства. До других – зміни, характерні для окремих країн (як, наприклад, трансформація тоталітарних та авторитарних режимів у ряді країн, зокрема в Центрально-Східній та Південній Європі, що зумовило перехід до методологічного плюралізму); інформатизація всіх сфер життя в більшості держав світу, відповідна зміна соціального запиту. У першому випадку слід розуміти контекст ери постмодерну (в соціальних науках), апологети та фундатори якої тяжіють до наративізму, дуже пов'язаного з дискурсивним підходом за своєю природою; вони критикують саму здатність дослідника пізнавати, і разом з ними це робить суспільство. Ситуація такого методологічного скепсису та анархізму ускладнюється для дослідника тим, що історичне знання формується не тільки з огляду на дослідження та його цілі й методи, а й з огляду досягнення політичних цілей – у багатьох країнах на сьогодні саме держава в контексті політики пам'яті займається конструюванням національного наративу для досягнення певних політичних цілей (обґрунтування цивілізаційного вибору, векторів зовнішньої політики, мовного та національного питання тощо). Таким чином, дослідник опиняється між протилежними факторами тиску – сумнівами в результатах його дослідницької діяльності та зіткненням з історичними міфами, що конструюються. Це й зумовлює актуальність нашого дослідження, що дозволяє проаналізувати циркуляцію в історичній науці одного з варіантів відповіді на виклики суспільства, що змінюється, та методологічного інструментарію – дискурсивного підходу.

Історіографічна основа даної статті є строкатою, що зумовлено виникненням дискурсу поза межами історичної науки та його широким застосуванням в гуманітаристиці. Саме методологічні та наукознавчі дослідження в основному належать до другої половини XX – XXI ст. Це пов'язано з переглядом вжитку поняття «дискурс» саме в цей період. Можна умовно поділити дослідження на загалом присвячені використанню дискурс-аналізу в науці та ті, що стосуються саме історичних студій. Ми беремо

до уваги першу групу також, зважаючи передовсім на дві речі. Першою причиною слугує те, що історія як наука в більшості країн у досліджуваний період ділить своє предметне поле з політологією, соціологією та іншими схожими за об'єктом вивчення науками; другою – міждисциплінарний характер як самого поняття, так і підходу.

До першої групи відносяться праці А. А. Карамової¹, Н. В. Горохової², Ю. С. Степанова³, Б. Б. Сібіданова⁴, Р. Барта⁵, Т. Ван Дейка⁶, О. Г. Ревзіної⁷, М. Фуко⁸, М. Йоргенсена, Л. Філіпса⁹ тощо. Ці автори підходять до дискурсивного підходу як до шляху переосмислення всіх парадигм ведення гуманітарних досліджень, зосереджуючи увагу на дискурсі спочатку як на деякому гіпер- або інтертексті, що робить можливою комунікацію між його носіями, а в подальшому, починаючи з 1980-х рр. – як на цілісній «картині світу», що синтезує знання й уявлення про навколишній світ. У XXI ст. дискурс частіше виступає як «форма соціальної поведінки»¹⁰. Відтак, ми спостерігаємо еволюцію як поняття, так і як підхід, з яким воно пов'язане. Водночас, автори часто не ставляться критично до підходу, роблячи акцент у його характеристиці на сильних, а не на слабких сторонах. Крім того, незважаючи на велику кількість досліджень, сутність дискурсивного підходу досі розуміється авторами неоднаково, що, на нашу думку, зумовлене інертністю наукового середовища та наявністю різних розумінь підходу; виникнення нового розуміння не означало автоматичного вимирання попереднього.

До другої групи слід віднести роботи, що присвячені застосуванню дискурсивного підходу саме в історичній науці. У ній чітко виокремлюються дві підгрупи. Першу становлять праці, що досліджують саме пізнавальні можливості дискурс-аналізу. Сюди можна віднести доробки А. А. Приборовича¹¹, В. Н. Сидорцова¹², О. І. Нікі¹³, М. Ашугар¹⁴, М. Майєра, Р. Водака¹⁵ та інших. До другої ми відносимо роботи, що вивчають саме специфіку історичних студій як таких, що розроблюються в межах

1 Карамова А. А. Текст и дискурс: соотношение понятий // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2013. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tekst-i-diskurs-sootnosheniye-ponyatiy> (дата звернення: 29.03.2019).

2 Горохова Н. В. Проблема многозначности понятия «Дискурс» // ОНВ. 2014. №4 (131). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-mnogoznachnosti-ponyatiya-diskurs> (дата звернення: 29.03.2019).

3 Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века: сб. ст. Москва: Изд-во Рос. гос. гуманитар. ун-та, 1995. URL: <http://abuss.narod.ru/Biblio/stepanov.htm> (дата звернення 29.03.2019).

4 Сибиданов Б. Б. Категория дискурса как объект исследований в гуманитарных науках // Вестник БГУ. 2014. №10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-diskursa-kak-obekt-issledovaniy-v-gumanitarnykh-naukah> (дата звернення: 29.03.2019).

5 Барт Р. Избранные статьи: Семиотика. Поэтика. Москва, 1994. 616 с.

6 Дейк Ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск, 2000. 308 с.

7 Ревзина О. Г. Дискурс и дискурсивные формации // Критика и семиотика. Новосибирск, 2005. Вып. 8. С. 66–78.

8 Фуко М. Слова и вещи URL: <http://lib.ru/CULTURE/FUKO/weshi.txt> (дата звернення: 29.03.2019).

9 Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков, 2008. 352 с.

10 Там само. С. 24.

11 Приборович А. А. Дискурс-анализ как метод выявления факта из исторического источника // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2012. №2. С. 38–42.

12 Сидорцов В. История как политика URL: https://beldumka.belta.by/isfiles/000167_769055.pdf (дата звернення: 29.03.2019).

13 Ніка О. І. Дискурс-аналіз та історична реконструкція / О. І. Ніка // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2008. Вип. 16. С. 16–22.

14 Achugar M. (2017). Critical discourse analysis and history. URL: https://www.researchgate.net/publication/318658909_Critical_discourse_analysis_and_history/download (дата звернення: 29.03.2019).

15 Wodak R., Meyer M. Methods of critical discourse studies. New York, 2015. 272 p.

певного дискурсу. До таких праць відносяться твори А. Б. Анікіної¹⁶, А. І. Кудряченка¹⁷, Дж. Флауердью¹⁸. Як ми бачимо, перша підгрупа робить акцент на методологічних студіях, друга – на історіографічних. Для обох підгруп характерна певна різниця: якщо автори з країн пострадянського простору вживають поняття «дискурс-аналіз», то авторами, що працюють у Західній Європі та Америці, часто вживається словосполучення «critical discourse analysis» (CDA) або «critical discourse studies» (CDS). Така ситуація пояснюється саме акцентом на тій сутності підходу, що з певними модифікаціями наявна як домінуюча й сьогодні, адже під час виникнення поняття «дискурс» у сучасному розумінні існувала необхідність розмежування з попереднім трактуванням. Іншою причиною є наявність різних точок зору щодо дискурс-аналізу в європейській історіографії, про що ми скажемо далі. Водночас, в історіографії країн Заходу чітко розмежовуються «дискурс-аналіз в історії» та «дискурс-аналіз в історіографії», що зумовлене тими ж причинами, що й вміщений нами поділ на дві підгрупи.

Метою статті є виявлення сутності дискурс-аналізу, його пізнавальних можливостей в історичних студіях та недоліків застосування цього підходу.

Передовсім слід вирішити питання, чим саме є дискурс-аналіз: методом, методологією або підходом? Роботи, що пов'язані з текстологією або мовознавством, вбачають у ньому перше. Так, О. І. Ніка вважає, що дискурс-аналіз представляє собою «теорію та метод», а саме дискурс як категорію¹⁹. Причини такої характеристики ми можемо вбачати в специфічній меті як цієї, так і подібних праць, що досліджують не історію, а «давні тексти». Іншою причиною є те, що для лінгвістичних студій характерним є використання того трактування поняття «дискурс», що панувало в 1950-ті – 1970-ті рр. та полягало у сприйнятті його як саме мовного явища. Стосовно другої позиції слід почати з того, що під методологією в контексті потреб даної статті нами розуміється організована та структурована система методів дослідження, а не дисципліна, що їх досліджує. Слід зазначити, що проаналізовані нами роботи, як правило, не фокусують увагу на цьому питанні, проте де-факто відповідають на нього тоді, коли зазначають, що дискурс-аналіз потребує сукупності специфічних тільки для нього методів (тематичний шлях, ко-текстуальний аналіз і складення корпусу)²⁰. Відтак, ми можемо побачити, що зведення до «методу» не є доцільним в історичному дослідженні, метою якого на сьогоднішній день є достатньо широка сфера – (ре)конструювання минулого, а не лише аналіз джерел певного характеру. Нарешті, ще низка особливостей спонукає нас іти далі і зрештою зробити висновок про те, що дискурс-аналіз є саме підходом.

Якщо в контексті історичних студій ми визначаємо дискурс за канадським філософом Я. Ангусом, як особливим чином структурований «простір знань», «простір для дискусій і дебатів, в якому можлива різноманітність думок»²¹, то при розумінні дискурс-аналізу як методологічного явища ми маємо розуміти, що він при застосуванні впливає вже на сам вибір об'єкта та предмета, а також постановку мети та завдань дослідження. Вибір дискурс-аналізу потребує виокремлення дискурсу в якості об'єкта дослідження або його складової, визначення меж дискурсу – не в абсолютному вимірі, а принаймні в контексті конкретного дослідження. Тут ми солідаризуємося з Л. Філіпсом та М. Йоргенсенем у їхній точці зору, що полягає

16 Аникина А. Б. Дискурс истории: возможно ли заменить истинность на эффективность? URL: <https://nsu.ru/rs/mw/link/Media:/38697/14.pdf> (дата звернення: 29.03.2019).

17 Кудряченко А. И. Историческая наука и институциональный дискурс: актуализируемые модели развития URL: http://elibrary.ivinas.gov.ua/444/1/Kudrachenko_2017_3.pdf (дата звернення: 29.03.2019).

18 Flowerdew J. Critical discourse analysis in historiography. New York, 2012.

19 Ніка О. І. Дискурс-аналіз та історична реконструкція // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2008. Вип. 16. С. 17.

20 Виноградова Ю. Е. Познавательные возможности дискурс-анализа в социологическом исследовании URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Vinogradova_pozn.pdf (дата звернення: 29.03.2019)

21 Angus, I. H. A border within: national identity, cultural plurality, and wilderness. Montreal, 1997. P. 28.

у ставленні до дискурсу значною мірою як до «аналітичної концепції» й визначати його межі «стратегічно по відношенню до цілей дослідження»: цілі дослідження визначають позицію, «яку дослідник займає щодо матеріалу і, отже, те, що можна розглядати як окремий дискурс»²².

Відповідно, широке методологічне поле застосування змушує нас солідаризуватися саме з точкою зору про визнання дискурс-аналізу як підходу. Усвідомлюючи наявність різних підходів до розуміння дискурс-аналізу (наприклад, мова йде про теорію Ернеста Лакло і Шанталь Муфф, критичний дискурс-аналіз, дискурсивну психологію тощо)²³, у найширшому розумінні ми вбачаємо в них лише варіанти застосування підходу, що роблять акцент на зміні форми розуміння дискурсу, не змінюючи його головної сутності як «простору знань» і не ставлячи іншої мети, аніж його пізнання. Такий висновок можна пояснити тим, що відмінності між позиціями авторів полягають у нюансах відображення ідей. У першому варіанті Е. Лакло та Ш. Муфф наполягають на соціальній обумовленості та багатоманітності дискурсів, розуміючи їх як «неуніверсальні»²⁴. Критичний дискурс-аналіз полягає в розумінні змін, що їх переживає дискурс, а також критиці використання концептів «знання про світ» («background knowledge») як дещо усталене²⁵. Дискурсивна психологія приділяє велику увагу практикам функціонування дискурсу²⁶. Як ми можемо побачити, різниця між ними не є фундаментальною в сутності дискурсу, радше в застосуванні його в контексті дискурс-аналізу. Цікаво, що співпадає і мета звернення авторів основних трактувань дискурс-аналізу до підходу – усі вони зазнали впливу неомарксизму та мали ліві політичні погляди. Так, Н. Ферклоу взагалі висуває критичний дискурс-аналіз як «потенційний засіб пошуку нових стратегій в умовах кризи»²⁷. Це не ставить знак рівності між використанням дискурс-аналізу та сповіданням лівих ідей; скоріше, тут ми можемо побачити результат кризи гуманітарного знання впродовж XX ст., пов'язаної зі змінами в ідеологіях, викликаними буремною першою половиною століття, а також кризою позитивізму та пошуком нових шляхів розвитку (« нової політичної історії», « нової соціальної історії» тощо). Для подальшого досягнення мети, відтак, ми формулюємо дискурс-аналіз з урахуванням вивчення вищевказаних поглядів на нього як особливий підхід до (ре)конструювання минулого через вивчення дискурсу, встановлення його меж, системоутворюючих констант, ідеологічного забарвлення, причин та джерел виникнення та його ролі у формуванні соціальної дійсності.

Таке визначення дозволяє нам розкрити пізнавальні можливості дискурсу саме в контексті виконання історичного дослідження. Перш за все, ми маємо розуміти, що потреба застосування нового підходу, як правило, зумовлена проблемами в застосуванні старого. У контексті поставленої проблеми мова йде про кризу позитивізму та ортодоксального марксизму в першій половині XX ст., пошук відповіді на яку розпочала «школа Анналів»²⁸. Саме теза про можливість об'єктивного пізнання історії та можливість виконання нею прогностичної функції і призвела до колапсу методологій «століття істориків» – тоді, коли в «короткому двадцятому столітті» світ почав стрімко змінюватися.

Перспективність застосування дискурсивного підходу як можливої відповіді на такі зміни можна простежити, зокрема, на прикладі рефлексій канадського суспільства щодо Холодної війни. Так, залучення його методологічного інструментарію дозволяє зрозуміти взаємозв'язок зовнішньої політики країни та суспільного життя

22 Йоргенсен М.В., Филлипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков, 2008. С. 15.

23 Там само, с. 26.

24 Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. London, 1985. P. 3.

25 Fairclough N. Critical discourse analysis; the critical study of language London, 1995. 608 p.

26 Фуко М. Слова и вещи URL: <http://lib.ru/CULTURE/FUKO/weshi.txt> (дата звернення: 29.03.2019).

27 Fairclough N. Critical discourse analysis; the critical study of language London, 1995. P. 21.

28 Гуревич А. Марк Блок и «Апология истории». URL: <http://cmb.rusuh.ru/section.html?id=1650> (дата обращения: 29.03.2019).

на прикладі Канади. Розуміння генези зовнішньої політики країни стає системнішим. Наприклад, застосування дискурсивного підходу дає змогу зрозуміти, чому приналежність Канади до Заходу в глобальному протистоянні поєднувалася з утримуванням дистанції як щодо США, так і щодо колишньої метрополії – Великої Британії? Ще дивнішим на перший погляд це є з урахуванням того, що як і в роки Другої світової війни, так і в перші роки протистояння провідні еліти в країні виголошують не просто дружню, але єднальну риторику. Наприклад, перемогу над Німеччиною та Японією прем'єр У. Макензі Кінг називає «британським тріумфом», не відділяючи себе від імперії²⁹, а партнерство зі США називав «співдружністю, що має вищі цілі»³⁰.

Проте вивчення корпусу текстів показує, що сприйняття партнерства Канади із США або Великою Британією є дещо спрощеним. Продемонструємо це на прикладі сприйняття початку «ядерної ери» як однієї з категорій, пов'язуваних з Холодною війною. Так, у суспільному дискурсі країни бомбардування Хіросіми та Нагасакі було сприйнято дещо прохолодніше, ніж у США. Політична еліта країни ставилася як до перспективи бомбардування, так і до самого факту (перед яким її поставили) дуже обережно, що засвідчує, наприклад, щоденник прем'єр-міністра. Так, слабка дослідженість можливостей зброї викликала сумніви верхівки Канади в тому, що масштаби наслідків (особливо втрат цивільних) повністю відомі, і вони вважали за можливе навіть домовленість з СРСР, якщо це дозволило б вивести Японію з війни без бомбардування³¹. Не слід вважати, що вони керувалися гуманістичними міркуваннями. Радше, метою було невтягування Канади до активної участі в бойових діях, про що свідчить інший коментар лідера – щодо радості з приводу того, що об'єктом бомбардування стали не представники європеїдної раси³². Для порівняння – в офіційній заяві щодо бомбардування від 6.08.1945 р. Білий Дім ні словом не шкодував про втрати цивільних, навпаки, обіцяючи «назавжди знищити здатність Японії воювати»³³. У контексті канадського суспільства треба розуміти ще й те, що від активного втручання у військові конфлікти відвертала пам'ять про людські жертви у Першій світовій війні. Крім цього, лідер країни розумів, що у питанні війни суспільний дискурс є розколотим, що показав спротив франкоканадців (передовсім Квебеку) призову 1944 р. Таким чином, активна зовнішня політика зустрічала спротив значної частини суспільства та змушувала бути обережною, навіть попри певну ідеологічну вмотивованість еліти вести війну.

У контексті використання дискурсивного підходу в історичному дослідженні можна відзначити такі пізнавальні можливості:

системне розкриття феноменів соціуму, нації, соціальної групи та інших спільнот – саме через характеристику дискурсів, що роблять їх існування можливим;

поглиблення культурологічних студій – застосування в них дискурс-аналізу дозволяє залучати їх до сфер, де вони раніше були мало представлені або відсутні. Наприклад, можливим стає дослідження економічної історії як певної цілісної, соціальної сфери, пов'язуючи як макро-, так і мікроекономіку з соціальним життям індивіда;

модифікація й удосконалення історії ідей та ідеологій; виокремлення дискурсу потребує від дослідника окреслити його межі, вписати туди не тільки те, що є домінуючим, панівним у межах дискурсу, а й те, що суперечить панівному уявленню

29 Ultimate British Triumph Will Mean Many Hardships, Declares Canada's Premier. URL: <http://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5061134> (дата звернення 19.08.17).

30 Canada and United States Have Community of Purpose. URL: <http://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5061141> (дата звернення 19.08.17).

31 Johnson G. A. An Apocalyptic Moment: Mackenzie King and the Bomb. Ottawa, 1997. P. 102–107.

32 Canadian Chief's '45 Diary: Hiroshima Spared Whites. URL: <https://www.nytimes.com/1976/01/03/archives/canadian-chiefs-45-diary-hiroshima-spared-whites.html> (дата звернення 8.04.19).

33 Press release by the White House, August 6, 1945. Ayers Papers, Subject File. Army U. S., Press releases, the atomic bomb and atomic energy. URL: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/bomb/large/documents/index.php?documentid=59&pagenumber=2 (дата звернення 9.08.18).

(або ж усталеному в історіографії певної країни в певний період) і відтак – віднайти його обумовленість, не записуючи його до винятків;

системніше висвітлити плюралізм ідей у суспільстві, не опускаючись водночас до надмірної універсалізації (пошуку універсальної закономірності там, де її нема, як правило, з певних ідеологічних мотивів).

Уникнення ідеологізації та викривлення через неї: при академічно доброчесному виконанні роботи, автор якої послуговується дискурсивним підходом, у край важко викривити, наприклад, палітру пануючих у суспільстві певної держави ідеологій. Якщо таке викривлення буде наявним, то сама логіка дослідження буде відсутньою або ж викривленою буде джерельна база. Характерний приклад можна навести на основі вже згаданої роботи Н. Ферклоу, основоположника критичного дискурс-аналізу. Так, у якості причини власних спроб структуризації дискурсів ідеологій власної країни (Велика Британія) він вказує, що британське суспільство, на його думку, все ще є класовим, водночас не намагаючись принизити популярність ідей «нео-ліберального капіталізму» в суспільстві – результати виборів, соціологічних досліджень та мас-медіа дають реальну і доволі системну картину суспільного дискурсу³⁴.

Які проблеми має застосування дискурс-аналізу? Перш за все, неконсолідованість самого підходу. Через його відносно хронологічну недалеку появу в гуманітаристиці він є предметом активних дискусій, продовження яких ускладнює формування в науковому середовищі цілісного уявлення про те, у чому полягає поняття «дискурс», як і сам підхід. Друга проблема характерна радше для країн посткомуністичного транзиту, у тому числі України, в якій пишуться ці рядки. Вона полягає в консерватизмі інтелектуальної еліти та небажанні відмовлятися від певних підходів навіть тоді, коли вони вже не відповідають вимогам виконання дослідницьких завдань, або навпаки – у підйомі певних тез та підходів у якості аксіом з метою пошуку альтернативи і, як наслідок, знов-таки їх консервації³⁵. У цьому контексті дискурс-аналіз має проблеми у використанні, так як слугує радше деконструкції та реконструкції усталених історичних міфів.

Таким чином, поняття «дискурс» та дискурс-аналіз як підхід при поширенні дозволили хоча б деякою мірою подолати методологічну кризу, викликану самовичерпанням позитивізму до середини ХХ століття. Саме цьому, на нашу думку, і зобов'язаний дискурсивний підхід своїй популярності, у тому числі поза лінгвістикою – сферою початкового виникнення і функціонування поняття «дискурс». Більше того, сьогодні поняття «дискурс» виконує важливу роль у встановленні зв'язку між гуманітарними науками.

References

Achugar, M. (2017). Critical discourse analysis and history. URL: https://www.researchgate.net/publication/318658909_Critical_discourse_analysis_and_history/download (due date: 03/29/2019). Uruguay.

Angus, I.H. (1997). A border within: national identity, cultural plurality, and wilderness. Montreal, Canada

Anikina, A. B. (2015). Discourse of history: is it possible to replace truth with efficiency? URL: <https://nsu.ru/rs/mw/link/Media:/38697/14.pdf> (due date 03/29/2019). Russia.

Bart, R. (1994). Selected articles: Semiotics. Poetics. Moscow, Russia.

Canadian Chief's '45 Diary: Hiroshima Spared Whites. URL: <https://www.nytimes.com/1976/01/03/archives/canadian-chiefs-45-diary-hiroshima-spared-whites.html> (due date 04/04/19).

Dijk Van, T. A. (2000). Tongue. Cognition Communication. Blagoveshchensk, Russia.

34 Fairclough N. Critical discourse analysis; the critical study of language London, 1995. P. 32.

35 Касьянов Г. В. Про стереотипи. «Західна Європа». «Східна Європа». Пострадянський простір. Частина 3. Пострадянський простір. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2148-georgij-kasyanov-pro-stereotipi-zakhidna-evropa-skhidna-evropa-postradyanskij-prostir-chastina-3-postradyanskij-prostir> (дата звернення: 29.03.2018).

- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis; the critical study of language* London, Great Britain.
- Flowerdew, J. (2012). *Critical discourse analysis in historiography*. New York, USA.
- Gorokhova, N. V. (2014). The Problem of Polysemantics of the Notion «Discourse» // ONV. № 4 (131). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-mnogoznachnosti-ponyatiya-diskurs> (due date: 03/29/2019). Russia.
- Gurevich, A. Ya. (2012). Mark Block and the «Apology of History». URL: <http://cmb.rsuh.ru/section.html?id=1650> (due date 03/29/2019). Russia.
- Johnson, G. A. (1997). *An Apocalyptic Moment: Mackenzie King and the Bomb*. Ottawa, Canada.
- Jorgensen, M.V., Phillips, L.J. (2008). *Discourse analysis. Theory and method*. Kharkov, Ukraine.
- Karamova Aigul Airatovna (2013). Text and Discourse: The Ratio of Notions // Vestnik SUSU. Series: Linguistics. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tekst-i-diskurs-sootnoshenie-ponyatiy> (due date: 03/29/2019). Russia.
- Kasyanov, G. V. (2017). About stereotypes. «The Western Europe». «The Great Europe». Post-Soviet case. Part 3. Post-Soviet space. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2148-georgij-kasyanov-pro-stereotipi-zakhidna-evropa-skhidna-evropa-postradyanskij-prostir-chastina-3-postradyanskij-prostir> (due date 03/29/2018). Ukraine.
- Kudryavchenko, A. I. (2017). Historical science and institutional discourse: actualized models of development. URL: http://elibrary.ivinas.gov.ua/444/1/Kudrachenko_2017_3.pdf (due date 29.03.2019). Ukraine.
- Laclau, E., Mouffe, Ch. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, Great Britain.
- Foucault, M. Words and things. URL: <http://lib.ru/CULTURE/FUKO/weshi.txt> (due date 03/29/2019).
- Nyka, O. I. (2008). Discourse-analysis and historical reconstruction // Actual Problems of Ukrainian Language Linguistics: Theory and Practice. Kyiv, Ukraine.
- Press release by the White House, August 6, 1945. Ayers Papers, Subject File. Army U.S., Press releases, atomic bomb and atomic energy. URL: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/bomb/large/documents/index.php?documentid=59&pagenumber=2 (due date 9/08/18).
- Pribovovich, A.A. (2012). Discourse analysis as a method for identifying a fact from a historical source // Vesnik Belaruskaga dzyarzhagag university. Ser. 3, History. Philosophy. Psychology Politology. Sociology. Economics. Law. №2. Minsk, Belarus.
- Revzina, O. G. (2005). Discourse and discursive formations // Criticism and semiotics. Vol. 8. Novosibirsk, Russia.
- Sibidanov, B. B. (2014). Discourse category as an object of research in the humanities // Bulletin of BSU. № 10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-diskursakak-obekt-issledovaniy-v-gumanitarnyh-naukakh> (due date: 03/29/2019). Russia.
- Sidortsov, V. N. (2010). History as a policy. URL: https://beldumka.belta.by/isfiles/000167_769055.pdf (due date: 03/29/2019). Belarus.
- Stepanov, Yu.S. (1995). *Alternative World, Discourse, Fact and Causality Principle* // Language and Science at the End of the Twentieth Century. Moscow, Russia. URL: <http://abuss.narod.ru/Biblio/stepanov.htm> (due date 03/29/2019).
- Ultimate British Triumph Will Mean Many Hardships, Declares Canada's Premier. URL: <http://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5061134> (due date 19/08/17).
- Vinogradova, Yu. E. (2009). (Cognitive possibilities of discourse analysis in a sociological research. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Vinogradova_pozn.pdf (due date 03/29/2019). Russia.
- Wodak, R., Meyer, M. (2015). *Methods of critical discourse studies*. New York, USA.

Ткаченко Вадим Олексійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, майдан Свободи, 4).

Vadim Tkachenko

Post-graduate student of the Department of Modern and Contemporary History at V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Svobody Sq., 4).

A discursive approach to historical research: problems and perspectives (based on the example of the study of Canadian society's reflections on the Cold War)

The article is devoted to the discursive approach in historical research, the prospects for its application in modern science, as well as the problems facing the spread of this approach and its use. There is an analysis of the historiography of the problem that allows us to characterize the state of its study, the main approaches to its solution. The review and analysis of the humanitarian debate on this subject suggest that this approach has broad cognitive capabilities in the context of historical research interests. The article also examines the use of discourse analysis conducted on Canadian public reflections on issues related to the Cold War; so the article shows how the analysis of discourse can be used in specific studies in the field of history of external relations. The author concludes that the use of discourse analysis provides a new vector for the study of international relations, showing how ideologies and social constants and values of both society and political elites influence the formation of a foreign policy course.

Key words: *discourse, discourse analysis, discursive approach, Cold War, methodology of history.*

Дата подання: 26.04.2019 р.

Олександра Кіріченко

ГАЗЕТА «ВІСТІ ПРИЛУЧЧИНИ» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943)

На основі матеріалів Державного архіву Чернігівської області досліджено видавничу діяльність газети «Вісті Прилуччини» за 1941–1943 рр., схарактеризовано її тематичні рубрики.

Ключові слова: газета, редакція, окупація, преса, рубрика.

Минуло 76 років відтоді, коли Чернігівщину було звільнено від нацистських військ. Як і в минулому столітті, так і в наш час дослідників продовжує цікавити ця сторінка нашої історії. Вивчення преси періоду окупації дає нам змогу глибше пізнати минувшину Чернігівщини, перебіг подій та життя її людності. Професор Б. І. Черняков у статті «Періодична преса на окупованій території України» в алфавітному порядку наводить список видань, в якому презентуються й «Вісті Прилуччини». Науковець розглянув основні етапи виникнення, формування, а також особливості функціонування окупаційної преси на території України, проте детального аналізу діяльності редакцій не здійснив¹. Історик Г. Є. Греченко у статті «Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.)» представив перелік преси цього періоду, до якого також увійшла газета «Вісті Прилуччини». Автор дослідив тематику публікацій і надав коротку характеристику окреслених ними проблем².

Газета «Вісті Прилуччини» – прилуцький повітовий часопис виходив у 1941–1943 рр. у м. Прилуки. Редакторами газети в різні періоди були Ф. Харченко, Д. Пилипенко, В. Клязник. Проте два останніх числилися виконуючими обов'язки редактора. Видання виходило тричі на тиждень і складалося в неділю та п'ятницю з двох сторінок, а в середу – з чотирьох. Причиною збільшення шпальт слугувала введена з 3 грудня 1941 р. рубрика «Літературна сторінка», де друкувалися твори таких письменників, як В. Бездольного «Зимова лірика»³, Лесі Шудрі «Юнь-літа»⁴, Остапа Нечая «На Дніпрі»⁵, Марка Яворенка «Здрастуй, здрастуй, нова Україно!»⁶, П. Р. Кітного «Шумлять мені сосни»⁷, Галини Вітер «Брехня»⁸, В. Чернець «Весна»⁹, Т. Чупринки «Привіт»¹⁰, Л. Удайського «В обіймах смерті»¹¹ та ін.

Тираж газети нараховував від 4030 до 6050 примірників. Редакція часопису

1 Черняков Б. Періодична преса на окупованій території України. URL : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>

2 Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис. 1999. № 2. С. 81

3 Зимова лірика // Вісті Прилуччини. 11 лютого 1942. № 16. С. 3

4 Юнь-літа // Вісті Прилуччини. 1 квітня 1942. № 37. С. 3.

5 На Дніпрі // Вісті Прилуччини. 18 січня 1942. № 6. С. 3.

6 Здрастуй, здрастуй, нова Україно! // Вісті Прилуччини. 18 січня 1942. № 6. С. 3.

7 Шумлять мені сосни // Вісті Прилуччини. 4 березня 1942. № 25. С. 3.

8 Брехня // Вісті Прилуччини. 1 квітня 1942. № 37. С. 3.

9 Весна // Вісті Прилуччини. 1 квітня 1942. № 37. С. 3.

10 Привіт // Вісті Прилуччини. 15 квітня 1942. № 42. С. 3

11 В обіймах смерті // Вісті Прилуччини. 29 квітня 1942. № 48. С. 3.

розміщувалася на вул. Константинівська, буд. 78 (пізніше в приміщенні працював закритий ДНЗ №7, розміщувалася Окружна виборча комісія).

Газета презентувала матеріали про події на фронті, у сільському господарстві, а також статті, що мали яскраво виражений антисемітський характер. Головними рубриками були: «Повідомлення з Головної квартири Фюрера» або «Повідомлення Німецьких Озброєних Сил»; «Події присвячені земельному порядку та сільському господарству»; «Критика устою, подій, культури тощо соціалізму»; «Повідомлення з фронту»; «Запрошення на роботи до Німеччини»; «Оголошення»; «Накази»; «Проза та анекдоти»; «Карикатури»; «Літературна сторінка»; «Наш календар»; інформація про театр та кінотеатр; короткі повідомлення та рубрика «Загублені документи», різноманітні фото про німецьке дозвілля, події культури, науки та політики.

Зазвичай «Вісті Прилуччини» розпочиналися з повідомлень Головної квартири фюрера або з повідомлення Німецьких збройних сил, присвячених військовим подіям в Україні та за її межами. Ця інформація займала значну частину першої сторінки, розповідала, як проходили бої, їхні наслідки щодо людських втрат та техніки, характеризувала військові можливості своєї та «більшовицької» армій тощо. Так, наприклад, у №2 за 4 січня 1942 р. повідомлялося, що німецька армія 30 грудня 1941 р. на східньому фронті відбила «наступ советів з великими для них втратами. Бойові літаки потопили в Чорному морі советський міноносець та пошкодили один крейсер»¹²; у № 53 від 10 травня 1942 р. Головна квартира фюрера інформувала, що в Ленінграді під час обстрілу військових заводів виникли великі пожежі¹³; у № 22 від 21 лютого 1943 р. йшла мова про те, що в районі Дінця та Харкова «ворог» знову атакував значними силами, «його відбито частково в важких боях»¹⁴ тощо.

На сторінках газети були представлені статті, в яких критично оцінювалася поведінка місцевого населення. Зазвичай зауваження торкалися нехтування правилами безпеки, зокрема, пожежної та неохайної поведінки прилучан як у своїх оселях, так і громадських місцях. Для прикладу можна навести статтю «Дотримуватись проти-пожежного режиму», де вказувалося, що «ні в якому разі не можна допускати того, аби в жилих будинках, на виробництвах установлювались залізні пічки без дозволу пожежної команди» і далі наведені наслідки безвідповідальної поведінки: «По Олександрівській вулиці, в будинку №131, 28 грудня виникла пожежа в наслідок того, що мешканець будинку сам побудував плиту біля дерев'яного простінка, який і зайнявся після того, як була витоплена плита»¹⁵. У статті «Про санітарний стан міста» йшла мова про неохайність, байдужість та нехтування санітарними нормами, що призводить до забруднення вулиць, приміщень тощо та формує негативні враження про рівень культури й виховання українців. «Чистота приміщень, вулиць, дворів є певним показником культурності населення. Людина, в якій приміщення забруднене, підлоги не милися місяцями, на стінах павутиння – не може називати себе культурною. Але спробуйте сказати цій людині, що кидати цигарки на підлогу не можна, лузати насіння і пловати ним на всі боки – непристойно, що подвір'я треба тримати в чистоті і не виливати помії тут же біля дверей – вона образиться, перестане з вами розмовляти, і обов'язково скаже: «яке у біса ваше діло до моєї квартири і двору». Такі люди на превеликий жаль не перевелись в нашому місті. <...> Не краще стоїть справа із наведенням чистоти вулиць. Їх підмітають від нагоди до нагоди, а зметене сміття так і залишається на вулицях не зібраним. <...> Певну вину в цьому повинна прийняти на себе місцева поліція. <...> В зв'язку з тим, що є випадки, коли мешканці колють дрова в приміщенні, треба відділу місцевого господарства і поліції притягти таких до суворої відповідальності. Заборонити, нарешті, тримання свиней та курей в житлових приміщеннях. Санітарна інспекція не повинна задовольнятися лише оголошеннями і проханнями: «тримати місто в санітарному стані», а наполег-

12 3 повідомлень Німецьких Озброєних Сил 30 грудня 1941 року // Вісті Прилуччини. 4 січня 1942. № 2. С. 1.

13 3 Головної квартири Фюрера // Вісті Прилуччини. 10 травня 1942. № 53. С.1.

14 3 Головної квартири Фюрера // Вісті Прилуччини. 21 лютого 1943. № 22. С.1.

15 Дотримуватись проти-пожежного режиму // Вісті Прилуччини. 7 січня 1942. № 3. С. 2.

ливо боротися за цей стан. Наше оновлене місто повинно мати культурний вигляд. Всюди має бути зразкова чистота, щоб не довелося червоніти перед німецьким командуванням за безкультурність»¹⁶. У статті «За високу культурність» критикувалися методи виховання за часів радянської влади, характеризувалися як поверхневі, тільки – «на папері». Для прикладу наведено оформлення інформаційних стендів, табличок у приміщеннях міських установ з вимогами – «не палити цигарки», «не смітити» та ін., яких ніколи не дотримувалися містяни. Причину такої поведінки автор статті вбачав у тому, що «молодь вихована виключно на советських традиціях і іншої «культурності» не знає»¹⁷.

Критичні замітки були представлені фактично у всіх номерах газети: викривалися людські недоліки, вади, дефекти виховання радянської влади, причини та наслідки взаємовпливів – «радянська людина – радянська система». Наведені приклади навіть сьогодні складно спростувати, так як вони продовжують зустрічатися в сучасному житті.

Зауваження в адресу господарської діяльності торкалися усіх його сфер. Одна з таких галузей – промисловість. Стаття «Безладдя у советський промисловості» за 23 грудня 1942 р. повідомляла: «На одних зборах активу московської партійної організації секретар московської міської і обласної організації Щербаков, як повідомляє советська служба інформації, критикував недоліки на московських промислових підприємствах. Щербаков нарікає не тільки на працю окремих підприємств, а й цілих галузей виробництва. Всі робітники в майбутньому мають виконувати норми. Просто у виробництві повинні бути назавжди усунуті. Щербаков вважає всі господарчі організації відповідальними за те, щоб промисловість була достатньо забезпечена вугіллям і дровами. Він вважає це за найважливіше завдання. Підвищення видобутку вугілля у Московському вугільному басейні особливо важливе і вимагає всебічної допомоги»¹⁸. Наведена стаття демонструє обізнаність автора про інформацію, яка виголошувалася на партзасіданнях, вказує на беззаперечну «гегемонію» КПРС у радянській країні та називає відповідальних за недоліки у господарстві – «цілі галузі виробництва» і «всі робітники»...

Популярними були статті, які презентували переваги та пріоритети німецького підходу господарювання і людяності над радянським. Наводилися яскраві приклади позитивних змін у житті українців завдяки новій владі. Так, для прикладу можна навести статтю «Новий земельний лад – дарунок селянству» за 6 травня 1942 р., в якій повідомлялося про скасування колгоспного управління і створення громадських господарств. «Присадибна земля стає приватною, вільною від податків власністю. На прохання, що їх можна вже подавати, починаючи з 1942 року, площа цієї землі може бути збільшена. Таким чином створено базу для годівлі худоби і для забезпечення селянства продуктами скотарства, садівництва й городництва. В ім'я справедливості забезпечено буде наділами присадибної землі на рівні з іншими також і тих селян, яких вигнала советська влада»¹⁹.

На літературній сторінці, як зазначалося вище, презентувався творчий доробок українських письменників минулого та тогочасного, наводилася біографія митців. У березневому номері газети за 1942 р. дві сторінки були присвячені Т. Г. Шевченку: представлено фотографію його бюсту та первісного залізного хреста з могили; уривки з поем та вірш – «Сон», «Заповіт», «Думи мої, думи» та ін. Крім цього, було розміщено присвяти великому поетові: О. Березняк – «Здавалось мені», Данило Київський – «Шевченко про жидів»²⁰, В. Гришак – «Національний пророк», ВІТ – «Шевченко на Прилуччині»²¹. У 1943 р. Кобзарю було присвячено два номери газети, в яких розлого подавалася його біографія. Це вказує на прихильне ставлення окупантів до літературних уподобань українців, їхнього національного доробку.

16 Про санітарний стан міста // Вісті Прилуччини. 5 грудня 1941. № 16. С. 4.

17 За високу культурність // Вісті Прилуччини. 11 січня 1942. № 4. С. 1.

18 Безладдя у советський промисловості // Вісті Прилуччини. 23 грудня 1942. № 149. С. 1.

19 Вісті Прилуччини. 6 травня 1942. С. 1.

20 Шевченко про жидів // Вісті Прилуччини. 11 березня 1942. № 28. С. 3.

21 Шевченко на Прилуччині // Вісті Прилуччини. 11 березня 1942. № 28. С. 2–3.

Окрему колонку на літературній сторінці було відведено анекдотам та гумору. Галина Вітер у травні 1943 р. опублікувала наступні дотепи: «Англійський робітник: Чому всі радянські скульптори так багато працюють над пам'ятниками Сталіну ще при його житті? Перекладач: Тому, що більшість скульпторів нагадують йому про те, щоб він скоріше помер»²²; «Китайський робітник: Як у вас дружно всі робітники встають, зачувши ім'я Сталіна. Перекладач: Так. А хто тут не встає, того підіймають в іншому місці... за волосся до стелі, по китайському звичаю»²³. Наведений приклад підкреслює присутність почуття гумору в нашого народу незалежно від життєвих перипетій, а також властиве нам позачасове критичне ставлення до влади.

З листопада 1941 р. на сторінках «Вістей Прилуччини» з'являються відомості з життя міського театру, в яких оцінювалася робота акторського складу і його керівника, оголошувалися автори представлених творів та їхня коротка характеристика. Перша стаття про театр В. Долі – «Хмара» так відгукнулася про представлену роботу: «це перша творча праця колективу театру, який лише нещодавно організувався і ще не має свого мистецького обличчя»²⁴. У статті названі прізвища художнього керівника міського театру П. І. Шипенка, художників – Гузія, Яковенка, Харченка, а також акторського складу – Коханівської, Петренка, Власенка, Гуценка, Костяна, Половка, Ярошенка та Шульги. Наприкінці статті автор охарактеризував виставу як складений творчий іспит, порадив звернути увагу на працю акторів над роллю, подумати над створенням хору та музичним оформленням вистав. У кінці січня 1942 р. В. Бездольний звітував про створення музичної частини в театрі, назвав завідувача – Сінгаєвську, схвально відгукнувся про її роботу²⁵. У кінці лютого 1942 р. стаття П. Турчина «Хор-студія» повідомила про створення в театрі хор-студії й запросила всіх охочих до неї навчатися²⁶. Проте з 1943 р. газета все менше приділяла уваги театру, значно зменшилася кількість статей, присвячених його діяльності.

Постійністю виходу вирізнялася рубрика «Короткі повідомлення». Вона була присутня майже в кожному номері видання й висвітлювала події світового рівня. Недоліком цих звідомлень можна вважати відсутність інколи датування подій або місць, проте ця рубрика дозволяла жителям Прилуччини бути на певному рівні обізнаними про життя в інших країнах. Так, наприклад: «Румунія підготовляє новий закон про жидів за зразком нюрнберзького расового закону»²⁷; «В листі до англійської колоніальної газети «Стандарт» жид Вайвельман пояснює, що Англія мусить, нарешті, визнати, що вона веде війну жидів і ніколи не зможе виграти її без допомоги іудейського народу»²⁸; «8 листопада на протязі 24 годин було збито 60 англійських літаків»²⁹ тощо.

Однією з нерегулярних була рубрика «Наш календар». У залежності від тих чи інших причин – знаменні дати, ювілеї тощо, вона інформувала про відомих діячів українського та світового рівня. Статті та замітки були присвячені М. Гоголю, Л. Глібову, І. Ньютону, О. Попову та ін.

У 1942 р. з'явилася рубрика, що закликала українців їхати на роботу до Німеччини. Після статей розміщалися фото про гарне життя гастарбайтерів, надавалися поради від'їжджаючим у вигляді німецького словника зі значним доповненням, наприклад: «Arbeit – по-українському праця, труд. Це слово пишуть у Німеччині з пошаною великими літерами. Німецька людина, невтомний працівник взагалі не може собі уявити життя, не сповнене праці. Німця не треба підганяти або силувати до роботи, бо кожен німець знає, що від його невтомної праці залежить воля нації, могутність держави і висока культура його народу»³⁰. Пізніше рубрика доповнилася листами

22 У майстерні скульптора // Вісті Прилуччини. 6 травня 1943. № 51. С. 3.

23 На робітничій конференції // Вісті Прилуччини. 6 травня 1943. № 51. С. 3.

24 Хмара // Вісті Прилуччини. 19 листопада 1941. № 9. С. 4.

25 Запорожець за Дунаєм // Вісті Прилуччини. 21 січня 1942. № 7. С. 2.

26 Хор-студія // Вісті Прилуччини. 25 лютого 1942. № 22. С. 2.

27 Короткі повідомлення // Вісті Прилуччини. 7 листопада 1941. № 4 С. 2.

28 Короткі повідомлення // Вісті Прилуччини. 19 листопада 1941. № 9. С. 3.

29 Короткі повідомлення // Вісті Прилуччини. 12 листопада 1941. № 6. С. 2.

30 Наші поради від'їжджаючим до Німеччини // Вісті Прилуччини. 3 червня 1942. № 63. С. 3.

з Німеччини, де мова йшла про чистоту та порядок, які викликали захоплення в українців новими умовами праці й життя: «Колосальна різниця між Україною і цією землею! Кожне село виглядає, як місто, з затишними будинками; побудовані не так безладно, як у нас, але планово розташовані, як по шнуру; багато квітів прикрашають вікна і шляхи. І що нам завжди особливо впало в очі: всюди надзвичайна чистота. Не можна описати всього, що ми бачили за один раз. Ми зустрічали так багато нового, що можемо завжди сказати: «Нам відкрився новий світ»³¹.

Газетні статті окупаційного періоду дозволяють певною мірою проаналізувати та схарактеризувати життя на Прилуччині в зазначений час. Замітки про відкриття та діяльність бібліотеки, музею, театру, аматорських гуртків, просвіт та ін. вказують на певну зайнятість населення, на умови його виживання в період війни. Мали місце прояви гідності, турботи за малу Батьківщину з боку національно налаштованих патріотів. Люди мріяли і планували майбутнє. Продовжувалося навчання у школах (1 – 4 класів): «За розпорядженням місцевої комендатури навчання в сільських школах проводитиметься з таких предметів: читання, письма, лічби, гімнастики та ручної праці. За прикладом міських шкіл, по всіх сільських школах запроваджено вивчення німецької мови, по дві години на тиждень в кожному класі»³². Навчання тривало в аграрно-ветеринарній школі, дворічній сільськогосподарській школі, працювали курси підготовки агрономів, шовководів, німецької мови, було відкрито електро-технічну школу, що доводило визнання важливості освіти народом, збереження й пропагування своєї культури, а головне – віра в майбутнє, у свою націю.

Тож можна стверджувати, що газета «Вісті Прилуччини» виконала своє інформаційне завдання, підтримала й подарувала надію населенню на те, що життя триває. Окрім цього, видання є важливим додатковим джерелом для вивчення історії Чернігівщини в період німецької окупації.

References

- Bezladnya u sovyets'kyi promyslovosti // Visti Pryluchchyny. 23 hrudnya 1942. № 149. p. 1.
Brekhnaya // Visti Pryluchchyny. 1 kvitnya 1942. № 37. p. 3.
Vesna // Visti Pryluchchyny. 1 kvitnya 1942. № 37. p. 3.
V obymakh smerti // Visti Pryluchchyny. 29 kvitnya 1942. № 48. p. 3.
V sil's'kykh shkolakh vyvchatymut' nimets'ku movu // Visti Pryluchchyny. 1 lyutoho 1942. № 12. p. 2.
Hrechenko H. Chernihivshchyna na shpal'takh okupatsiynykh hazet (1941–1943 rr.) // Siveryans'kyi litopys. 1999. № 2. p. 81.
Dotrymuvatys' protypozhezhnoho rezhymu // Visti Pryluchchyny. 7 sichnya 1942. № 3. p. 2.
Za vysoku kul' turnist' // Visti Pryluchchyny. 11 sichnya 1942. № 4. p. 1.
Zaporozhets' za Dunayem // Visti Pryluchchyny. 21 sichnya 1942. № 7. p. 2.
Z Holovnoyi kvartyry Fyurera // Visti Pryluchchyny. 10 travnya 1942. № 53. p. 1.
Z Holovnoyi kvartyry Fyurera // Visti Pryluchchyny. 21 lyutoho 1943. № 22. p. 1.
Zdrastuy, zdrastuy, nova Ukrayino! // Visti Pryluchchyny. 18 sichnya 1942. № 6. p. 3.
Zymova liryka // Visti Pryluchchyny. 11 lyutoho 1942. № 16. p. 3.
Z povidomlen' Nimets'kykh Ozbroyenykh Syl 30 hrudnya 1941 roku // Visti Pryluchchyny. 4 sichnya 1942. № 2. p. 1.
Korotki povidomlennya // Visti Pryluchchyny. 7 lystopada 1941. № 4 p. 2.
Korotki povidomlennya // Visti Pryluchchyny. 12 lystopada 1941. № 6. p. 2.
Korotki povidomlennya // Visti Pryluchchyny. 19 lystopada 1941. № 9. p. 3.
Lysty, shcho potrapyly do nas z Nimechchyny // Visti Pryluchchyny. 14 lyutoho 1943. № 19. p. 1.

31 Листи, що потрапили до нас з Німеччини // Вісті Прилуччини. 14 лютого 1943. № 19. С. 1.

32 В сільських школах вивчатимуть німецьку мову // Вісті Прилуччини. 1 лютого 1942. № 12. С. 2.

Na Dnippi // Visti Pryluchchyny. 18 sichnya 1942. № 6. p. 3.
 Na robitnychiy konferentsiyi // Visti Pryluchchyny. 6 travnya 1943. № 51. p. 3.
 Nashi porady vid'yizhdzhayuchym do Nimechchyny // Visti Pryluchchyny. 3 chervnya 1942. № 63. p. 3.
 Novyy zemel'nyy lad – darunok selyanstvu // Visti Pryluchchyny. 6 travnya 1942 roku. № 51. p. 4.
 Pryvit // Visti Pryluchchyny. 15 kvitnya 1942. № 42. p. 3.
 Pro sanitarnyy stan mista // Visti Pryluchchyny. 5 hrudnya 1941. № 16. p. 4.
 U maysterni skul'ptora // Visti Pryluchchyny. 6 travnya 1943. № 51. p. 3.
 Khmara // Visti Pryluchchyny. 19 lystopada 1941. № 9. p. 4.
 Khor-studiya // Visti Pryluchchyny. 25 lyutoho 1942. № 22. p. 2.
 Chernyakov B. Periodychna presa na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny // <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>
 Shevchenko na Pryluchchyni // Visti Pryluchchyny. 11 bereznia 1942. № 28. pp. 2–3.
 Shevchenko pro zhydiv // Visti Pryluchchyny. 11 bereznia 1942. № 28. p. 3.
 Shumlyat' meni sosny // Visti Pryluchchyny. 4 bereznia 1942. № 25. p. 3.
 Yun'-lita // Visti Pryluchchyny. 1 kvitnya 1942. № 37. p. 3.

Кіріченко Олександра Миколаївна – аспірантка Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка (Чернігів, проспект Перемоги, 13).

Kirichenko Oleksandra Mykolayivna – postgraduate of the National University «Chernihiv Collegium» of T.G. Shevchenko (Chernihiv, Peremogy Avenue, 13).

The Newspaper «Visti Pryluchyny» as the historical source of the history of Chernihiv region during the period of Nazi occupation (1941-1943)

The publishing activity of the newspaper «Visti Pryluchyny» during 1941-1943 was researched with the help of materials from the State Archive of Chernihiv region. Also topic headlines were analyzed.

Chernihiv Oblast was released from Nazi army 76 years ago. This part of the history is still interesting to the researchers of nowadays. Learning of the press of occupation period gives us the possibility to study the history of Chernihiv Oblast, events during this period and life of people. The newspaper «Visti Pryluchyny» was published during 1941–1943 yy. in the city Pryluky. Editors of the newspaper were F. Kharchenko, D. Pylypenko, V. Klyaznyk. Although the two last was only like part-time editors. The publication came out three times a week and it consisted of two pages on Sunday and Friday and four on Wednesday. The reason for increasing the column was the heading «Literary page» that appeared in December 3, 1941.

The newspaper presented materials about events at the front, in agriculture, as well as articles that had an anti-Semitic character. The main headings were: «Messages from the Führer's House» or «Messages from the German Armed Forces»; «Events devoted to land administration and agriculture»; «Criticism of the foundations, events, culture, etc. of socialism»; «Message from the front»; «Invitation to work in Germany»; «Announcement»; «Orders»; «Prose and Anecdotes»; «Caricature»; «Literary page»; «Our Calendar»; information about the theater and the cinema; short messages and the rubric «Lost Documents», various photographs of German leisure, cultural events, science and politics.

We can say that the newspaper «Visty Pryluchyny» fulfilled its information task, supported and gave hope to the people to continue life. In addition, this edition is an important additional source for studying the history of Chernihiv region during the German occupation.

Key words: newspaper, editorial office, occupation, press, heading.

Дата подання: 17 березня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3367480

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЗАГАЛЬНІЙ СХЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ПІДРУЧНИКІВ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК)

У статті на основі аналізу шкільних підручників з історії СРСР чотирнадцяти союзних республік, а також автономних радянських республік зроблена спроба де-конструювати загальну схему радянської історії. Підручники радянської доби мали наперед визначену структуру, до якої включалися усі події національних історій від найдавніших часів до сучасності. Зміст текстів мав підпорядковуватися одній меті – пошуку легітимності утворення й існування Радянського Союзу. Конгломерат народів, з яких він складався, мусив набрати окреслених форм, починаючи вже з найдавніших часів. У статті розглянуті всі періоди історії СРСР та союзних республік, починаючи з найдавніших часів до періоду «розвинутого соціалізму». У кожному з періодів існували свої критерії підбору матеріалів, конструювання пантеону «героїв» і «антигероїв», визначався ступінь впливу російської історії.

Ключові слова: історія, підручник, СРСР, національна історія.

Створення Радянського Союзу, нової ідеології, конструювання нової спільноти вимагало також й історичного підґрунтя їхнього існування. Якщо в часи Російської імперії такою інтегруючою основою виступало православ'я і самодержавство, то для радянської системи необхідно було конструювати новий історичний базис, який би пояснював, що народи, які входили до складу СРСР, поєднані не лише географічно й політично кордонами однієї держави. У передмові до започаткованої в 1966 р. 12-томної «Истории СССР с древнейших времен до наших дней» академік АН СРСР Борис Пономарьов писав: «Було б неможливим і некоректним зображувати історію країни, ніби вона є мозаїкою, сумою історичних досліджень у кожній окремій республіці. Такий підхід применшує значення багатовікових взаємозв'язків і не показує, яким чином міцніла дружба трудящих різних національностей у боротьбі проти спільного ворога»¹. Відтак, одним із завдань історичної освіти став пошук таких зв'язків, які б легітимували саме існування Радянського Союзу.

Система викладання історії і, зокрема, вироблення принципів і підходів до вивчення національних історій народів національних республік зазнавали змін упродовж існування Радянського Союзу. Революція 1917 р. визначила кардинальні перетворення в системі освіти, у тому числі й історичної. Відмова від царського минулого вимагала вироблення нових ідеологічних форм, здатних консолідувати суспільство. Такими стали класовий підхід, пропагування невідворотності пролетарської революції, визначеність історії людської цивілізації, яка невинно рухається по висхідній до комунізму. На початку 1920-х рр., по завершенні громадянської війни, система викладання історії стала більш унормованою. Проте за короткий час не було вироблено методологічної, підручничкової бази для вивчення історії в контексті нових марксистських принципів. Історії як самостійного предмету не існувало, так само як і предметної структури й класно-урочної взагалі. На зміну приходить модель комплексного підходу, базована на трьох блоках – природа, праця, суспільство. Історія вивчалася в структурі курсу суспільствознавства, в якому головна увага приділялася теоретичним аспектам революції, загальним законам суспільного розвитку, базованим на марксизмі. Національна

¹ Цитовано за: Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ, 2016. С.8.

історія ігнорувалася, однак її форми існували в курсі «Історія рідного краю», який і наповнювався власне історичним матеріалом. Підручники були замінені робочими зошитами з текстами першоджерел, завданнями для самостійної роботи. Невеликий узагальнюючий текст-наратив було розміщено лише в кінці кожної теми. Учні об'єднувалися в групи-«бригади» для самостійної роботи над певними аспектами заданої теми. Два дні в тиждень відводилося для екскурсій. Одночасно учні працювали на виробництві, проводячи там просвітницьку роботу. У 1930-ті роки зі становленням тоталітарної системи, можливість самостійної аналітичної роботи над джерелами загрожувала формуванню плюралізму думок, відтак система навчання була змінена. Постановою 1934 року сталося повернення до класно-урочної системи, що існувала до 1917 р. До цього часу був накопичений достатній методологічний рівень для навчання історії виходячи з марксистських позицій. Виклад матеріалу ґрунтувався на хронологічному принципі, був орієнтований на вивчення подій, явищ, персоналій з позицій марксизму-ленінізму. Цей принцип з невеликими змінами зберігся до кінця існування СРСР².

У 1959 р. була введена обов'язкова восьмирічна освіта, а Конституція СРСР гарантувала здобуття десятирічної освіти. У національних регіонах, починаючи з 1960-х рр., запроваджувалося вивчення історії союзних республік. Підтасування усіх подій під формаційний підхід відповідно до класово-обґрунтованої і невідвратної зміни суспільних формацій – рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм і соціалізм. При цьому використовувався хронологічний принцип, згідно з яким, у певний історичний період, названий, скажімо, рабовласницьким усі державні формування автоматично ставали рабовласницькими, попри те, що насправді такими ніколи не були. Так само при феодализмі, який хронологічно прийшов на зміну попередній формації, усі державні формування безапеляційно категоріювалися як феодальні. Виклад історії здійснювався за своєрідною схемою, що складалася з чотирьох основних блоків: господарське життя, економіка, суспільно-політичний устрій, політичні події і культурний розвиток. Такий підхід, який ставив економіку на перше місце, у цілому відповідав марксистським принципам з їхнім розумінням основоположної ролі економічного розвитку в історії людської цивілізації.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. в завершальному періоді існування Радянського Союзу почали з'являтися різноманітні освітні проекти в галузі викладання історії в школі, направлені на деідеологізацію системи історичного знання. Головним концептом, який вбачали наріжним каменем у системі радянської історичної освіти, стала гуманізація історії, приділення більшої уваги людині як суб'єкту історичного процесу, вивчення людської цивілізації в системі глобальних культурних зв'язків³.

Ще одним напрямком пропонованих реформ стало вироблення нових підходів в інтерпретації мультикультурної історії Радянського Союзу. Власне означений термін став уперше фігурувати у виступах та резолюціях Всесоюзної конференції з проблем історичної освіти, яка відбулася в Таллінні в березні 1988 р. Освітняни, автори підручників, представники галузевих міністерств союзних республік зібралися, аби обговорити перспективи подальшої історичної освіти в школах СРСР у контексті суспільно-політичних змін, які відбувалися в той час. Представники національних делегацій ставили питання про більше представлення національних історій в системі навчання⁴, відмову від ідеологізованого штучного поняття «єдиний радянський народ». Пропоновалися доволі сміливі ідеї запровадження інтегрованого курсу, який би поєднував існуючі «Історію СРСР» та «Всесвітню історію» в єдиний комплексний

2 Лазукова Н. Содержание школьного исторического образования в России: опыт прошлого и современные проблемы // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. Тель-Авив, 1999. С. 47–50.

3 Шевырев А. Тенденции и перспективы развития учебной литературы по истории в современной России // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. Тель-Авив, 1999. С. 28–29.

4 Наприклад, кількість годин з вивчення курсу «Історія Молдавської РСР» було запропоновано збільшити з 10 існуючих до 102. Аналогічні зміни мали відбутися і в інших республіках (Kaplan V. History Teaching in Post-Soviet Russia. Coping with antithetical traditions // Educational Reforms in Post-Soviet Russia. Legacies and Prospects. London-New-York, 2005. P. 251).

курс, позбавлений домінування класового та формаційного підходів. У вивченні національних історій висувалася доволі екзотична концепція регіональної історії, що передбачала комплексне вивчення історичного минулого цілого регіону, до якого належала та чи інша радянська республіка. На думку авторів проекту, такий підхід дозволив би краще зрозуміти особливості історичного розвитку кожного з регіонів на основі спільних історичних зв'язків, подій. Так пропонувалося запровадити вивчення курсу «Історія Естонської РСР» у поєднанні з вивченням історії Скандинавії, а історія Узбекистану мала викладатися інтегровано з історіями сусідніх Індії й Китаю. До того ж, була ідея запровадити курси історії однієї з радянських республік для вивчення в школах іншої. Наприклад, «Історія Литовської РСР» мала викладатися в школах Грузії і навпаки. Варто зауважити, що промоутерами таких ідей виступали не лише представники союзних республік, але й освітяни РСФР, на думку яких існуючий курс «Історії СРСР» був не чим іншим як курсом російської історії із фрагментарним включенням інформації про історію інших народів⁵.

Проекти кінця 1980-х рр., покликані змінити зміст і принципи історичної освіти в СРСР, залишилися нереалізованими з двох причин. По-перше, колапс самого Радянського Союзу, що стався за кілька років, поклав край цьому складному й довготривалому процесу. До того ж, ще в 1988 р. нові освітні ініціативи й проекти були гостро розкритиковані на одному із засідань консервативно налаштованого Політбюро ЦК КПРС на чолі з Єгором Лігачовим⁶.

Сучасні дослідники міжнаціональних взаємин у СРСР відмічають присутність у радянській ідеології двох взаємовиключних категорій – марксистського інтернаціоналізму та радянського етнонаціоналізму⁷. На думку Марини Козлової, у СРСР існував так званий «диференціалістський расизм», що передбачав об'єктивізацію характеристик, що розділяли різні групи – «ми» й «вони». Складовими цього поняття є такі категорії як «національний характер», «корінні» й «некорінні» народи⁸. Кожен з народів, які населяли Радянський Союз, пов'язувався з конкретною територією, за ним визначався стандартний націогенеруючий набір: одяг, мова, кухня, історія, антропологічні риси тощо. Витоки такого процесу етнодиференціації беруть початок з часів радянської політики коренізації 1920-х рр. Радянська система, з одного боку, підтримувала етнічне різноманіття, з іншого – існувала спроба його гомогенізувати в спільноту «радянський народ»⁹. На думку Віктора Шнірельмана, розвиток радянського етнонаціоналізму в 60–70-х рр. XX ст. став результатом відгуку національних місцевих еліт на теорію «зближення і злиття» соціалістичних націй, які неодмінно мали привести до появи нової спільноти – «радянського народу»¹⁰. На цей же період припадає запровадження в СРСР курсів національних історій у союзних та автономних республіках і створення відповідних підручників. Слід зазначити, що у квітні 1984 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову, в якій передбачалося «упорядкування викладання історії союзних республік». Згідно з нею, було відновлено видання підручників історії Української РСР, а деякі важливі з точки зору тодішнього радянського керівництва теми української історії ставали складовою курсу «Історія СРСР»¹¹. Йдеться, наприклад, про події 1648–1657 рр., Коліївщину, революційну

5 Kaplan V. History Teaching in Post-Soviet Russia. Coping with antithetical traditions. P. 250–252.

6 Agmon P. The Study of History Teaching in Contemporary Russia: Background, Trends and Challenges // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. P.15.

7 Шнірельман В. Советский парадокс: расизм в стране «дружбы народов» // Расизм, ксенофобия и дискриминация. Какими мы их увидели. Сборник статей под ред. Е.Деминцевой. Москва, 2013. С. 97–115.

8 Козлова М. «Диалог культур» в монологе доминирующей группы. Образы этнических меньшин в советских и пост-советских учебниках // Начало учения дѣтем. Роль книги для начального обучения в истории образования и культуры. Сборник статей под ред. В.Безрогова. Москва, 2014. С.373.

9 Rico Isaacs, Abel Polese. Introduction. Nation-Building in the Post-Soviet Space. Old, New and Changing Tools // Nation Building in Post-Soviet Space. New Tools and Approaches. New-York, 2016. P.7.

10 Шнірельман В. Советский парадокс: расизм в стране «дружбы народов». С.102.

11 Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. С.7.

діяльність Тараса Шевченка. Тобто теми, які відповідали парадигмі єднання двох народів і класової боротьби.

Означений процес етнодиференціації відбувався в контексті змісту вищенаведеної цитати академіка Бориса Пономарьова. Радянські ідеологи не могли заперечувати об'єктивний факт наявності власного національного минулого в народів СРСР. Утім це минуле мало слугувати не так для формування ідентичностей цих народів, а щоб конструювати наднаціональну спільноту «радянський народ». Таким чином були задоволені деякі амбіції окремих представників національних еліт та інтелігенції, створювалася ілюзія плюралізму в питанні національного різноманіття, мультикультурності радянської держави. У той же час була витримана «генеральна лінія» радянського історичного дискурсу – доказ споконвічної єдності радянського народу, спільної боротьби проти ворога, домінуючій ролі російського народу. Відтак усі підручники були написані за одним лекалом, схемою, під яку «підганялися» всі події, явища, процеси національних історій від найдавніших часів до сьогодення.

Головним завданням даної статті є показ того, за якими принципами вибудовувалася загальна схема радянської історії, як здійснювався підбір фактів та їхня інтерпретація в руслі існуючої схеми. Яким було місце української історії в системі радянського історичного дискурсу, інших національних історій радянських республік. Джерелами дослідження стали тексти підручників з історії СРСР¹², а також союзних¹³ і автономних республік¹⁴. Для кращої структуризації матеріалу був обраний проблемно-хронологічний принцип, який у цілому відповідає структурі матеріалу аналізованих підручників.

12 История СССР для 10 кл. Под редакцией М. Кима. Москва, 1973; Беркин И., Федоров И. История СССР. Учебник для 9 класса. Москва, 1976; Федоров И. История СССР. Учебное пособие для 8 класса. Москва, 1966.

13 Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской РСР. Учебник для 7–8 кл. Киев, 1973; Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. Алма-Ата, 1980; Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. Учебное пособие для 9–10 кл. Алма-Ата, 1972; Гурлугулов Т. Рассказы по истории Казахской ССР. Алма-Ата, 1980; Баумерт И. Рассказы по истории Латвийской ССР. Для IV класса. Рига, 1980; Канале В. История Латвийской ССР. Учебное пособие для IX–X кл. Рига, 1978; Канале В., Степерманис М. История Латвийской ССР. Рига, 1972; Лыхмус М. Из истории Эстонской ССР. Дополнительные материалы к курсу истории СССР для IX–X кл. Таллинн, 1972; Ках Ю., Паламатс Х., Вахтре С. История Эстонской ССР. Дидактические материалы для курса История СССР VII–VIII кл. Таллинн, 1973; Югас М., Меркис В. История Литовской ССР. Учебник для VIII–IX класса. Каунас, 1978; Акилов К., Тейх Н. Рассказы по истории Узбекской ССР для 4-го класса. Ташкент, 1974; Гулятов Я. История Узбекской ССР. Учебное пособие для 7–8 классов. Ташкент, 1978; История Молдавской ССР. Под редакцией Я. Гросула. Кишинев, 1972; Шемяков Д. История Молдавской ССР. Учебное пособие для 9–10 кл. Кишинев, 1980; Бердзенишвили Н., Дандуа В., Думбадзе М. История Грузии. Учебное пособие для VII–X кл. Тбилиси, 1973; Погосян С. История армянского народа. Учебник для 8 класса. Ереван, 1972; Гулиев А. История Азербайджана. Учебник для 7–8 классов. Баку, 1972; Бабаханов М., Репа Ф. Рассказы по истории Таджикской ССР. Учебное пособие для 4 класса. Душанбе, 1980; Абецдарский Л., Баранова М., Павлова Н. История БССР. Минск, 1982; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР. Учебное пособие для учащихся VII–VIII классов средней школы. Фрунзе, 1978; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР (период империализма). Учебное пособие для учащихся IX класса средней школы. Фрунзе, 1979; Кариев А., Росляков А. Учебник по истории Туркменской ССР для VII кл. Ашхабад, 1980; Ильязов А. Рассказы по истории Туркменистана. 4 класс. Ашхабад, 1972.

14 Тедтоев А., Цгоев З. История Северной Осетии. Учебное пособие для 9–10 кл. Орджоникидзе, 1978; Афанасьева А., Морозов К., Эпштейн Е. История нашего края. Учебное пособие для школ Карельской АССР. Петрозаводск, 1973; Ахмадиев Т., Кузыев Р. История Башкирской АССР. Учебное пособие. Уфа, 1972; Айлапов Г. История Марийской АССР с древнейших времен до конца XIX в. Учебное пособие для учащихся VII–VIII кл. Йошкар-Ола, 1972; Паушков В. История Марийской АССР. Часть вторая. Учебное пособие для IX–X кл. Йошкар-Ола, 1972; Моя Чечено-Ингушетия. Краеведческое пособие по истории для учащихся средней школы Чечено-Ингушской АССР. Под редакцией Н. Тавакалина. Грозный, 1979; Никитин Н. Освоение Сибири в XVII в. Книга для учащихся средних и старших классов. Москва, 1990; Каховский В. Родной край. Учебное пособие по истории Чувашской АССР для учеников средней школы. Чебоксары, 1972; Устюжанин Е., Абдраметова И., Муников Н. История Татарской АССР. Казань, 1973.

Найдавніші часи

Усі без винятку підручники з висвітленням національних історій та загальні з курсу «Історія СРСР» розпочинаються з викладу історії первіснообщинного ладу, який, відповідно до марксистської схеми, був першим формаційним періодом людської історії. Автори підручників обов'язково фіксували всі стоянки первісних людей на територіях, які вони описували, а також їхнє заняття, кліматичні умови тощо. Важливим було показати присутність людини на означеній території від якомога давніших часів.

Наступним хронологічним етапом у рамках первіснообщинного періоду стали археологічні культури. На відміну від кам'яного віку в підручниках починають з'являтися перші «національні» особливості, позаяк ці культури та їхні артефакти прикріплювалися до певної території. Разом з тим вони починають асоціюватися з певним етносом, який пізніше проживав на цій території включно до сьогодення. В українських підручниках такою стала трипільська культура¹⁵. Подібні додержавні чи протодержавні культури описані в підручниках інших союзних республік¹⁶.

Появу перших державних утворень на територіях радянських суб'єктів ознаменував новий період історії – рабовласницький лад. Як того вимагав формаційний підхід, що змінив первіснообщинний лад, усі державні утворення до 476 р. н. е. автоматично визнавалися рабовласницькими. Такими, наприклад, на території України були античні міста-держави, Скіфське та Боспорське царство¹⁷. Ці утворення репрезентували своєрідну «радянську античність», що конкурувала за рівнем культурного надбання з Грецією. Найтриваліше й найрізноманітніше рабовласницький період у контексті державної традиції представлений був у історіях республік Закавказзя та Середньої Азії. Історія Урарту, Колхіди, Согду та Бактрії обов'язково розпочинала «державний» період історії СРСР у розділі «Найдавніші держави на території нашої Батьківщини». З більшою деталізацією їхня історія розглядалася в радянських підручниках Вірменії, Грузії, Азербайджану, Узбекистану, Таджикистану¹⁸. У цьому матеріалі помітні два важливих, з точки зору радянської схеми історії, аспекти. По-перше, мала бути показана давність традицій державності на території СРСР. «Радянські» рабовласницькі держави своїм розвитком не мали поступатися іншим аналогічним утворенням стародавнього світу. Так, Єреван – столиця радянської Вірменії, презентована в підручниках як одне з найдавніших осередків міської культури світу¹⁹. А держави Середньої Азії відносилися до найдавніших землеробських цивілізацій Сходу поряд з Єгиптом, Шумером і державами долини Інду. Другий аспект полягав у виключно мирному характері «радянських» стародавніх суспільств і агресивних сусідів, які своїми нападами чинили постійну деструктивну дію. Відтак ще із стародавніх часів, за задумом авторів підручників, проявлявся волелюбний і мирний характер місцевих мешканців, що протистояли іноземним загарбникам. Дихотомія «свій-чужий» виникала ще у давні часи. Тому на «наші» Урарту нападали «чужі» й ворожі ассирійці. Так само як «наші» Согдіана й Бактрія чинили відчайдушний опір «чужим» персам і військам Олександра Македонського.

«

15 Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской РСР. Учебник для 7–8 кл. С. 19.

16 Див. напр.: Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. Алма-Ата, 1980. С. 12–16 (в підручниках республік Середньої Азії протидержавними народами визнані племена саків); Пулятов Я. История Узбекской ССР. Учебное пособие для 7–8 классов. Ташкент, 1978. С. 6–8.

17 История СССР. Учебное пособие для вечерних школ. 7 класс. Под редакцией А. Сахарова. Москва, 1962. С. 12–15; Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской РСР. С. 5–8.

18 Бердзенишвили Н., Дандуа В., Думбадзе М. История Грузии. Учебное пособие для VII–X кл. Тбилиси, 1973. С. 9–12 (держави Картлі, Колхіда); Погосян С. История армянского народа. Учебник для 8 класса. Ереван, 1972. С. 9–20. (стародавня держава Урарту); Пулиев А. История Азербайджана. Учебник для 7–8 классов. Баку, 1972. С. 18–21 (Мідія, Албанське царство); Бабаханов М., Рена Ф. Рассказы по истории Таджикской ССР. Учебное пособие для 4 класса. Душанбе, 1980. С. 3–9 (держави Согдіана, Бактрія)

19 Погосян С. История армянского народа. Учебник для 8 класса. С. 9.

Феодалізм. «Перші контакти»

Рабовласницькі держави змінили феодалні державні утворення, що згідно з радянським розумінням були прогресивнішими і з'явилися в V–VI ст. Доба феодалізму в радянських підручниках позначалася чотирма аспектами, поєднання яких створює своєрідну схему, на яку «нанизуються» факти й події всіх без винятку радянських республік. Загалом ця схема виглядає так: 1) утворення ранньофеодалних держав, їхня економіка, суспільний лад; 2) виникнення народностей; 3) зовнішній ворог; 4) перші контакти з Руссю/ руським/російським народом.

Найранішими феодалними утвореннями були держави Закавказзя й Середньої Азії, що виникли на основі рабовласницьких цивілізацій. Ідеться про Хорезм, Грузинське царство, держави Азербайджану та ін. Найбільша увага, звичайно, у підручниках приділялася державі східних слов'ян – Київській Русі. В українських, білоруських підручниках вона постає як «колиска трьох братніх народів», в якій сформувалися три народності – українська, білоруська й російська²⁰. Їхнє формування припадає на період уже після зникнення Київської Русі – XIV–XV ст. Формування інших народностей Радянського Союзу також відноситься до цього самого часу, що у візі авторів мало показати закономірність історичного процесу незалежно від географії.

Феодалні державні утворення, що виникли в «радянських народів», розглядалися в підручниках на основі трьох складових – економіка, господарське життя, внутрішній розвиток, включно з наростаючим феодалним гнітом та постійною антифеодалною боротьбою. На шляху мирного розвитку стояли, звичайно, агресивні сусіди, які загрожували фізичному винищенню народів. Для народів Прибалтики такими виступав Тевтонський орден, що презентувався як постійна «загроза із Заходу», «загарбники», «поневолювачі». До характеристик додається також конфесійна складова – «наси́льницьке окатоличення». Прикметно, що боротьба з орденем у підручниках постає як міжнародний конфлікт, з одного боку якого був «колективний Захід» – німецькі, французькі та англійські рицарі, яким протистояла інтернаціональна боротьба народів Прибалтики разом з українцями, білорусами, росіянами²¹.

Для народів Середньої Азії й Закавказзя ворожим фактором виступали перси, араби й турки, і знову ж таки з конфесійною складовою – «наси́льницька ісламізація». Обов'язковим елементом наративу щодо середньовічної й ранньомодерної історії народів СРСР виступали сюжети про їхні зв'язки з Руссю або російським народом. Характер їх міг бути різним: від економічних і культурних взаємин до політичних і військових союзів. Хронологічні рамки таких «перших контактів» варіюються від X до XV ст. Однак завжди підкреслювалося, що такі взаємини були виключно позитивні й доброзичливі. Народи Прибалтики, які знаходилися на нижчій стадії розвитку, ніж Русь, перебували впродовж X–XIII ст. під її культурним і політичним впливом. Перші контакти Закавказзя й Середньої Азії з Руссю також відносилися до періоду X–XII ст. Відзначалися політичні взаємини та торгові зв'язки. Пізніше, у XV–XVI ст. характер взаємин у підручниках змінюється від фрагментарних і суто економічних до стійких політичних контактів, що супроводжувалися «спільною боротьбою проти спільних ворогів». Так, у підручнику «Історія Грузинської РСР» наголошувалося, що звістка про перемогу російських військ над монголо-татарами і «посилення Росії» «вселила в серця грузинських патріотів великі надії»²². Натомість, у казахських підручниках підкреслювалися тісні зв'язки казахського ханства з Російською централізованою державою, що знаходили вираз у військово-політичних союзах проти спільного ворога – Сибірського ханства²³. Таким же союзником у спільній боротьбі проти іншого воро-

20 Дядиченко В., Лось Ф. История Украинской РСР. Учебник для 7–8 кл. С.19; *Абеледарский Л., Баранова М., Павлова Н.* История БССР. Минск, 1982. С. 13.

21 *Абеледарский Л., Баранова М., Павлова Н.* История БССР. С.29; *Югас М., Меркус В.* История Литовской ССР. Учебник для VIII–IX класса. Каунас, 1978. С.19–20.

22 *Бардзенишвили Н., Дандуа В., Думбадзе М.* История Грузии. Учебник для VII–IX классов. Тбилиси, 1973. С.100.

23 *Бекмаханов Е., Бекмаханова Н.* История Казахской ССР. С. 38–42.

га – Казанського ханства Московське царство стало для народів Поволжя – чувашів, марійців, башкирців, мордві²⁴.

У випадках, коли неможливо було проілюструвати пряму «єдність» з російським народом, у підручниках застосовувалися сюжети про дружні зв'язки з іншими народами, що стануть у майбутньому радянськими. Головним критерієм таких взаємин була, окрім взаємовигідної торгівлі, спільна боротьба із зовнішнім чи внутрішнім класовим ворогом. Яскравим прикладом є сюжети з молдавських і українських підручників про молдавські походи козацького ватажка Івана Підкови, як свідчення спільної боротьби молдавського й українського народів, проти спільного зовнішнього ворога – турків і проти класового – молдавських феодалів. Подібним же чином вірменський і грузинський народи об'єднували зусилля для протидії своїм феодалам та проти турецьких і перських зазіхань. Підкреслювалося також існування аналогічних торгових зв'язків між середньоазійськими та кавказькими регіонами, Прибалтикою. При цьому в підручниках ми не зустрінемо інформації про мирні відносини з «нерадянськими» сусідами, вони зазвичай були конкурентними або ворожими.

Таким чином, уже на ранніх етапах історії конструювалися економічні й військово-політичні передумови й неминучість створення Радянського Союзу, який навіть у давні часи мав собою являти певну спільноту, головними маркерами якої була дружба з російським народом, наявність культурних і економічних зв'язків, а також спільний ворог.

Возз'єднання/приєднання

Логічним продовженням економічних і політичних взаємин майбутніх радянських народів з російським народом стало прагнення до возз'єднання з ним або ж приєднання до російської держави. Попередній період «перших контактів» легітимізував таким чином наступний. Неодмінною умовою такого возз'єднання був зовнішній ворог. Лише союз з Росією і спільна боротьба могли врятувати той чи інший народ від цілковитої асиміляції чи навіть фізичного знищення.

Загальна схема процесу приєднання, описана в підручниках, мала приблизно однаковий вигляд для історії більшості радянських народів. Спочатку йшли передумови, які передбачали наявність тісних економічних, культурних і політичних зв'язків у минулому. Наступним елементом виступала небезпека, що надходила від зовнішнього ворога. Вона існувала і в період «попередніх контактів», однак тепер вона абсолютизувалася вибором – приєднання до Росії або знищення. Особливо яскраво ця формула прослідковувалася в історії Закавказзя та Середньої Азії. Наприклад, головну загрозу казахському й киргизькому народам становили джунгари, які хотіли перетворити казахів і киргизів на своїх рабів, що змушувало останніх у XVIII ст. переселятися поближче до кордонів з Росією чи приймати її підданство²⁵. Для грузин, вірмен та азербайджанців такою ж небезпекою були турки, що загрожували цілковитому знищенню самобутньої грузинської культури та тотальною ісламізацією. Українцям і білорусам, відповідно, загрожували поляки, народам Прибалтики загрожувало «онімічення». Зовнішній ворог був тут не настільки явним, але цей термін означав поступову асиміляцію литовського, латвійського та естонського народів, втрату ними своєї самобутньої культури²⁶.

Возз'єднанню/приєднанню передували численні посольства представників народів до Москви з проханням прийняття в протекцію, які певний час лишалися без

24 Каховский В. Родной край. Учебное пособие по истории Чувашской АССР для учеников средней школы. – Чебоксары, 1972. С.17–19; Устюжанин Е., Абдраметова И., Муньков Н. История Татарской АССР. Казань, 1973. С. 30.

25 Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. С. 51; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР. Учебное пособие для учащихся VII–VIII классов средней школы. Фрунзе, 1978. С. 52–55.

26 Югас М., Меркис В. История Литовской ССР. С.68; Канале В., Степерманис М. История Латвийской ССР. Рига, 1972. С. 59–61; Кахк Ю., Паламатс Х., Вахтре С. История Эстонской ССР. Дидактические материалы для курса История СССР VII–VIII кл. Таллинн, 1973. С. 96.

відповіді, але не через небажання російської сторони, а через непереборні обставини економічного чи політичного характеру.

Важливим елементом «зрілості» конкретного народу до приєднання була внутрішня ситуація в їхніх державах. Це, як правило, були внутрішні феодальні міжусобиці, занепад господарства через бездарне управління місцевих еліт, засилля феодального непрогресивного способу ведення економіки, наростання антифеодальної боротьби. Росія в такому контексті завжди протиставлялася як централізована й упорядкована держава зі сталим економічним розвитком, в якій існувало феодальне гноблення, але в значно менших масштабах. Ряд народів терпіли так званий «потрійний гніт» – національний, економічний і релігійний. Ідеться, наприклад, про українців, білорусів, молдован, вірмен. Відтак, союз із Росією, російським народом, спорідненим за релігією й етнічним походженням, мав позбавити їх принаймні двох компонентів цього гніту.

Ініціатором приєднання, як правило, виступали народні маси, які діяли опосередковано, змушуючи своєю антифеодальною боротьбою активувати інтеграційні процеси, або ж прямо – надаючи підтримку російським військам. Наприклад, військові успіхи Росії у війні з державами Туркестану пояснювалися не лише передовими військовими технологіями російської армії, але й діями народних мас, які вбачали в російському правлінні полегшення свого соціально-економічного становища²⁷. У ході Лівонської війни, яку проводила Московська держава, остання отримувала широку підтримку, у тому числі й у вигляді партизанської війни місцевого населення – латишів, литовців, білорусів, які прагнули приєднання своїх територій до російської держави всупереч намірам своїх правлячих еліт²⁸.

У кожному з національних радянських підручників значну увагу було приділено аналізу позитивних і негативних наслідків приєднання. Для Росії позитивним у приєднанні нових територій, як правило, було забезпечення своїх рубежів – західних, південних, розширення ринків збуту та сировинних ринків, відкриття нових торговельних шляхів. Утім, як правило, виходячи зі змісту підручників, російська держава керувалася альтруїстичними намірами, прагненням допомогти сусіднім народам, що потерпали від гніту й потребували її захисту. Усі позитивні наслідки приєднання отримували національний суб'єкт.

Вони зводилися до кількох компонентів. По-перше, народ, приєднуючись до Росії, уникав асиміляції чи знищення від зовнішнього ворога або ж потрапляння в залежність від іноземного капіталу. Так, приєднання Середньої Азії до Російської імперії в XIX ст. дозволило позбутися загрози для тамтешніх народів потрапити під визиск англійського капіталізму, який просував свій вплив з Індії²⁹. Те ж саме, але з німецьким капіталом і прибалтійськими народами читаємо в естонських, латвійських чи литовських підручниках.

Другим позитивним компонентом також був економічний. Приєднання до економічно розвинутішої Росії сприяло пожвавленню економіки, господарства, поліпшенню життєвого рівня населення. У тих випадках, де російська економіка була менш розвинутою, порівняно з приєднуваним суб'єктом (Прибалтика, частково Україна, Білорусь), у підручниках наголошувалося на їх долученню до загальноросійського ринку, що надавало безперечні переваги.

Наступний позитивний компонент полягав у внутрішньополітичних змінах. Приєднання сприяло припиненню феодальних міжусобиць, які століттями справляли негативний вплив на розвиток народів Кавказу та Середньої Азії. У випадку з Україною та Білоруссю, воз'єднання яких відбувалося в кілька етапів – Переяславська рада 1654 р., російсько-польська війна 1648–1659 рр., поділи Речі Посполитої, їхні народи позбулися магнатської анархії, наслідком якої стало посилення визиску простого народу.

Культурний компонент позитивних наслідків приєднання полягав у тезі про вищість і прогресивність російської культури. Відтак приєднувані народи мали змогу

27 Гулятов Я. История Узбекской ССР. С. 78–79.

28 Канале В., Степерманис М. История Латвийской ССР. С. 43.

29 Гулятов Я. История Узбекской ССР. С.83; Джамгерчинов Б. История Киргизской ССР. С. 58.

долучитися до кращих її зразків. Щодо України, Білорусі, Прибалтики, їх культура визнавалася рівною, тобто йшлося про позитивний культурний взаємовплив.

Слід зазначити, що в підручниках відмічалися й негативні наслідки приєднання. Висвітлювалися вони, передусім, у курсах з історії середньоазійських, кавказьких народів. Там уперше почали фігурувати терміни «колоніалізм», «колоніальна політика», «економічна експлуатація», «сировинний придаток». Однак при цьому чітко розділялися категорії російський народ, царизм та держава. Усі негативні прояви російського підданства лягали на останніх. Російський же народ репрезентував лише прогресивне начало від новітніх технологій у ремеслах і землеробстві, яким навчали місцеве населення переселенці з Росії, до передових ідей, ретрансльованих через інтелектуальну еліту російського суспільства. До того ж, приєднані народи в особі російського народу отримували потужного союзника у справі боротьби проти влади поневолювачів. «Всупереч устремлінням царизму, народи Росії і Казахстану об'єдналися для боротьби проти влади поневолювачів», – зазначалося в одному з підручників³⁰. Таким чином закладався тезис, який легітимізував фактичне відновлення Російської імперії в кордонах Радянського Союзу, що мало дистанціювати його від колоніального царського минулого. Нове об'єднання, нова держава презентувалися виключно як воля народів, легітимізована дружніми зв'язками радянських народів упродовж тривалого періоду історії.

Неодмінним атрибутом історії народів після приєднання стала ілюстрація їхньої участі в загальноросійській історії, докладання зусиль задля спільної державної користі. Так, наголошувалося на активній участі українців і білорусів у Північній війні на російському боці. Вітчизняна війна 1812 р. згадується чи не в кожному національному підручнику з історії. Для їхніх авторів важливо було показати актуальність її подій для своїх народів, активну участь їх представників в її розгортанні. Подібні ж аспекти знаходимо при висвітленні тем російсько-турецьких воєн XVIII–XIX ст., Кримської війни 1853–1856 рр. Крім цього, місцева культурна еліта мала змогу зрівнятися з «передовою російською інтелігенцією» – революційними демократами.

У підручниках негативно оцінювалися будь-які дії, спрямовані на спроби відокремлення від Росії. Усі вони визнавалися реакційними й такими, що суперечать волі народу. Подібні акції вважалися змовою окремих представників місцевої еліти, які діяли обов'язково в інтересах іноземних держав і прагнули досягнення особистих владних амбіцій. Їхня діяльність завжди трактувалася як регресивна, направлена на реставрацію старих феодальних порядків, уже нівельованих прогресом приєднання до Росії. Фігури лідерів – Іван Мазепа в Україні, Кейсар Касимов в Казахстані, Курбан-Джан-Датха в Киргизії, Шаміль у Дагестані, численні безіменні лідери аналогічних виступів у Закавказзі й Середній Азії, у текстах підручників, як правило, не були самостійними фігурами, а лише маріонетками в руках поляків, шведів, китайців чи англійців або турків. Їх не підтримували широкі народні маси, які воліли зближення з російським народом.

Радянський період

Фактично історія всіх радянських народів, починаючи з останньої чверті XIX ст., була позбавлена навіть поодиноких національних особливостей історичного розвитку. З цього часу всі народи вступали в стадію монополістичного капіталізму, що позначався, згідно з текстами, посиленням гніту трудящих і, відповідно, боротьбою пролетаріату. Загальний наратив історії підпорядковувався революції, що невинно наближалася. Відтак національні історії зводилися до констатації й пошуків відповідників, які б ілюстрували загальний характер розвитку робітничого руху, поширенні революційних ідей, їхній періодизації на території Російської імперії. Звідси й обов'язкова присутність у всіх підручниках розділів про революцію 1905–1907 рр., столипінську реакцію, а згодом про лютневу й жовтневу революції. Обов'язковим елементом власне ранньорадянської й радянської доби стало створення пантеону

30 Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. История Казахской ССР. С. 53.

героїв – місцевих більшовиків, активних учасників і керівників революційних подій. Усе це мало засвідчити універсальний, загальнонаціональний характер пролетарської революції, аби в користувачів підручників не виникло думок щодо її експортної форми, яка мала російське походження й була штучно впроваджена в національних окраїнах.

Такими ж схематичними й однотипними є розділи про розгортання громадянської війни з чіткою диференціацією на «наших» – більшовиків і реакційних «інших», які прагнули до створення національних держав, утім, за версією авторів підручників, переслідували вузькокласові й буржуазні цілі, направлені на реставрацію старого режиму. Тут знаходимо той же самий прийом, використаний для «іншування», створення негативного образу противників інтеграції з Російською імперією XVIII–XIX ст. При цьому натрапляємо на ті ж самі кліше про них як маріонеток іноземних урядів, не підтримуваних широкими народними масами та ін.

Очевидно, найсхематичнішими й однотипними є розділи про соціалістичне будівництво й колективізацію 1930-х рр. Різниця в національних підручниках проявлялася хіба в персоналіях місцевих передовиків, статистикою колективізаційних та індустріалізаційних показників. Подібною є й схема Другої світової війни на теренах СРСР, яка, окрім військових дій на певних територіях, була представлена ще й переліком біографій героїв-учасників війни від кожної республіки.

Особливістю визначаються тексти радянських підручників Молдавії та республік Прибалтики при описі періоду кінця 1930-х рр. Це було пов'язано з необхідністю легітимізації їхньої анексії. Радянська версія приєднання країн Балтії ґрунтувалася на їхньому добровільному входженні до складу СРСР шляхом перемовин та дипломатичних зусиль, які стали можливими завдяки новим «демократичним» урядам. При цьому в підручниках наголошувалося на величезній різниці радянського мирного підпорядкування Прибалтики й німецького, що сталося роком пізніше і презентувалося як брутальне, жорстоке захоплення території, яке супроводжувалося насильством і тотальною дегуманізацією³¹.

Історія держав Прибалтики міжвоєнного періоду в підручниках радянської доби означена як «буржуазна диктатура», яка переходить згодом у «фашистську диктатуру». Згідно з текстами, економіка цих країн потерпала від перманентних криз, як і належить капіталістичним економікам, та була повністю підпорядкована іноземному капіталу. Робітничий клас потерпав від експлуатації та репресій, а зовнішня політика була ворожою до СРСР.

Найновіший період історії радянських республік підручників 1960–80-ті рр. презентований як епоха розвинутого соціалізму. Він був остаточно позбавлений національних рис і включений в загальносоюзний контекст. Пріоритет надається лише успіхам соціалістичного будівництва та оглядом культурних надбань союзних республік періоду розвинутого соціалізму.

* * *

Таким чином національні історії в підручниках радянських республік проходять кілька етапів гомогенізації від найдавніших часів до періоду розвинутого соціалізму. Кожен з них відзначається все більшим ступенем зв'язків та інтеграції між собою та російським/радянським народом/державою аж до повного злиття і втрати індивідуальних рис.

31 *Mendeloff D. Explaining the Persistence of Nationalist Mythmaking in Post-Soviet Russian Education: the Annexation of Baltic States and «Myth of 1939–40» // Преподавание истории в современной России. Тенденции и перспективы. Р.186.* Як стверджується в цитованій статті, рецепція і висвітлення подій 1939–1940 рр. в сучасних російських підручниках є індикатором змін, які сталися в пост-радянських принципах викладу історичного матеріалу, так само як і рівня історичної свідомості російського суспільства. Сучасні російські підручники багато в чому наслідували дискурс радянських текстів у питаннях міжнаціональних взаємин, гострих проблемах стосовно голоду в Україні (1932–1933), національної політики сталінського керівництва, трактуванню пакту Молотова-Рібентропа. Див.: *Sherlock Th. History and Myth in Soviet Empire and the Russian Republic // Teaching the Violent Past. History education and Reconciliation. Plymouth, 2007. P.205–244*

Підручники радянської доби мали наперед визначену структуру, до якої включалися всі події національних історій, починаючи від найдавніших часів. Зміст текстів мав підпорядковуватися одній меті – пошуку легітимності утворення й існування Радянського Союзу. Конгломерат народів, з яких він складався, мусив набрати окреслених форм, починаючи вже з найдавніших часів. Для цього планомірно конструювалися виключно дружні економічні й політичні зв'язки між народами з часів середньовіччя. Головним об'єктом цих відносин виступала Русь чи Росія, російський народ, які завжди позиціонувалися позитивно, на відміну від сусідів, з яких часто творився образ ворога, задля боротьби з яким і були необхідні спільні зусилля й союз з російським народом. Лейтмотивом багатьох текстів є тема возз'єднання або ж приєднання. Його суть полягала в конструюванні об'єктивної необхідності цього процесу, який у цілому мав позитивні наслідки, які зводилися до взаємних економічних вигод, політичних та культурних переваг. Часто альтернативою єднання з Росією були лише асиміляція та фізичне знищення конкретного народу.

Важливим елементом радянських підручників було створення образу ворога, який виступав потужним чинником формування проторадянської і власне радянської ідентичності. Ним могли бути держави, народи, персоналії. Вороги поділялися на зовнішніх і внутрішніх і, як правило, деперсоніфікувалися. У підручниках часто можна натрапити на означення «реакційні сили», «контрреволюціонери», «загарбники». Цікаво, що в радянських підручниках відсутні портретні зображення та ілюстрації персоналій, які позиціонувалися як вороги. Якщо такі й трапляються, то лише карикатурні. Прізвища ж таких людей, як правило, позбавлялися імен та ініціалів, наприклад, Петлюра, Мазепа, Шаміль, Пілсудський та ін.

References

- Abetsedarskiy L., Baranova M., Pavlova N. (1982) *Istoriya BSSR*. Minsk [in Russian].
- Afanasyeva A., Morozov K., Epshteyn E. (1973) *Istoriya nashego kraya. Uchebnoye posobiye dlya shkol Karelskoy ASSR*. Petrozavodsk [in Belarussian].
- Agmon P. (1999) The Study of History Teaching in Contemporary Russia: Background, Trends and Challenges. *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy* [in Russian].
- Akhmadiyev T., Kuzyayev R. (1972) *Istoriya Bashkirskoy ASSR. Uchebnoye posobiye*. Ufa [in Russian].
- Akilov K. Teyh N. (1974) *Rasskazyi po istorii Uzbekskoy SSR dlya 4-go klassa*. Tashkent [in Russian].
- Aylapov G. (1972) *Istoriya Mariyskoy ASSR s drevneyshikh vremen do kontsa XIX v. Uchebnoye posobiye dlya uchashchikhsya VII–VIII kl.* Yoshkar-Ola [in Russian].
- Babahanov M., Repa F. (1980) *Rasskazyi po istorii Tadzhikskoy SSR. Uchebnoye posobie dlya 4 klassa*. Dushanbe [in Russian].
- Baumert I. (1980) *Rasskazyi po istorii Latvyskoy SSR. Dlya IV klassa*. Riga. [in Russian].
- Bekmahanov E., Bekmahanova N. (1980) *Istoriya Kazahskoy SSR*. Alma-Ata [in Russian].
- Bekmahanov E., Bekmahanova N. (1972) *Istoriya Kazahskoy SSR. Uchebnoye posobie dlya 9–10 kl.* Alma-Ata [in Russian].
- Berdzenishvili N., Dandua V. (1973) *Dumbadze M. Istoriya Gruzii. Uchebnoye posobie dlya VII–X kl.* Tbilisi [in Russian].
- Berkin I., Fedorov I. (1976) *Istoriya SSSR. Uchebnik dlya 9 klassa*. Moskva. [in Russian]
- Dyadichenko V., Los F. (1973) *Istoriya Ukrainskoy RSR. Uchebnik dlya 7–8 kl.* Kiev [in Russian].
- Dzhamgerchinov B. (1979) *Istoriya Kirgizskoy SSR (period imperializma). Uchebnoye posobie dlya uchashchikhsya IX klassa sredney shkoly*. Frunze [in Russian].
- Dzhamgerchinov B. (1978) *Istoriya Kirgizskoy SSR. Uchebnoye posobie dlya uchashchikhsya VII–VIII klassov sredney shkoly*. Frunze [in Russian].

- Fedorov I. (1966) *Istoriya SSSR. Uchebnoe posobie dlya 8 klasa*. Voskva [in Russian].
- Guliev A. (1972) *Istoriya Azerbaydzhana. Uchkbnik dlya 7–8 klasov*. Baku [in Russian].
- Gulyatov Ya. (1978) *Istoriya Uzbekskoy SSR. Uchebnoe posobie dlya 7–8 klasov*. Tashkent [in Russian].
- Gurlugulov T. (1980) *Rasskazyi po istorii Kazahskoy SSR*. Alma-Ata [in Russian].
- Ilyazov A. (1972) *Rasskazyi po istorii Turkmenistana. 4 klass*. Ashhabad [in Russian].
- Grosul Y. (1973) *Istoriya Moldavskoy SSR*. Kishinev [in Russian].
- Kim M. (Ed.) (1973) *Istoriya SSSR dlya 10 kl*. Moskva [in Russian].
- Kahk Y., Palamats H., Vahtre S. (1973) *Istoriya Estonskoy SSR. Didakticheskie materialyi dlya kursa Istoriya SSSR VII–VIII kl*. Tallin. [in Russian].
- Kakhovskiy V. (1972) *Rodnoy kray. Uchebnoye posobiye po istorii Chuvashskoy ASSR dlya uchениkov sredney shkoly*. Cheboksary [in Russian].
- Kanale V. (1978) *Istoriya Latviyskoy SSR. Uchebnoe posobie dlya IX–X kl*. Riga. [in Russian].
- Kanale V., Stepermanis M. (1972) *Istoriya Latviyskoy SSR*. Riga [in Russian].
- Kaplan V. (2005) History Teaching in Post-Soviet Russia. Coping with antithetical traditions. *Educational Reforms in Post-Soviet Russia. Legacies and Prospects*. London-New-York [in Russian].
- Kariev A., Roslyakov A. (1980) *Uchebник po istorii Turkmenskoy SSR dlya VII kl*. Ashhabad [in Russian].
- Kozlova M. (2014) «Dialog kultur» v monologe dominiruyushchey gruppy. Obrazy etnicheskikh menshin v sovetskikh i post-sovetskikh uchebnikakh. In V. Bezrogova (Ed), *Nachalo ucheniya detem. Rol knigi dlya nachalnogo obucheniya v istorii obrazovaniya i kultury*. Moskva [in Russian].
- Lazukova N. (1999) Soderzhanie shkolnogo istoricheskogo obrazovaniya v Rossii: opyt proshlogo i sovremennyye problemy. *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy*. Tel-Aviv [in Russian].
- Lyihmus M. (1972) *Iz istorii Estonskoy SSR. Dopolnitelnyie materialyi k kursu istorii SSSR dlya IX–X kl*. Tallin [in Russian].
- Mendeloff D. (1976) Explaining the Persistence of Nationalist Mythmaking in Post-Soviet Russian Education: the Annexation of Baltic States and «Myth of 1939-40». *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy*. Tel-Aviv [in Russian].
- Tavakalina N. (Ed.) (1979) *Moya Checheno-Ingushetiya. Krayevedcheskoye posobiye po istorii dlya uchashchikhsya sredney shkoly Checheno-Ingushskoy ASSR*. Groznyy [in Russian].
- Nikitin N. (1990) *Osvoyeniye Sibiri v XVII v. Kniga dlya uchashchikhsya srednikh i starshikh klassov*. Moskva [in Russian].
- Pashukov V. (1972) *Istoriya Mariyskoy ASSR. Chast vtoraya. Uchebnoye posobiye dlya IX–X kl*. Yoshkar-Ola [in Russian].
- Pogosyan S. (1972) *Istoriya armyanskogo naroda. Uchebник dlya 8 klasa*. Erevan [in Russian].
- Rico Isaacs, Abel Polese. (2016) Introduction. Nation-Building in the Post-Soviet Space. In: *Nation Building in Post-Soviet Space. New Tools and Approaches*. Old, New and Changing Tools. New-York [in Russian].
- Shemyakov D. (1980) *Istoriya moldavskoy SSR. Uchebnoe posobie dlya 9–10 kl*. Kishinev [in Russian].
- Shevyirev A. (1999) Tendentsii i perspektivy razvitiya uchebnoy litereturyi po istorii v sovremennoy Rossii. *Prepodavanie istorii v sovremennoy Rossii. Tendentsii i perspektivy*. Tel-Aviv [in Russian].
- Shnirelman V. (2013) Sovetskii paradoks: rasizm v strane «druzhbyi narodov». In E. Demintsev (Ed), *Rasizm, ksenofobiya i diskriminatsiya. Kakimi myi ih uvideli*. Moskva [in Russian].
- Tedtoev A., Tsgoyev Z. (1978) *Istoriya Severnoy Osetii. Uchebnoye posobiye dlya 9–10 kl*. Ordzenikidze [in Russian].
- Turchenko F. (2016) *Ukraina – povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka*. Kiev [in Ukrainian].

Ustyuzhanin E., Abdrametova I., Munkov N. (1973) *Istoriya Tatarskoy ASSR*. Kazan [in Russian].

Yugas M., Merkis V. (1978) *Istoriya Litovskoy SSR. Uchebnik dlya VIII–IX klassa*. Kaunas [in Russian].

Батуріна Світлана Сергіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ української історіографії, Інститут історії України НАН України, Київ, вул. М. Грушевського, 4.

Svitlana Baturina, Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Researcher of Department of Ukrainian historiography Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine. Kyiv, Hrushevskoho str., 4

HISTORY OF UKRAINE IN THE GENERAL SCHEME OF SOVIET HISTORY (BASED ON THE ANALYSIS OF SOVIET TEXTBOOKS)

In the article, on the basis of the analysis the school textbooks of the history of the USSR, textbooks of the fourteen Soviet republics, as well as autonomous Soviet republics, an attempt was made to deconstruct the general scheme of Soviet history. Soviet textbooks have a predetermined structure, which includes all events of national histories from ancient times to the present. The content of the texts had to be subordinated to one goal – the legitimacy of the formation and existence of the Soviet Union. The conglomerate of the peoples, from which he was composed, had to shape the predefined forms, starting from the earliest times. The article deals with all periods of the history of the USSR and the Union republics, from the earliest times to the period of «developed socialism». Each of them had its own criteria for selecting materials, constructing a pantheon of «heroes» and «antiheroes», determining the degree of influence of Russian history.

Key words: history, textbook, USSR, national history.

Дата подання: 27.04.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3367484

НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ ТА ПРЕДМЕТИ, ЯКІ ВИКЛАДАЛИСЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ ЧОЛОВІЧІЙ ГІМНАЗІЇ У XIX СТОЛІТТІ

У статті мова йде про навчальні програми та предмети, які викладалися в Чернігівській класичній чоловічій гімназії в XIX столітті. Значна увага приділена виховному процесу.

Ключові слова: Чернігівська класична чоловіча гімназія, навчальні заклади, навчальний процес

Серед навчальних закладів XIX – початку XX століття чільне місце посідала класична чоловіча гімназія в Чернігові. Звичайно, історія створення та діяльності цієї освітньої установи має свої особливості. І тому проблему дослідження та аналізу навчальних програм та предметів, які викладалися в Чернігівській класичній чоловічій гімназії у XIX столітті, не могли оминати історіографічні студії як сучасних, так і дослідників минулих років.

Саме тому й не дивно, що це важливе питання зайняло чільне місце в історичних доробках Ш. Ганелина, М. Домонтовича, Н. Константинова, Е. Мединського, І. Посадського, О. Рябоконя, В. Милько та багатьох інших науковців та дослідників історії освіти та педагогіки впродовж усього XIX – початку XXI століття.

Головною метою цієї статті є історичний аналіз та систематизація даних, які стосуються питань навчальних програм та предметів, які викладалися в Чернігівській класичній чоловічій гімназії у XIX столітті.

Створення класичної чоловічої гімназії саме в Чернігові не було випадковим, зважаючи на те, що місто в цей час стає центром новоствореної Чернігівської губернії, яка, до речі, була однією з найбільших не терені Російської імперії.

У 1802 році в Російській імперії створюється Міністерство народної освіти. За розробленою ним у 1803 році програмою було встановлено чотири типи навчальних закладів: а) училища парафіяльні; б) повітові; в) губернські чи гімназії; г) університети. Гімназична освіта відповідала умовам середньої освіти сучасності. Серед перших гімназій, які були засновані на терені Лівобережної України, однією з перших була Чернігівська класична чоловіча гімназія, яка була створена в 1805 році.

Директором новоствореного навчального закладу було призначено Миколу Маркова. Йому й довелося здійснювати добудову та обладнання відведених для освітньої установи споруд. Чернігівська класична чоловіча гімназія містилася на Валу й займала два будинки. В одному (зараз це будівля історичного музею) розміщувалися учбові класи, а в іншому (споруда до нашого часу не збереглася) був пансіон для немісцевих учнів¹.

Після створення Чернігівської класичної чоловічої гімназії багато уваги було приділено викладацьким кадрам. Це було не дивно, тому що саме вони сприяли кращому навчально-виховному процесу. Потрібно зазначити, що рівень навчально-виховної роботи був поставлений на доволі високий рівень.

Упродовж усього XIX – початку XX століття класична чоловіча гімназія в Чер-

¹ Спирidonov Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. 1997. 10 жовтня. С.4.

нігові являла собою ґрунтовну навчальну установу середнього рівня. Основна мета гімназійної освіти полягала в підготовці до вступу в університети. Навчання тривало 4 роки. У цей час було відкрито 32 гімназії, в яких налічувалося 2838 дітей.

Із самого початку діяльності гімназії були безкоштовними і всестановими. Відповідно, вчителі поділялися на молодших і старших; за вчителями та учнями стежив директор. Були заборонені моральні й фізичні методи покарання.

Вивчалися такі предмети як: історія, математика, географія, статистика, витончені науки, політекономія, філософія, природна історія, технологія, комерційні науки, французька, латинська, німецька мови, малювання.

У 1811 році за вказівкою міністра народної освіти графа С. Уварова була проведена реформа. Внаслідок неї були внесені суттєві зміни в навчальний план гімназій: упроваджені Закон Божий, російська мова, логіка, виключені політекономія, міфологія, комерційні науки, естетика, філософія.

У 1819 році для всіх гімназій був уведений єдиний навчальний план, який фактично зводив нанівець попередню реформу 1804 року. Було відновлено тілесні покарання, значна роль стала приділятися релігії. Збільшувався термін навчання, яке з цього часу тривало вже 7 років.

Навчальний план містив такі дисципліни: Закон Божий і читання Святого Письма, латинську, грецьку, німецьку, французьку мови, історію та географію, статистику, логіку й риторику, математику, початок механіки, фізику і природну історію, малювання.

Керівництву гімназії дозволялося запрошувати викладачів танців, музики й гімнастики. Продовження терміну навчання і зменшення кількості предметів дозволило отримати детальніше уявлення про кожен предмет.

З початком царювання Миколи I пов'язаний наступний етап розвитку гімназії. 8 грудня 1828 року був складений новий «Статут», згідно з яким гімназії повинні були у своєму навчанні переслідувати основну мету – підготовку до вступу в університети. Навчання тривало 7 років. Урок був півторагодинним. Основними предметами вважалися стародавні мови й математика. Викладали також: географію, історію, російську словесність, фізику, німецьку та французьку мови. Були введені «тілесні покарання» різками, зросла плата за навчання та в 2,5 рази збільшено оклади викладачів; випускники гімназій могли посідати місця службовців вищого розряду.

Згідно з новим «Статутом», було введено посаду директора, який перебував на чолі гімназії, інспектора, котрий спостерігав за порядком у класах і вів господарство, почесного «попечителя», що наглядав разом з директором за гімназією. При Миколі I була введена форма для гімназистів – «синій сюртук однобортний з білими мідними ґудзиками, комір малиновий, з погонами на плечах, кашкет».

З часу відкриття гімназії й до 1834 року за навчання в гімназії не бралася ніяка платня, а з цього часу вона зростала від 3 до 60 рублів на рік. Бідних і найкращих учнів звільняли від плати за навчання. Оплата могла проводитися за півроку і за рік. Із суми збору половина призначалася для нагородження кращих викладачів, а інша частина грошей видавалася в якості допомоги бідним учням та йшла на економічні витрати гімназії. Крім цього, у гімназії існували кілька видів стипендій, пожертвуваних різними високопоставленими особами міста.

З 1837 року при гімназії була впроваджена посада лікаря без винагороди. Відомо, що першим лікарем був Іван Тимофійович Скибинський. Він слідував за санітарними справами в класах, здійснював першу медичну допомогу.

Поведінка учнів гімназії не мала якихось великих відхилень від норми, хоча траплялися проступки, які тягнули за собою не тільки недовготривалий арешт, але й звільнення без права вступу в інші навчальні заклади. До них належали: крадіжки на базарі, пасквілі на вчителів, видання, що містили інформацію, яка суперечила тій, що публікувалася у провладних газетах, вживання спиртних напоїв.

Гімназична освіта була невід'ємно пов'язана з побутом та дозволями гімназистів. Гімназисти, будучи молодими людьми, й вільний час проводили розважаючись. Загалом побут і дозволя гімназистів Чернігівської класичної гімназії були подібними до загальноросійських гімназій. У 1843 році в старому будинку була збудована до-

мова церква на честь Чернігівських мучеників князя Михайла та боярина Федора. Богослужіння відбувалося в ній у неділю і святкові дні, окрім літніх канікул. Учні гімназії були змушені відвідувати церкву в дні Великого посту. До будівництва цієї церкви гімназисти відвідували найближчі церкви².

Починаючи з 1837 року, була встановлена система випробувань при переході з класу в клас і після закінчення гімназії. Був уведений атестат – документ, що видавався після закінчення навчання в гімназії. П'ятибальна система була введена дещо пізніше, а саме в 1846 році.

Прийом на навчання в гімназію дітей усіх станів привів до того, що відсоток гімназистів-дворян став зменшуватися. Для збільшення цього співвідношення на користь дітей дворянського походження було значно збільшено плату за навчання. З цією ж метою були переглянуті й предмети, що викладалися в гімназії: припинили викладати статистику, логіку, різко скоротили число годин на математику, стародавні мови. З 1843 року при Чернігівській гімназії діяв шляхетний пансіон з лікарнею, аптекою й бібліотекою.

Випускні й підсумкові экзамені проводилися з кінця травня по червень місяць і закінчувалися святковим дійством, на якому вчителі, а іноді й учні, виголошували промови; тут учні отримували атестати й нагороди, також озвучували прізвища учнів, яких переводили у старші класи.

Ось як відбувалося закінчення 1848–49 навчального року. У програмі святкового дійства були молитва й духовний концерт, який виконували півчі гімназії. Вчитель математики Русецький виголосив промову про сучасне виховання. Учні нижчих класів продекламували уривки з творів відомих російських, французьких, німецьких поетів. Кращі учні читали власні промови російською мовою. Директор прочитав записку про роботу дирекції гімназії. Свято було закінчено молитвою.

21 березня 1849 року в Російській імперії була проведена освітня реформа. Курс став ділитися на загальне та спеціальне навчання. У 1852 році змінюються навчальні плани гімназій: зменшується обсяг викладання математики, збільшується плата за навчання. Запроваджувалося нагородження золотою та срібною медаллю, а нагороджені ними отримували звання «Почесного громадянина». Велика увага в гімназії приділялася російській та зарубіжній літературі та мовам. Факультативно викладався курс історії та теорії мистецтв.

8 жовтня 1857 року гімназію відвідав російський імператор Олександр II, котрий з дружиною їхав у Москву через Київ. Як свідчать записи, «он гимназией и пансионом остался отлично доволен как чистотою и порядком во всем, так и видом воспитанников». З 1858 року в стінах гімназії з'явився Леонід Глібов, який прибув сюди після вчителювання на Поділлі. У гімназії Леонід Іванович до 1863 року викладав географію. Серед його учнів був і Гліб Успенський, у майбутньому відомий російський письменник, який навчався тут з 1856 до 1861 року – автор багатьох книг, в яких показав процес зародження в робітників протесту проти буржуазних порядків, відобразив життя міської бідноти, селян тощо³.

З 1859 року при гімназії було відкрито підготовчий клас, а з 1860 року – недільну школу; також був відкритий землемірний клас.

Під час навчально-виховного процесу в Чернігівській класичній чоловічій гімназії активно використовували фізичні покарання. Так, у 1858 році з 240 учнів гімназії 18 було покарано різками. Такі покарання були розповсюджені і в інших гімназіях. У 1859 році в «Журналі для воспитания» були надруковані «Правила о проступках и наказаниях учеников гимназий Киевского учебного округа» М. Пирогова, який був попечителем Київського учбового округу (До округу входили навчальні заклади Чернігівської губернії, включаючи Чернігівську класичну чоловічу гімназію). Ці правила були поширені і на Чернігівську гімназію⁴.

² *Спиридонов Ф.* Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. 1997. 10 жовтня. С.4.

³ *Шпилевский Е.* Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. 1995. 16 ноября. С.4.

⁴ Там само.

На середину XIX століття орієнтація на Захід стала вимогою часу⁵. В університетах працювало багато запрошених європейських професорів, які нерідко читали лекції іноземними мовами (як правило, латинською чи німецькою). Тому знання мов для учня гімназії було необхідною умовою для подальшого навчання.

Друга половина XIX століття характеризується як час великих реформ, основними моментами яких стало: скасування кріпосного права, роль земств і приватної ініціативи у створенні середньо-освітніх шкіл. Початок царювання Олександра II пов'язаний з підготовкою та проведенням ряду реформ: селянської, судової, військової, шкільної. У 1856 році Міністерство народної освіти доручило вченому комітету Головного управління училищ переглянути Статут гімназій і училищ 1828 року⁶.

Ліберальні тенденції епохи скасування кріпосного права відбилися в діяльності Міністерства народної освіти, очолюваного А. Головніним (1861–1866 рр.). З його ім'ям пов'язана розробка нового «Статуту» гімназій (1864 рік)⁷, що затвердив принцип встановленої школи⁸.

Появі шкільного «Статуту» 1864 року передувала ґрунтовна чотирирічна робота вченого комітету міністерства. Перед затвердженням проект Статуту був опублікований у пресі з метою викликати його широке обговорення. Головні зміни, які стосувалися гімназій у порівнянні з проектом 1860 року, полягали в поділі гімназій на два типи – класичні та реальні, у ще більшому посиленні значення педагогічних рад, у поділі загальноосвітніх навчальних закладів на три розряди: народні училища, прогімназії й гімназії⁹.

Зважаючи на реформи 1861 року, починає пом'якшуватися й система гімназійної освіти, спеціальні комісії починають роботу зі складання нового Статуту, який би відображав нові потреби життя й суспільства. У 1864 році був введений новий «Статут», відповідно до якого гімназії стали поділятися на класичні та реальні. Перші в свою чергу, поділялися на ті, де вивчали одну і дві давні мови.

Студенти гімназії, які закінчували класичну гімназію, приймалися в університет без іспитів, а ті, хто закінчували реальну гімназію, мали право вступати до вищих спеціальних навчальних закладів. При розробці «Статуту» А. Головнін керувався, перш за все, закордонним досвідом побудови системи народної освіти, який виник у Німеччині на початку XIX століття, реальні гімназії до 50-х років отримали рівноправне визнання в системі освіти поряд з класичною середньою школою¹⁰.

Однак усі правові привілеї (за винятком тих, які відносяться до відбування військової повинності) були спочатку збережені за класичними гімназіями, які надавали вільний доступ до університету.

«Статут» 1864 року¹¹ передбачав запровадження трьох типів гімназій: класичної – з двома давніми мовами, класичної – з однією латинською мовою, реальної – без давніх мов. Згідно з проектом, народні училища виокремлювалися в якості окремої школи, яка зовсім не була пов'язана з гімназією¹².

5 Пискунов А. История педагогики. С XVII в. до середины XX в. Москва : ТЦ «Сфера». 1997. 304 с.

6 Ганелин III. Очерки по истории средней школы в России второй половины 19 в. Москва : Учпедгиз. 1954. 303 с.

7 Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. Москва, 1976. 600 с.

8 Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. Москва, 1976. 600 с.

9 Ганелин III. Очерки по истории средней школы в России второй половины 19 в. Москва : Учпедгиз. 1954. 303 с.

10 Модзалевский Л. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен. Санкт-Петербург, 1899.

11 Из письменного указа Правительствующему Сенату об уставе и штатах гимназий и прогимназий. (19 ноября 1864 г.) // Сборник документов «Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге (XIX – начало XX века)». Санкт-Петербург, 2000.

12 Ганелин III. Очерки по истории средней школы в России второй половины 19 в. Москва : Учпедгиз. 1954. 303 с.

Проект не вказував кількість гімназій, які мали б «класичний», а які – «загальний» курс: це повинен був показати досвід. У перших головна увага приділялася викладанню класичних мов – латинської та грецької. По-друге, наголос робився на точні та природничі науки. Згідно з цим «Статутом», усі гімназії поділялися на класичні та реальні з семирічним курсом навчання. Проте закладений реформою 1864 року такий поділ гімназій ставив тих, хто навчався в них, у нерівні умови. Студенти, які закінчили класичну гімназію, приймалися в університет без іспитів, а ті, хто закінчили реальну гімназію, могли вступати до вищих спеціальних навчальних закладів і на фізико-математичний факультет університету¹³.

Для вступу до університету «реалістам» необхідно було закінчити додатковий курс латинської мови¹⁴. Навчання в гімназії тривало, як і раніше, 7 років, а в прогімназії – 4 роки¹⁵. Проект «Статуту» не тільки допускав, а й вітав становлення приватних гімназій. Той, хто бажав заснувати гімназію, обов'язково мав дотримуватися лише двох умов: бути російським підданим і мати освіту, що дає право на звання домашнього вчителя¹⁶.

Прогімназії мали замінити реальні училища, їхній курс відповідав курсу нижчих чотирьох класів гімназій. Як зазначає Є. Белозерцев, реформа 1864 року демонструє весь спектр заданих європейською педагогікою варіантів: класичні (філологічні) гімназії з грецькою і латиною, гімназії перехідного типу з однією давньою мовою й, нарешті, реальні гімназії зовсім без таких. При цьому гімназії отримують майже досконалу автономію від міністерства й користуються цілковитою самостійністю щодо кадрових питань¹⁷.

14 квітня 1866 року на посаду міністра народної освіти був призначений граф Д. Толстой (1866–1880 рр.). Новий міністр відразу ж виклав проект реформування середньої школи. Передбачалося створення двох типів шкіл: гімназій, де значна частина навчального часу відводилася граматиці давніх мов та реальних училищ, покликаних готувати гімназистів до торгово-промислової діяльності.

30 липня 1871 року був затверджений новий «Статут гімназій і прогімназій». «Статут» визнавав лише класичні гімназії з двома давніми мовами. У 1871 році була затверджена нова, хоч і не надто змінена, програма класичних гімназій¹⁸.

Основними предметами в класичних гімназіях визнавалися стародавні мови й математика; їм і приділено найбільшу кількість часу. Зменшено кількість уроків за Законом Божим, історії, природознавства, креслення й малювання. Був уведений штат класних наставників, доданий 8-ий рік навчання (7-ий клас розділений на два роки), затверджені єдині програми, єдині правила випробування. 15 травня 1872 року, було прийнято «Статут реальних училищ»¹⁹.

У цілому, характеризуючи реформи 1866–1871 років, слід відзначити, що ще з радянських часів склався негативний образ Д. Толстого, який за звичкою підтримують і багато сучасних дослідників історії вітчизняної освіти. Начебто реформи Д. Толстого усували «з системи середньої освіти прогресивні зачіпки, які під впливом суспільно-педагогічного руху 60-х років XIX століття проникали в практику школи й були частково відображені в Статуті 1864 р.»²⁰.

13 Егоров А. Гимназическое образование в России (исторический очерк). Иваново, 1990. 96 с.

14 Сборник документов «Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге (XIX – начало XX века)». Санкт-Петербург, 2000.

15 Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения (1864 г.) // История педагогики в России. Хрестоматия. Москва : Академия. 2000. 482 с.

16 Смирнов В. Реформа начальной и средней школы в 60-х гг. 19 в. Москва, 1954. 312 с.

17 Белозерцев Е. Образование: историко-культурный феномен. Курс лекций. Санкт-Петербург: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс». 2004. 704 с.

18 Из Устава гимназий и прогимназий – об их целях, правах и обязанностях учащихся 30 июня 1871 г. // Сборник документов «Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге (XIX – начало XX века)». Санкт-Петербург, 2000.

19 Сборник документов «Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге (XIX – начало XX века)». Санкт-Петербург, 2000.

20 Смирнов В. Реформа начальной и средней школы в 60-х гг. 19 в. Москва, 1954. 312 с.

Якщо ж розглянути діяльність Д. Толстого без упередженості, то виявиться, що, незважаючи на його «суворі реформи» в середній школі, ним зовсім не було запроваджено жодної «реакції» у вищій. Основне звинувачення, що закидають Д. Толстому, полягає в скасуванні реальних гімназій, що, на думку радянських дослідників, відкинуло російську школу мало не на сто років назад. Але якщо враховувати, що на момент проведення ним реформи в Російській імперії залишалося всього дев'ять реальних гімназій, які з великою натяжкою можна назвати системою реальної гімназійної освіти, то відразу виникає питання, чи є їхнє скасування дійсно важливою подією, тим більше, що фактично функцію реальних гімназій стали нести реальні училища.

Суть реформ полягала в перетворенні реальних гімназій у реальні училища, причому випускники реальних училищ, відповідно до «Статуту», отримали ті ж права щодо вступу до вищих навчальних закладів, що й випускники реальних гімназій²¹.

Учителям збільшували грошове утримання. Педагогічна рада мала право остаточного прийняття рішення про прийом учителя на службу. Навчання тривало в гімназії з цього часу 7 років, а в прогімназії – 4 роки. Урок тривав спочатку 75 хвилин, а з 27 вересня 1865 року вже 60 хвилин. Кількість учнів у гімназіях збільшувалася на 30%.

Указом від 12 листопада 1866 року було оголошено про введення єдиних програм для всіх гімназій Російської імперії.

«Статут» 1871 року надав класичній гімназії монополію вступу до університетів. «Реалістам» надавалося право вступати до вищих технічних училищ. Під час керівництва міністра графа І. Делянова (1882–1898 рр.) обидва типи середньої школи, класична гімназія та реальні училища, почали поступово зближуватися одне з одним²².

Основне значення надавалося вивченню давніх мов; скасовувалася природна історія; космографія замінювалася математичною географією; відбувалося зменшення кількості годин на чистописання, малювання, креслення, історію й Закон Божий. Знову вводилася логіка. Була запроваджена система класних наставників, на викладачів були покладені виховні функції.

У наступні роки «Статут» 1871 року був доповнений новими пунктами: у 1872 році були введені нові правила про іспити учнів під час вступу до гімназії, при переході з класу в клас і при закінченні навчального закладу; у 1873 році – затверджені правила, які регулювали права та обов'язки учнів; у 1874 році було дозволено вступати на військову службу після закінчення шести класів гімназії. Навчання в гімназії тривало 8 років (сьомий клас був дворічним). Програма класичної гімназії в м. Чернігові (станом на 1884 рік) включала навчальні предмети, які перелічені в додатку №1.

У 1887 році знову була підвищена плата за навчання. 18 червня 1887 року спеціальний циркуляр міністра освіти І. Делянова обмежив прийом у гімназії дітей нижчого стану, за винятком «обдарованих незвичайними здібностями».

Реформа середньої освіти, проведена міністром освіти Д. Толстим, зустріла різке та негативне ставлення суспільства. Тому вже на початку ХХ століття міністр освіти створив комісію для підготовки реформи середньої школи. З 1902 року викладання латинської мови в перших двох класах було скасовано, грецька мова була скасована в третьому й четвертому класах, вона стає необов'язковою для вивчення. До гімназії був відкритий доступ усім станам населення.

Навчальний рік у середніх навчальних закладах починався з 16 серпня і тривав по 1 червня, тобто 240 днів. До користування допускалися підручники лише схвалені вченим комітетом Міністерства. Випускні іспити проходили в усній і письмовій формі. Після випускного іспиту видавався атестат зрілості.

У кінці навчального року складався звіт про роботу гімназії. У ньому по пунктах і розділах вказувалася загальна кількість учнів і викладачів, розподіл учнів за станом, віросповіданням й за місцем проживання. Давалася характеристика навчально-виховній роботі: перелічувалися заняття, пропущені викладачами й учнями з поважних

21 Устав реальних училищ ведомства Министерства народного просвещения (15 мая 1872 г.) // Журнал Министерства народного просвещения. 1872. №6. С.75.

22 *Рождественский С.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902). Санкт-Петербург, 1902.

і неповажних причин. Наводилися дані про кількість учнів, які склали перевідні й випускні іспити, про учнів, які були удостоєні атестата зрілості й нагород, про залишених на другий курс та звільнених за прогули. У цьому звіті публікували міністерські розпорядження, надавалася інформація про значні події в житті гімназії. Сам звіт видавався в друкарні Губернського правління.

Після завершення кожного навчального року згідно з «Правилами Київського учбового округу» перевідні іспити проводилися в присутності комісії, до складу якої входили: директор, інспектор, викладачі предмета, а також два асистенти по програмах і білетах; а випускні – у присутності запрошеної публіки й усіх членів педагогічної ради.

Учні на іспитах повинні були давати «ясные показания науки», а не завчені відповіді. Якщо учні гарно вчилися впродовж року, а на іспиті давали слабкі відповіді, дозволялося переекзаменувати їх знову. Крім річних, були також іспити за півріччя, які мали на меті перевірку знань учнів з пройдених курсів.

У ювілейний випуск 1905 року гімназію із золотою медаллю закінчили п'ять осіб, зі срібною – чотири, без медалей – двадцять дев'ять учнів. Усі вони отримали атестат про закінчення гімназії і в майбутньому стали студентами вищих навчальних закладів. Крім учнів, які закінчували гімназію з атестатами, були й учні, які отримали тільки свідоцтво про прослуховування повного курсу гімназійних наук²³.

До початку XX століття випускників реальних училищ стали приймати на фізико-математичні й медичні факультети університетів, у навчальних закладах посилилося викладання нових мов. За порівняно невеликий проміжок часу – перші десять років царювання Миколи II – Міністерство народної освіти очолювали граф І. Делянов (до 1897 р.), таємний радник Н. Боголепов (1898–1901 рр.), генерал П. Ванновский (1901–1904 рр.), таємний радник Г. Зенгер (1903–1904 рр.), генерал Глазов (1904–1905 рр.)²⁴. За такої частоті зміни міністрів справа відновлення й пристосування російської школи проходила не досить швидко й ефективно.

Кінець XIX – початок XX століття – період безперервних суперечок навколо майбутнього середньої школи. Задумана А. Шварцем у 1908 році реформа, що передбачала єдиний тип загальноосвітньої школи – гімназію, була знята з обговорення в 1910 році наступним міністром Л. Кассо.

У 1913 році в Державну Думу було внесено законодавчу пропозицію про встановлення наступності між початковою і середньою школою через вищі народні училища і відкриття доступу до університету особам, які закінчили курси реальних училищ нарівні з абітурієнтами гімназій, але вона також не отримала реального втілення в життя.

9 січня 1915 року міністром був призначений Ігнат'єв, розпочалася робота зі збору матеріалів про системи освіти у Франції, США та Англії. Однак через нападки на Ігнат'єва його 28 грудня 1916 року було звільнено з посади, і з його відходом реформи були зупинені. Лютнева революція 1917 року підвела ризик під гімназичною освітою в Російській імперії²⁵.

Станом на лютий 1914 року російська молодь навчалася в 246 вищих навчальних закладах Європи. Слід гадати, що така статистика мала в своїй основі добре налагоджену в дореволюційній Росії практику здобуття вищої освіти в Європі.

Після революційних подій 1917 року гімназії були скасовані. Цілком зрозуміло, що середня освіта «старого зразка» не відповідала новим умовам суспільно-політичного життя. Саме тому відбувалися кардинальні перетворення, які стосувалися системи освіти в цілому. Зважаючи на «реформування» освіти, не було нічого дивного в тому, що гімназична освіта Російської імперії була скасована.

Упродовж усього XIX – початку XX століття класична чоловіча гімназія в Чернігові являла собою ґрунтовну освітню установу середнього рівня. За свою діяльність

23 *Спиридонов Ф.* Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. 1997. 10 жовтня. С.4.

24 *Егоров А.* Гимназическое образование в России (исторический очерк). Иваново, 1990. 96 с.

25 *Егоров А.* Гимназическое образование в России (исторический очерк). Иваново, 1990. 96 с.

протягом двох століть навчальний заклад виховував талановитих особистостей. Діяльність гімназії мала великий вплив на освітнє життя Чернігівщини – про це можуть свідчити численні долі вихованців класичної чоловічої гімназії в Чернігові. Зазначимо, що гімназична освіта приваблювала, як правило, вихідців з родин дворян та міщан, але, крім вихідців із заможних родин, у гімназії навчалися й діти церковно-служителів Чернігівської губернії.

Окреме важливе питання – викладацький склад гімназії. Упродовж довгого часу особливу увагу в закладі приділяли підбору викладацького складу, оскільки саме викладачі гімназії забезпечували ефективність навчально-виховного процесу. Навчальний заклад, який діяв упродовж XIX – початку XX століття, сприяв покращенню рівня освіти в нашому регіоні.

References

1. Spirydonov F. (1997) Hirky zapakh lozy: iz istorii Chernihivskoi cholovichoi himnazii ta metodiv vykhovannia. Chernihivski vidomosti. P.4.
2. Spirydonov F. (1997) Hirky zapakh lozy: iz istorii Chernihivskoi cholovichoi himnazii ta metodiv vykhovannia. Chernihivski vidomosti. P.4.
3. Shpylevskiy E. (1995) Kak uchyls nashy pradedy. Chernyhovskiy polden. P.4.
4. Shpylevskiy E. (1995) Kak uchyls nashy pradedy. Chernyhovskiy polden. P.4.
5. Pyskunov A. (1997) Ystoryia pedahohyky. S XVII v. do seredyny KhKh v. M.: TTs «Sfera».
6. Hanelyn Sh. (1954) Ocherky po ystoryy srednei shkoly v Rossii vtoroi polovyny 19 v. M.: Uchpedhyz.
7. Ocherky ystoryy shkoly y pedahohycheskoi mysly narodov SSSR. Vtoraia polovyna XIX v. (1976). M.
8. Ocherky ystoryy shkoly y pedahohycheskoi mysly narodov SSSR. Vtoraia polovyna XIX v. (1976). M.
9. Hanelyn Sh. (1954) Ocherky po ystoryy srednei shkoly v Rossyy vtoroi polovyny 19 v. M.: Uchpedhyz.
10. Modzalevskiy L. (1899) Ocherk ystoryy vospytanyia y obuchenia s drevneishykh do nashykh vremen. SPb.
11. Yz pysmennoho ukaza Pravytelstvuiushchemu Senatu ob ustave y shtatakh hymnazyi y prohymnazyi. (19 noiabria 1864 h.) (2000) // Sbornyk dokumentov «Nachalnoe y srednee obrazovanye v Sankt-Peterburhe (XIX – nachalo XX veka)» / Sost. N. Nykoltseva. SPb.
12. Hanelyn Sh. (1954) Ocherky po ystoryy srednei shkoly v Rossii vtoroi polovyny 19 v. M.: Uchpedhyz.
13. Ehorov A. (1990) Hymnazycheskoe obrazovanye v Rossii (ystorycheskyi ocherk). Yvanovo.
14. Sbornyk dokumentov (2000) «Nachalnoe y srednee obrazovanye v Sankt-Peterburhe (XIX – nachalo XX veka)». SPb.
15. Ustav hymnazyi y prohymnazyi vedomstva Mynysterstva narodnoho prosveshcheniya (1864) // Ystoryia pedahohyky v Rossii. Khrestomatyia. M. Akademyia, 2000.
16. Smyrnov V. (1954.) Reforma nachalnoi y srednei shkoly v 60-kh hh. 19 v. M.
17. Belozertsev E. (2004) Obrazovanye: ystoryko-kulturnyi fenomen. Kurs lektsyi. SPb.: Yzd-vo R. Aslanova «Iurydycheskyi tsentr Press».
18. Yz Ustava hymnazyi y prohymnazyi – ob ykh tseliakh, pravakh y obiazannostei uchashchyhsia 30 yiunia 1871. (2000) // Sbornyk dokumentov «Nachalnoe y srednee obrazovanye v Sankt-Peterburhe (XIX – nachalo XX veka)». SPb.
19. Sbornyk dokumentov (2000) «Nachalnoe y srednee obrazovanye v Sankt-Peterburhe (XIX – nachalo XX veka)». SPb.
20. Smyrnov V. (1954.) Reforma nachalnoi y srednei shkoly v 60-kh hh. 19 v. M.
21. Ustav realnykh uchylshch vedomstva Mynysterstva narodnoho prosveshcheniya (1872) // Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshcheniya. P.75.

22. Rozhdestvenskyi S. (1902) Ystorycheskyi obzor deiatelnosti Mynysterstva narodnoho prosveshcheniia (1802-1902). SPb.
23. Spyrydonov F. (1997) Hirkyi zapakh lozy: iz istorii Chernihivskoi cholovichoi himnazii ta metodiv vykhovannia / F. Spyrydonov // Chernihivski vidomosti. P.4.
24. Ehorov A. (1990) Гимназическое образование в России (ystorycheskyi ocherk). Ivanovo.
25. Ehorov A. (1990) Гимназическое образование в России (ystorycheskyi ocherk). Ivanovo.

Данило В'ячеславович Рига – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Danylo Vyacheslavovich Riga – junior researcher at the National Architectural and Historical Reserve «Chernigov Ancient».

Curricula and subjects taught at the Chernihiv classical gymnasium in the 19th century.

Among the educational institutions of the XIX – the beginning of the XX century, the school was occupied by a school in Chernihiv – a classical male gymnasium. Of course, the history of the creation and operation of the Chernihiv Classical Gymnasium, has its own peculiarities.

From the very beginning of the activity, the gymnasium was free and vice versa. Accordingly, teachers were divided into junior and senior, teachers and students followed the director. Moral and physical punishment methods were prohibited.

Students studied subjects such as: history, mathematics, geography, statistics, sophisticated sciences, political economy, philosophy, natural history, technology, commercial science, French, Latin, German, painting.

In 1819, a single curriculum was introduced for all gymnasiums, which effectively overthrew the previous reform of 1804. Corporal punishment was restored, religion has been given a significant role. Increased training time. Training has been ongoing since then for 7 years.

On December 8, 1828, a new Statute was drafted, according to which the gymnasia had to pursue the main goal – preparation for admission to universities in their studies.

Were introduced «corporal punishment» – cutting. Increased tuition fees, and a 2,5 times increased salary statement. In 1852, the curricula of gymnasia change: the amount of teaching of mathematics decreases, the tuition fee increases.

The statute of 1864 envisaged the formation of three types of gymnasiums: – classical – with two ancient languages. – classical – with one Latin language – real – without old languages. According to the draft, public schools were allocated as a separate school, which was not at all connected with the gymnasium.

The school year in secondary schools began on August 16 and lasted until June 1, ie 240 days. Textbooks were only allowed for use, only approved by the Scientific Committee of the Ministry. Final examinations were conducted in oral and written form. After the final exam, a maturity certificate was issued. At the end of the school year there was a report on the work of the gymnasium.

After the revolutionary events of 1917, the gymnasium was canceled. It is quite clear that the secondary education of the «old model» did not correspond to the new conditions of social and political life. Throughout the XIX – early XX century, the classical male gymnasium in Chernigov, was a solid educational institution of the middle level.

Key words: Chernihiv classical male gymnasium, educational institutions, educational process.

Дата подання: 28.04.2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3367492

Світлана Іваницька

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ЯК «НАВЧИТЕЛЬ ... В ЖИТТІ ТА КЕРІВНИК ПОКОЛІННІВ» У ЖИТТЄСВІТІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

У статті на підставі методологічного інструментарію соціального конструктивізму, поколіннєвої історії та колективної пам'яті представлено аналіз публіцистичних і мемуарних матеріалів, що належать видатному літературному критику, літературознавцю й публіцисту Сергію Єфремову (1876–1939). У фокусі його уваги довгий час перебувала постать визначного історика, археолога, громадсько-політичного діяча Володимира Антоновича (1834–1908). Доведено, що образ В. Антоновича у категоріях «соціології знання» може бути визначений як «узагальнений Інший» в індивідуальному життєсвіті С. Єфремова.

Ключові слова: С. Єфремов, В. Антонович, персоналістична публіцистика, «узагальнений Інший», покоління, комеморація, соціальний конструктивізм.

Звертаючись до долі й інтелектуальної спадщини діячів з покоління 1890–1900-х рр., неодмінно натрапляємо на ім'я Володимира Боніфатійовича Антоновича (18 січня 1834 р., с. Махнівка, Бердичівський повіт, Київська губернія (за іншими даними: 1830 р., м. Чорнобиль) – 21 березня 1908 р., Київ). У минулому році промайнув ювілей 110-річчя від дня його смерті, у поточному році минає 185 років з дня його народження. Видатний історик, археолог, етнограф, археограф, нумізмат, член-кореспондент Російської АН з 1901 р., багаторічний професор університету св. Володимира в Києві, В. Б. Антонович виховав «київську документальну школу» істориків, до якої тяжіло не менш як 50 осіб різного політичного спрямування (М. Грушевський, О. Грушевський, А. Синявський, В. Доманицький, В. Щербина, брати В. і Д. Щербаківські, Д. Багалій, І. Каманін, В. Данилевич, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, В. Ляскоронський та інші). Був одним з фундаторів Київської (Старої) Громади (1859 р.) і, як свідчать мемуаристи, після відбуття М. Драгоманова за кордон став головним генератором ідей у цьому провідному до середини 1890-х рр. осередку українства. Від 1861 р. і до початку 1890-х рр., що знаменували собою закінчення українофільського періоду національного руху, слово В. Антоновича було найвагомим для старогромадівського середовища. І хоча той завжди перебував під пильним жандармським доглядом, але всі спроби «зловити» поважного професора, прихованого «мазепинця», кінчалися нічим. «Візьмуть, бувало, вночі батька на «допрос»... мучаться з ним цілу ніч, а на ранок привозять...», – розповідала його дочка Ірина Володимирівна. – «Та й хитра голова ваш професор – нічого з ним не вдієш», – переказували після жандарми». В. Б. не було ні разу арештовано, а останні 20 років не було й трусу, хоч як це виявилось під час справи 1889 року, жандармам було відомо про «публіцистичну» діяльність В. Б. досить ґрунтовно¹. Спільно з О. Кониським ініціював політику « нової ери » – пошуки польсько-українського порозуміння в Східній Галичині наприкінці 1880 – на початку 1890-х рр., був ідейним натхненником концепту «Галичина – український П'ємонт» (ідея перетворення Львова під конституційною Австрією

1 Див.: Синявський А. З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича: листування з М. Ф. Комаровим (1889-1891 рр.) // Україна. 1928. № 5. С. 79–87. Републікація.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. С. 173–174.

на центр всеукраїнської громадсько-культурної праці). У Львівському університеті для В. Антоновича заснували кафедру історії Східної Європи (по суті, української історії), яку в 1891 р. він планував очолити, але за станом здоров'я та віком так і не наважився на кардинальну зміну обставин життя, запропонувавши обійняти її в 1894 р. М. Грушевському. Довгий час був (разом із В. М. Леонтовичем) довіреною особою В. Ф. Симиренка («Хорса») – головного мецената «української справи» модерної доби націєтворення. У 1897–1904 рр. В. Антонович – один із ініціаторів створення та член Ради Всеукраїнської безпартійної демократичної організації (ВБДО) як федеративної спілки громад. Підтримував процес її трансформації в першу українську політичну партію ліберально-демократичного спрямування – Українську демократичну партію (1901–1904 рр.). Виступав як радник і наставник у політичних та практично-організаційних справах, «експерт» у політиці національної культури, інтелектуал, що на підставі критичного аналізу історичної минувшини України був здатен передбачати її майбутнє. Як свідчать джерела особистого походження, багато хто з «людей 1890-х» обирав свій шлях, орієнтуючись на поради свого «вчителя». Спроби дешифрувати незбагненну таємницю його впливу робилися як за його життя, так і після відходу у вічність.

Щодо множинності сучасних історіографічних інтерпретацій образу та значення діяльності В. Антоновича, виокремимо наступні концептуальні моменти. На думку І. Б. Гирича, «відкрито не втручаючись у політику, В. Антонович, проте, був виразником суспільно-політичних сподівань тієї частини інтелігенції, яка на все українське дивилася не як на провінційну етнографічну цікавинку, приречену історією на зникнення, а як на самостійне повновартісне національно-культурне явище, що має потужний потенціал для свого розвитку. Ще й через десять років по смерті В. Антоновича, за словами видатного історика ХХ ст. Олександра Оглоблина, над Києвом витав його дух. Усе свідчило про його ідейну присутність у кожній тогочасній громадсько-вагомій справі. Таке саме враження склалося й у Володимира Вернадського, коли він у 1918 р. приїхав до Києва з Москви»². Водночас, як зауважує В. І. Ульяновський, «двоїстість пронизувала практично увесь земний шлях Антоновича... Ясно, що Антоновичу було нелегко. І має бути зрозумілим, що за такої двоїстості життя неможливі його однозначні оцінки»³.

Олексій Ясь, з'ясовуючи стиль історіописання та методологічні настанови В. Антоновича, розгортає повний спектр висловлених у літературі оцінок і зазначає, що нині ствердилася думка про полістильну основу світосприйняття В. Антоновича. Так, його розглядають як людину «двох вір» – «романтичної та позитивістської» (Н. Яковенко), як історика, що сприймав минувшину «крізь призму польської романтики, і французького раціоналізму та раннього позитивізму» (О. Кіян), зрештою як «напів-позитивіста» (О. Кіян)⁴. У підсумку, зауважує О. В. Ясь, можна визнати, що «історичні погляди та світосприйняття В. Антоновича сполучають різні елементи: інтуїтивні (пізній романтизм), аналітичні (ранній позитивізм, просвітницький раціоналізм) та прагматичні (культурницька програма українського національного руху) складові. Та, незважаючи на відмінну стильову природу, вони досить гармонійно інтегруються навколо його громадського ідеалу як взаємодоповнюючі, а не конфронтуючі компоненти. Таке поєднання дозволило історика уникнути низки стильових крайнощів позитивізму, зокрема, не потрапити у полон суцільного фактографізму та позбутися лещат тотального детермінізму. Проте це сполучення й створило той феномен роздвоєності образу В. Антоновича в українському історіописанні ХХ ст., що постає то у вигляді об'єктивіста-документаліста, то в подібі синтетика-концептуаліста»⁵.

2 Гирич І. Володимир Антонович – автор концепту нової України // Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. С. 20–30.

3 Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ : Либідь, 1995. С. 16–17.

4 Ясь О. В. Незвичайний позитивіст Володимир Антонович // Україна крізь віки: Збірник наук. праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. Київ, 2010. С. 880.

5 Там само. С. 892.

Прихильник постмодерністських підходів Володимир Ващенко пропонує перейти від вивчення соціально-наукових проблем до проблеми досягнення особистості та в «Лекціях з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський)» (Дніпропетровськ: ДГУ, 1998) вибудовує власну психобіографічну модель формування натури свого «героя», шукаючи «метапрограму» його життя, пропонуючи бачити у вченому прихильника антропологічного розуміння історії⁶. Власне ця обставина, як зауважує Леонід Зашкільняк, дозволяє досліднику об'єднати такі суперечливі моменти біографії видатного діяча, як «Антонович-медик», «Антонович-історик», «Антонович-археолог», «Антонович-етнограф» тощо⁷. Щоправда, Л. О. Зашкільняк додає, що одночасно з поля зору В. В. Ващенко зникає така важлива складова, як «Антонович-політик», акцентуючи, що «простеження політичної діяльності цієї скритної людини представляє великі труднощі через брак прямих джерел, однак з документальних матеріалів, запроваджених до наукового обігу останніми роками, бачимо, який сильний відбиток вона накладала на свідомість ученого, а, можливо, навіть була визначальною для його життєвої програми, в тому числі й наукової»⁸. Розглянувши три парадокси існування «Київської документальної школи», В. В. Ващенко спочатку зіставляє висловлювання самого В. Антоновича (заперечення школи) і його учнів (ствердження школи). Далі дослідник намагається розшифрувати загадку величезного дидактичного, ледь не гіпнотичного, впливу Антоновича на учнів. Нарешті, проаналізувавши складові популярності вченого, він доходить висновку про ірраціональність його чинності як харизматичного лідера⁹. На підставі спогадів осіб, які слухали лекції історика, В. В. Ващенко виокремлює як головний елемент харизми вченого та ідейного лідера тембр його голосу¹⁰, завдяки якому Антонович нібито досягав ірраціонального впливу на слухачів, а харизматичний авторитет ученого породжував масовий свідомісний феномен «київської документальної школи». «Цей феномен – і тут не можна не погодитись з дослідником – є швидше науковою метафорою, ніж науковою дефініцією (с. 116)», – коментує висновки автора Л. О. Зашкільняк¹¹.

Огляд літератури, присвяченої С. Єфремову як публіцисту й громадсько-політичному діячеві, зроблено нами в попередніх розвідках¹².

У даній студії, користуючись інструментарієм соціального конструктивізму, поколінневої історії та колективної пам'яті, спробуємо проаналізувати комплекс публіцистичних і мемуарних матеріалів, що вийшли з-під пера С. Єфремова, та по можливості зіставити його оцінки й підходи з висновками людей близького йому кола. Аналізуючи таке джерело, як персоналістична публіцистика С. Єфремова, можна

6 Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, 1998. С. 29.

7 Ващенко В. В. Назв. праця. С. 34.

8 Зашкільняк Л. [Рец.]: Новий погляд на українську історіографію XIX – початку XX століття: В. В. Ващенко. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, 1998 // Український гуманітарний огляд. Київ, 1999. Вип. 1. С. 13–23.

9 Ващенко В. В. Назв. праця. С. 112.

10 Там само. С. 115.

11 Зашкільняк Л. Назв. праця. 13–23.

12 Іваницька С. Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 23. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 284–316; Іваницька С., Єрмашов Т. Постать Сергія Єфремова на сторінках журналу «Український історик»: студії та документи // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. Вип. 26. С. 161–181; Іваницька С., Єрмашов Т. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика: зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 10. С. 281–307; Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. С. 91–118.

отримати відповідь на питання – як сприймався діячами культурної (організаційної) й політичної стадій українського руху Володимир Антонович, ця для багатьох неопосвячених утаємничена «людина в тіні», яким чином конструювався його ювілейний образ, а згодом – комеморативний канон, нарешті, які трансформації відбулися з цим образом у колективній і історичній пам'яті у 1920-ті роки?

Стосовно методологічних орієнтирів, доцільним уявляється розгляд цієї проблеми із застосуванням концепту «узагальненого Іншого». Поняття було запроваджене до наукового обігу соціологом Джорджем Гербертом Мідом (1863-1931), який вважав, що індивід формує образ «узагальненого Іншого» у процесі соціальної взаємодії, за якої цілі, цінності, очікування, думки членів певної групи стають прийнятними і для конкретної особи, яка їх «привласнює». Хоча початкові фази можуть бути досить специфічними через індивідуальні особливості сприйняття окремими індивідами групових цінностей, через деякий час увесь комплекс факторів стає взаємопов'язаним і узагальненим, не залежачи надалі від специфічних цілей чи бажань окремих людей. Таким чином, завдяки наявності «узагальненого Іншого», особа починає успішно взаємодіяти всередині групи і реалізувати її цінності в практичній діяльності. «Узагальнений Інший» також значною мірою сприяє розвитку в особі здатності до абстрактного мислення і розв'язання неординарних задач (зокрема, формуванню навичок та умінь пошуково-дослідницької й творчої діяльності).

На думку психолога Є. П. Ільїна, вирішуючи свої завдання поодиночі, завдяки уяві ми не відчуваємо себе самотніми а, приймаючи певне рішення, відчуваємо впевненість у його правильності ще до перевірки й критичної оцінки наслідків. Адже у цьому випадку отримуємо «підказку» від «узагальненого Іншого», який втілює для нас не лише досвід, але й творчий потенціал людського роду загалом. Суб'єктивно момент отримання такої «підказки» переживається як інтуїтивне прозріння, «осяяння згорі». Цей «узагальнений Інший» одразу або з часом починає диференційовано виконувати функції внутрішнього Партнера (*сприяння*), Господаря і Контролера – «царя в голові» (*довільність*), Натхненника (*емоційна підтримка*), Співбесідника (*внутрішня мова*), Однорумця (*рефлексія*), Вищого Судді (*совість*), Співавтора (*творчість*) й інші. Але найголовніше, він дозволяє наново відкривати «небуденні світи» не тільки в повсякденній реальності, але і в нас самих. Силою уяви за сприяння «узагальненого Іншого» ми перетворюємо наше повсякденне психічне життя, уже обжиту територію власного *Я* в «terra incognita» – у щось небуденне, землю, яку тільки належить обжити, і це спонукає стати на шлях самоперетворення. Л. С. Виготський убачав психологічну сутність творчості у «створенні нових форм поведінки», їхньому освоєнні й розвитку. Таким чином, «узагальнений Інший» стає співучасником (посередником) нашого особистісного зростання¹³. Можна припустити, що у процесі «визрівання» й конструювання світоглядних цінностей покоління «Молодої України» 1890-х рр. саме В. Б. Антонович виконував таку роль¹⁴.

Поняття «життєсвіт», яке запровадив Ю. Габермас та яке використовується в студіюванні проблеми («світ життя», «світ ідей», «світ книжок», «світ політики»), бере свої витоки з феноменологічної соціології, зокрема з праць А. Шюца. Ю. Габермас вважає, що життєсвіт являє собою погляд із середини окремого суб'єкта, складається з культури, суспільства й особистості. Участь у комунікативній дії і досягнення взаєморозуміння з точки зору кожної із зазначених позицій сприяють відтворенню життєсвіту через інтеграцію суспільства і формування особистості¹⁵. Поняття «комунікативної дії» вимагає, щоб дійові особи були розглянуті як суб'єкти, що говорять і слухають, бо пов'язані тісними стосунками з об'єктивним, соціальним або

13 Ільїн Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. Санкт-Петербург : Питер, (Мастера психологии). С. 90–91.

14 Докладніше: Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. С. 401–421.

15 Див.: Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2002. (Серия «Мастера психологии»). 688 с.

суб'єктивним світом, відстоюють значущість того, про що говорять, думають, у чому переконані¹⁶. Вільна та відкрита комунікація, прибічником якої був у публіцистиці та громадському житті С. Єфремов, підтверджує актуальність для історико-біографічних досліджень цих ключових теоретичних понять. Ми й нині спілкуємося зі «значущими Іншими» й «узагальненими Іншими» С. Єфремова через їхню літературну спадщину, опрацьовану, прокоментовану й видану самим Сергієм Олександровичем, через історії їхнього «життєсвіту», написані ним.

Дослідниця колективної й історичної пам'яті Лариса Буряк виокремлює наступні етапи трансформації символічного образу В. Антоновича. У дореволюційну добу це – насамперед прижиттєві ювілеї діяльності вченого як «організований» процес збереження пам'яті. Так, у 1890 р. українська громадськість відзначала 25-літній ювілей наукової діяльності Антоновича, у 1895 р. – 25-ліття його професорства у Київському університеті. У зв'язку з останньою подією В. Антонович був удостоєний звання заслуженого професора. Упродовж наступних років відзначались 30, 35, 40, 45-ліття наукової, професорської та громадської діяльності вченого. І «кожна з цих подій мала подвійні конотації, виступаючи водночас як заходом по вшануванню заслуг, так і кроком на шляху творення моделі пам'яті»¹⁷. Під час відзначення ювілейних дат конструювався образ В. Антоновича як «славетного сина», «світоча науки», вченого, «яким міг би пишатися кожен європейський народ». Одна з перших спроб концептуалізації образу В. Антоновича на тлі епохи, з'ясування переформулювання ідентичності та ідеологічних засад, належала його товаришеві молодих літ з генерації «шістдесятників» Борису Познанському¹⁸. У січні 1903 р. влада нагородила В. Антоновича орденом Станіслава I ступеня.

У 1906 р. відзначався 35-літній ювілей його професорства. Цей ювілей, попри байдужість до нього самого В. Антоновича, викликав справжню боротьбу за його добробок між українським і російським історичними напрямками¹⁹. Установче зібрання комітету для вшанування визначного вченого відбулося 15 травня 1905 р. в редакції «Киевских откликов»; ініціаторами виступали М. Довнар-Запольський, М. Дашкевич, М. Василенко. Було прийнято рішення про підготовку збірника статей з промовистою назвою «Сыну Украины»²⁰. Збірник мислився як двомовний, і постать В. Антоновича розглядалася передусім як представника російської науки, бо ідеологічним лідером цього видання швидше за все був М. Довнар-Запольський²¹.

Гурток видавництва «Вік», до якого належав С. Єфремов, також ушанував ювіляра. У «Новій громаді» (1906, кн. 9) з'явилась стаття його учня В. Доманицького²². Б. Грінченко писав у «Новій громаді»: «Довго сподіваний ювілей одного з ініціаторів цього товариства, професора В. Антоновича, нарешті, відбувся 12 грудня – на жаль, не прилюдно, зважаючи на здоров'я високоповажаного ювілята. Заслуг його не будемо тут підкреслювати: їх добре знає учений світ, і «Нова Громада» дала вже з приводу ювілею окрему розвідку. Щиро бажаємо високошановному ювілятові, який уже бачить зорю нашого воскресення, зазнати на собі тепло животворчого проміння будущого українського відродження»²³.

16 Див.: *Габермас Ю.* Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. Першоджерела комунікативної філософії / Пер. з нім. Л. Ситниченко. Київ: Либідь, 1996. С. 84–91.

17 *Буряк Л. І.* Образ В. Б. Антоновича у контексті комеморативних практик ХХ століття // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 3. С. 345–371.

18 *Познанский Б.* Воспоминания. Москва: Тип. П.П. Рябушинского, 1913. 68 с.

19 *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // *Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації.* Київ: Смолоскип, 2016. С. 468–476.

20 *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Шануючи пам'ять (До історії збірника «Сыну Украины») // Синові України: Зб. статей 1906 року на пошану проф. В. Антоновича (фототипне відтворення). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1993. С. 114, 115.

21 *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. С. 473.

22 М. Грушевському стаття В. Доманицького не сподобалась – на його погляд, вона являла собою студентські враження автора, а Михайло Сергійович хотів концептуального підходу (Див.: *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди. С. 476).

23 *П. Вартовий.* З українського життя // *Нова громада.* 1906. Кн. 12. С. 155.

Широкого розголосу набула смерть В. Антоновича в 1908 р. – вона стала «тією межею, за якою розпочинався шлях до конструювання його образу на засадах величності»²⁴. Водночас було покладено початок формуванню іншої складової образу, що поступово укорінюється у колективній свідомості внаслідок заходів на вшанування пам'яті. З появою публікацій «учнів» (С. Єфремова, В. Доманицького та ін.) простежуються нові тенденції у меморіальному полі. На хвилі посмертного вшанування пам'яті В. Антоновича формується відповідний сегмент «місць пам'яті» – некрологи, похвальні промови, виступи на засіданнях наукових товариств, спогади, присвячені пам'яті «Учителя», «Сина України», «визначного громадянина». Некрологи надрукували такі періодичні видання, як «Киевские вести», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «Слово», «Русские ведомости», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Южный край», «Новое время», «Московские ведомости». У фондах Інституту рукописів НБУВ зберігається спеціальна архівна справа, яка містить колекцію усіх цих некрологів, серед них деякі належать перу С. Єфремова – наприклад, текст з газети «Киевские вести» (1908, № 67, 9 марта), примірники якої нині є раритетами²⁵. Отже, на думку фахівців, одразу після поховання меморіальна модель образу В. Антоновича вибудовувалася відповідно у двох вимірах – суто людському та науковому. У образі В. Антоновича-людини виокремлювались такі риси, як чесність, доброта, великий моральний вплив, сила духу. В. Антонович-учений поставав як людина глибоких знань, археолог, нумізмат, літературний критик, видатний професор, який розвивав у «учнів» безкорисливу любов до наукової праці. Показово, що С. Єфремов у своїх комеморативних працях використав самоідентифікаційну оцінку – «син України», що стала alter ego ще за життя вченого і перейшла у меморіальний простір ХХ й ХХІ століть²⁶. С. Єфремов також зазначав, що як учений у галузі історії та археології України він набув європейського визнання і створив власну наукову школу. У підсумку маркер «син України» стає домінантою образу вченого на тлі його посмертних комеморацій²⁷.

У некролозі, надрукованому в газеті «Слово», акцент було зроблено на демократизмі В. Антоновича, його політичній і громадській діяльності, нерозривному зв'язку з народом, прагненні впливати на свідомість українського соціуму з метою просвітництва. Підкреслювались рішучість та сміливість як основні риси людини, що дозволили йому здійснити карколомний вчинок, зумовили «вступ шляхтича-поляка до української демократичної організації». У центрі уваги знову ж таки акцентувалася ідея, висловлена В. Антоновичем у «Сповіді», що «служити шляхті, котра живе з хлопів-українців і зневажає їх, він не має права, бо мусить нести свою любов і свої сили народові, серед якого і на працю якого живе він і його родина»²⁸.

Під час засідання Українського наукового товариства, яке відбулося за кілька днів по його смерті, 16 (29) березня 1908 р., виступили М. Грушевський, А. Лобода, Г. Павлуцький, І. Стешенко²⁹. Короткий зміст доповіді, проголошеної М. Грушевським, був опублікований спочатку в газеті «Киевские вести» й у повному обсязі в збірнику УНТ у Києві³⁰.

Посмертні комеморації, присвячені В. Антоновичу, відбувалися в різних формах: спроби підготувати до видання твори вченого; відзначення річниць смерті, поява ста-

24 Див.: Буряк Л. І. Назв. праця. С. 345–371.

25 Інститут рукопису НБУВ НАНУ. Ф. І. Спр. 8074. Некрологи про В. Б. Антоновича. Арк. 12–36. Стаття С. Єфремова розпочинається такими рядками: «В лице скончавшегося вчера В. Б. Антоновича историческая наука понесла крупнейшую потерю... [...] Работой всей своей жизни В. Б. Антонович доказал искренность своей программы, изложенной им в «Исповеди» и несомненно Украина всегда будет считать почившего деятеля в числе лучших сынов своих» (арк. 12–14).

26 Єфремов С. Сын Украины // Киевские вести. 1908. № 68. 9 марта. С. 12.

27 Докладніше: Буряк Л. І. Назв. праця. С. 371.

28 Інститут рукопису НБУВ. Ф. І. Спр. 8074. Арк. 16.

29 На засіданні заслухали 6 доповідей. Переважна частина доповідей опублікована в третій книжці «Записок Українського наукового товариства у Києві» (Київ, 1909, на титулі – 1908), яка вийшла з посвятою: «Незабутнім заслугам Володимира Антоновича свого дійсного члена присвячує сей том Українське Наукове Товариство в Києві».

30 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства у Києві. 1909. Кн. III. С. 5–14.

тей, де аналізувалася його наукова діяльність. Уже в 1908 р., дбаючи про збереження пам'яті про вченого, його вдова Катерина Мельник порушила клопотання щодо видання його творів. За її ініціативи та за підтримки М. Грушевського і Д. Багалія було складено орієнтовний перелік праць історика, ініційовано створення редакційної колегії. За допомогою В. Данилевича – учня В. Антоновича, підготовлено тексти перших кількох томів. Проте Перша світова війна, подальші революційні події унеможливили втілення цього проекту в життя. У першу річницю смерті В. Антоновича відбулася панахида в Софійському соборі. Виставку, яка відкрилася 25 березня 1928 р. в будинку Історичної секції ВУАН на вулиці Володимирській (тодішній Короленка), 35 та була підготовлена за ініціативою Історичної секції ВУАН, присвятили 20-річчю смерті видатного вченого. Вона стала першою й останньою до сьогоднішніх днів масштабною експозицією про життя та творчий доробок В. Антоновича, насиченою величезною кількістю раритетів³¹.

У 1932 р. зусиллями науковців ВУАН вдалося видати перший том під назвою «Твори. Повне видання». У 1934 р. з'явилася погромна рецензія І. Слизького, який звинувачував видавців у «ворожому ставленні до радянської влади». У наступні роки радянська історіографія кваліфікувала В. Антоновича як буржуазного націоналіста, тому про наступне видання його творів «забули». У подальшому В. Антонович згадувався тільки в негативному плані. У пострадянський період у серії «Пам'ятки історичної думки України», започаткованій видавництвом «Либідь» 1989 р., з'явилася найповніша на сьогодні збірка вибраних творів В. Антоновича³², яка дає реальне уявлення про нього як вдумливого дослідника історії України, блискучого публіциста і громадського діяча³³. У 1997 р. побачили світ два томи (з планових трьох) документального видання «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович»³⁴, яке містить тексти Б. Познанського, П. Житецького, М. Драгоманова, О. Русова, М. Грушевського, Б. Грінченка, В. Доманицького, С. Єфремова, Ф. Матушевського, А. Верзиліва, В. Біднова, Д. Дорошенка, О. Лотоцького, Є. Чикаленка, О. Шульгина, А. Сиявського, Б. Кістяківського, С. Єгунової-Щербини.

В інтелектуальній спадщині Сергія Єфремова реальний та уявний образ В. Антоновича посідає поважне місце. Так, щоденник 1895–1896 рр., що висвітлює визрівання «світу ідей» С. Єфремова, містить записи про відвідування приватних лекцій та студіювання праць В. Антоновича. Символічною є наступна фраза: «В Росії тепер нема історика з більшими заслугами, ніж В. Б. Антонович»³⁵.

У мемуарах Сергій Олександрович у громадській пропаганді українських ідей на перше місце ставить О. Кониського, тоді як В. Антоновича називає «позалаштунковим ідеологом» українства. У той же час, відтворюючи історію діяльності Ради ВБДО та підкреслюючи, що організацію було засновано «не як партійне, а як національне тіло» і «національно-культурну роботу й поставила вона собі найперше на меті», свідчить: «На чолі Ради стояв тоді Антонович з його тактовністю, вмінням стирати гострі різки та обходити розрадли питання, з його нахилом до обережності й конспіративності. Елемент ліризму вносив музикант Лисенко, тверезого розуму й обміркування – Чикаленко»³⁶. Інші мемуаристи й публіцисти – Є. Чикаленко, О. Лотоцький, М. Грушевський, М. Славінський – оцінювали В. Антоновича як представника, по-

31 Панькова С. Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік) // Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 2 / Національна академія наук України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2019. С. 66–95.

32 Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. 814 с.

33 Див.: Бутч І. [Рец.]: В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. 814 с. ЗНТШ. Львів, 1997. Т. 233. С. 590–596.

34 Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ : Заповіт, 1997. Т. 1. 447 с.; Т. 2. 448 с.

35 Єфремов С. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876–1907) / Упорядкув., вступ. ст. І. Гирича. Київ: Темпора, 2011. С. 106, 149–150, 153.

36 Там само. С. 538.

руч із М. Драгомановим, політичної течії старогромадівського руху. Але й відчували глибоку різницю між ними. Це був у їхньому баченні політик, який спочатку вважав за потрібне накопичення інтелігентних сил та розбудову культурної інфраструктури українського руху і лише в перспективі – відверту боротьбу з імперською владою.

У 1900-ті роки С. Єфремов присвятив «вчителю» й «наставнику» чимало некрологів, силуеток, посьвят, есеїв, статей. У систематизованому вигляді цей джерельний комплекс (за виїмком публікацій, що були надруковані в збірниках «Син України»), оприлюднений нещодавно нами у першому томі єфремовської публіцистики персоналістичного характеру³⁷. Хронологічна послідовність праць свідчить про те, що перші лапідарні нотатки молодого автора з'явилися на шпальтах ЛНВ у 1902 р. У 1908 р. із нагоди смерті вченого у газеті «Рада» Єфремов надрукував низку публікацій інформативного й комемораційного характеру, у 1909 р. – пропам'ятну статтю до перших роковин смерті «вчителя», нарешті, 1912 р. переказав та прокоментував змістовні спогади П. Житецького про В. Антоновича, а в 1913 р. подав україномовну та російськомовну рецензії на виданий шанувальниками курс лекцій В. Антоновича під назвою «Коротка історія Козаччини». Показово, що україномовний і російськомовний відгуки в деталях різняться між собою.

У 1908 р. С. Єфремов під враженням свіжої втрати писав: «Помер Антонович...

Нема, певне, між свідомими українцями людини, що не чула б цього наймення, що не зв'язувала б з ним цілком ясного образу невтомного працівника на користь рідної землі. Професор та вчений з європейською славою, спеціаліст [з] історії та археології, він проте був громадським діячем у кращім розумінні цього слова. Спеціаліст таких далеких од життя, здавалося б, дисциплін не вбив у йому живої людини, громадянина, сина рідної землі, якій він присвятив усю свою працю і свою світлу особу. І через те не тільки вузькі круги спеціалістів пом'януть нашого небіжчика за його вчені заслуги – по всій Україні голосною луною розкотиться сумна звістка про тяжку втрату. Певне, численні слухачі та учні небіжчика, що витворив цілу школу в науці, поділяться з нами своїми споминками про його, складуть ціну його науковим заслугам, освітять усіма сторонами ту надзвичайно чулу і живу особу, зносини з якою вже сами по собі давали величезну втіху. Над свіжою могилою нам хочеться поки що пом'янути заслуги славного небіжчика, як громадянина рідного краю, як працівника на користь рідного народу, – хочеться хоч коротенько згадати його величезні заслуги на цьому полі»³⁸.

Особливу увагу публіцист звертає на процес перекодування ідентичності В. Антоновича у студентські роки. Далі окреслює значення діяльності «вчителя» в конструюванні української модерної нації, акцентуючи, що: «Усякий, хто був причетний до українського життя в Росії, знав, яку величезну роль зіграв в історії зросту українства Антонович. Поруч його блискучої, усім видної наукової та професорської діяльності – це була невидна, непомітна ширшим кругам праця, як невидне було до недавнього ще часу і само українство, але не меншої ваги, не менше сили, енергії й уваги своєї присвятив їй небіжчик. Кожна справа, що розпочиналась для добра України та її народу, знаходила в йому гарячого прихильника і талановитого працівника. Скрізь його глибокий, бистрий розум умів обернутись і знайти кращий шлях і не дурно ж його звали в близьких кругах «мужем совета». Ще недавно, вже старий і підтоптаний Антонович був бажаним гостем на всіх громадських зібраннях і всі прислухалися до його практичного, розумного слова, до глибокої, хоч і простої поради. Своїм впливом, чарами своєї простої, надзвичайно чулої й симпатичної особи він багатьох людей повернув до тієї ж праці, на яку віддав себе, і глибоку борозну проорав він в історії роз-

37 Див.: *Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посьвати, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / Упорядник – С. Г. Іваницька. С. 56–69. Певна інформація міститься і в томі другому: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посьвати, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах / Упорядник – С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 56, 80, 82, 83, 161, 187–190, 235, 246, 410, 411, 418, 420, 429, 431, 454.*

38 *[Єфремов С.]. Пам'яті ученого-громадянина [На смерть Вол. Антоновича] // Рада. 1908. № 58. 9 марта (22 березня). С. 1.*

витку української самосвідомості!»³⁹. С. Єфремов наголошував, що сподівання Антоновича, висловлені свого часу у знаменитій «Сповіді», чи признають українці його «за сина свого народу», безперечно здійснилися. Від імені «свідомого українського громадянства» Єфремов писав про нього як про «щирого сина України»⁴⁰.

У статті «На смерть Володимира Антоновича» (1908) С. Єфремов змальовує постать «вчителя» згідно з вимогами народницького канону: «Маючи надзвичайно м'яку, лагідну вдачу, як людина, небіжчик проте був, кажучи словом Шевченка, немов «в дулевину закутий», як громадянин. Скільки перешкод стрілося йому на вибраному шляху, скільки ворожнечі та нападів стояло кругом його за його діяльність, як українця – і проте не знайшлося такої сили, що змогла збити його з того шляху, на який виступив він молодим юнаком... Совість, що привела його до темної, сірої маси народної, не дозволила йому покинути її вже до віку, і він зробився дослідувачем її минулого, будівничим сучасного та майбутнього»⁴¹. Публіцист подає дефініцію образу свого «узагальненого Іншого»: «великий чоловік, громадянин, учитель, працівник». Наприкінці зустрічаємо ключову для Сергія Олександровича тезу щодо потреби творення власного національного пантеону «батьків» модерної України: «Нам треба не тільки великих людей – потрібні нам і великі могили, як пам'ять про наше минуле, як нагадування, звідки й куди ми йдемо. Ці мовчазні свідки нашого минулого наворачтають нас на праву путь і проказують, – що коли все на світі минуло – то правда таки повік невмируща зостанеться. Серед мовчазних свідків, отих великих могил, буде нам раз у раз голосно промовляти до серця слова правди могила Володимира Антоновича...»⁴². Символізм «великих могил», «пам'ять про наше минуле, як нагадування, звідки й куди ми йдемо» – то один з рефренів персоналістичної публіцистики С. Єфремова дореволюційної доби.

У нотатках «Антонович і Антонович» (1908) С. Єфремов на підставі інформації, поданої газетою «Киевская мысль», переказує майже анекдотичну історію з даруванням владою В. Антоновичу чина «действительнаго статскаго советника» (насправді цей чин за сприяння С. Ю. Вітте, що став на той час начальником щойно створеного Департаменту залізничних справ при Міністерстві фінансів, повинен був отримати його приятель, професор політекономії Афіноген Якович Антонович) та коментує цей давній факт наступним чином: «Так несподівано Володимир Боніфатович доскочив генеральства, хоч воно йому, як то кажуть, і за вухом не свербіло. Переплутали крамольника з «истинным сыном отечества» і сепаратиста з патріотом і нагородили першого за «заслуги» другого»⁴³. Чин дійсного статського радника професор отримав у грудні 1891 р. Принагідно С. Єфремов з'ясовує й ставлення В. Антоновича до польського громадянства та польського визвольного руху, захищаючи його ім'я від нових, уже посмертних наклепів критиків із польської газети «Dziennik Kijowski», з обуренням запитує про те, що «ми не розуміємо, звідки оті обвинувачення, що небіжчик ставився до поляків неприхильно? Не до поляків, а тільки до тієї верхньої плівки польського громадянства, що далася взнаки й польському народові так само, як і нашому, був неприхильний Антонович, Володимир Антонович, а не Афіноген. До польського народу, до польських трудящих людей не міг інакше, як з щирим спочуттям та великою прихильністю, ставитись той, хто одцурався шляхетського становища і традицій і пішов до «хлопів», щоб жити й бідувати з ними разом. Обороняючи українського «хлопа», Антонович працював тим і для польського, перетягуючи од шляхецтва до народу більш чуйні елементи польського громадянства». Наприкінці С. Єфремов ще раз підкреслює, що теза «про неприхильність до поляків» явно не до речі була згадана над могилою В. Антоновича. «Навпаки, коли братерство народів не мрія, коли воно

39 Там само.

40 Там само.

41 [С. Єфремов]. На смерть Володимира Антоновича // Рада. 1908. № 59. 11 марта (24 березня). С. 1.

42 Там само. С. 1.

43 Див.: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка). Т. 1. С. 59–60.

має хоч колись у далекій будущині зробитися справжнім ділом, то такі наймення, як Антоновича, повинні стати символом єднання та згоди, мостом, по якому підуть один до одного народи. Народи, а не патентовані «патриоти свого отечества»⁴⁴.

В іншій статті «Живі мертвяки [Антонович і поляки]» (1908) С. Єфремов знову обороняє ім'я В. Антоновича від несправедливого агресивного наступу польської преси: «Вороги, що за життя так часто воювали з ним брехнями та наклепом, тепер ще сміливіше взялися до своєї роботи. Але всіх і все перевершив орган польських краєвців «Крај», що в ч. 61 надрукував про Антоновича статтю, підписану ініціалами W. C.» Спростувавши всі інсинуації, що висував цей анонім супроти діяльності В. Антоновича, С. Єфремов завершував свій виступ рядками: «А втім – не він, не Антонович мертвий, бо дух його та ідеї вічного гуманізму довіку житимуть на добро людям. Мертві оті вороги, що не спинили своєї злоти навіть перед могилою й дали волю безчесним почуванням. Цих живих мертвяків давно засудила вже історія, якої чесним працівником був наш небіжчик, а тепер ще й власною рукою вони ствердили той засуд. До чистого наймення живого духом Антоновича не пристане те болото, яким силкуються обкидати його мертві вороги: воно на самих же їх і обертається, і ми хоч з обуренням, зате твердо можемо сказати про них словом з євангелії: «оставим мертвым погребати своя мертвецы», до іншого вони не здатні...»⁴⁵.

У статті «В. Б. Антонович на селі» Єфремов подав оповідання, що ходило по «нашій Липовеччині» – його малій батьківщині, про скромність та простоту небіжчика, з якими він обертася до людей⁴⁶. Текст містить ключову для С. Єфремова думку щодо незворотності втрати старшої генерації діячів – шістдесятників-старогромадівців: йдеться про те, що «сходять у могилу один по одному щирі сини України, що так багато на своїм віку працювали на користь рідного народу; вмирає старше покоління наших діячів саме тоді, коли починає вже сходити на тій ниві, яку вони так пильно засівали. Не судилось їм побачити на власні очі того великого врожаю, що мусить бути з зерна, посіяного ними; та за свою працю заробили вони вічну пам'ять в серцях усіх, кому дорогі інтереси рідного краю й народу»⁴⁷.

Як бачимо, у нагоді при препаруванні реалій українського національного життя С. Єфремову ставав концепт «покоління». Публіцист, яскравий і сам багато в чому типовий представник «покоління 1890-х», широко оперував поняттями «люди 40-х», «люди 60-х років», «люди 70-х років», «люди 80-х років», вимірюючи таким чином історію десятиліттями, епохами, акцентував наступність поколінь у ділянці національно-культурної й практично-організаційної праці. У його уяві процес «конструювання» модерної української нації поставав як «історія поколінь», а пошанування традицій та символічних цінностей («народ», «нація», «культура», «мова», «книжка») вбачалося гарантом безперервності цього процесу в умовах постійної конкуренції з боку домінуючих націй і дискримінаційних сплесків імперської політики. С. Єфремов наполягав на потребі порозуміння й співпраці поколінь і тому з таким непідробним пієтетом писав про «українських шістдесятників», серед яких, крім В. Антоновича, були також колоритні постаті П. Житецького, О. Кониського, М. Комарова, О. Лазаревського, В. Лесевича, М. Лисенка, К. Михальчука, Т. Рильського, О. Юркевича⁴⁸.

У перші роковини смерті В. Антоновича, шануючи пам'ять «наставника покоління», С. Єфремов писав: «Сьогодні на устах у кожного українця повинно бути одне ім'я – ім'я Володимира Антоновича». Як представник «генерації 1890-х», публіцист вважав взірцем для «українців польської культури» модель життя В. Антоновича та його однодумців-хлопоманів, закликав їх «піти отим самим шляхом, що проказав Ан-

44 Там само. С. 60.

45 Єфремов С. Живі мертвяки [Антонович і поляки] // Рада. 1908. № 66. 19 марта (1 квітня). С. 1. Див. також: Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвятки, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка). Т. 1. С. 62–63.

46 [Єфремов С.]. Липовчанин. В. Б. Антонович на селі // Рада. 1908. № 69. 22 марта (4 квітня). С. 3.

47 Там само. С. 3.

48 Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. С. 488–489.

тонович; це покласти інтереси народу – звичайно народу тутешнього, українського – в основу і своєї теоретичної програми, і практичної діяльності; це зв'язати свою долю з долею народних мас. Усякий інший шлях провадить до безодні занепаду і забуття». Цей рух, ініційований українським істориком польського походження В. К. Липинським, якраз розгортався на Правобережжі, і думка С. Єфремова про те, що «ми знаємо й те, що єсть поодинокі люди між поляками на Україні, які йдуть шляхом Антоновича, які його діяльність на користь українського народу взяли за зразок собі. І праця їхня тим більшого важить, що відбувається вона серед байдужості й наперекір більшості польського громадянства», звучала напрочуд актуально. С. Єфремов висловив по суті побажання своїх однодумців по Товариству українських поступовців, щоб зростали лави таких людей і їхня праця знаходила все більше прихильників. Відповідно, ім'я В. Антоновича може бути «найкращим мостом між українським та польським народами»⁴⁹.

За доби українізації в 1925 р. С. Єфремов, уже як академік Всеукраїнської Академії наук, у підсумковій праці «Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича» надзвичайно виважено змалював образ свого «узагальненого Іншого»⁵⁰. Ця студія складається з кількох змістових «блоків». Спочатку подається оцінка стану збереженості документальних джерел та достовірності мемуарних свідчень сучасників. По-друге, наголошується теза, що одразу після смерті вченого «широко-громадські круги були найбільш схвилювані цією подією, признаючись, що втратили навчителя саме в житті та керівника покоління»⁵¹. По-третє, обґрунтовується думка про те, що «за офіційною професією вченого, за добре знайомою постаттю професора стоїть ще теж не випадкова, а органічно з першою зв'язана постать громадського діяча, навчителя не тільки в шкільному розумінні, а й привідці в житті для людей, що може й далеко стояли од чисто наукових інтересів свого вчителя»⁵². С. Єфремов доводив на численних фактах, уже не ховаючись за езоповою мовою, що насправді зі своєї вдачі Антонович був більше політиком, ніж кабінетним ученим, увесь час рвався на широке поле громадсько-політичної роботи. Головними напрямками життєвої активності В. Антоновича С. Єфремов називав професорську діяльність, популяризацію наукових здобутків, видавничу справу, участь у роботі Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства, публіцистичну працю в газеті «Киевский телеграф», наукові студії, що друкувалися в «Киевской старине», а також «всякі культурно-наукові заповзяття широкого громадського значіння аж до літературних виступів» (проти Сенкевича, Флоринського тощо). Але, що найважливіше, «скрізь він був одним з найперших і найдіяльніших членів та робітників». За словами С. Єфремова, це був зовні той тип діяча, який виробила тільки Росія «за часів самодержавної неволі». І щоб дати «повний політичний образ» такого діяча, доводиться відшукувати й відновлювати на підставі натяків або взагалі неповних даних у напівлегальній та легальній діяльності В. Антоновича «яскраві політичні моменти» здебільшого колективних виступів, з причин конспіративності сховані од прилюдних очей. Про один з таких моментів розповідав С. Єфремову небіжчик, відомий філолог і діяч Старої громади П. Г. Житецький⁵³. С. Єфремов підкреслював, що В. Антонович завжди був послідовним як демократ і федераліст у своїх громадсько-політичних переконаннях, і в 1860-ті роки, і пізніше, зокрема, й тоді, коли розпочато політику «нової ери» у Східній Галичині, де «ініціатором та теоретичним оборонцем «угоди»

49 [Єфремов С.]. На роковини смерті Вол. Антоновича. *Рада*. 1909. № 55. 8 марта (21 березня). С. 1.

50 Єфремов С. Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. 5. Київ, 1925. С. 1–12. Видано також окремим відбитком. С. Єфремов датував цю статтю 21–23 березня 1923 р. Передруковано в кн.: Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / упоряд., передмова та приміт.: Е. С. Соловей. Київ: Наукова думка, 2002. С. 704–715. Цитуємо за цим виданням.

51 Там само. С. 705.

52 Там само.

53 Єфремов С. Житецький про Антоновича // *Рада*. 1912. №55. 7 марта (20 березня). С. 3.

був дійсно Антонович» разом з О. Кониським⁵⁴. Розчарувавшись у перспективах галицької політики, Антонович разом із Кониським розпочали організацію громадських сил в Україні. Найвидатнішим наслідком цієї акції С. Єфремов називає факт утворення Всеукраїнської безпартійної демократичної організації. Серед властивих «вчителів» людських якостей С. Єфремов передусім виокремлював скромність, делікатність, м'якість і такт. Риси, які перестали важити для громадсько-політичного діяча в бурхливі революційні дні 1917 р., де події підштовхували до неординарних кроків і не давали часу на тривалі роздуми, коли більше цінувалися популістські обіцянки, ніж виважені гасла та добре обмірковані кроки. Але наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр., у період трансформації українського руху з організаційної стадії у політичну, «авторитетне його слово завсіди імпонувало, викликало увагу й будило зацікавлення. Стіни історичного будиночка на розі Кузнечної й Жилинської бачили в собі і збори представників од усієї України, і студентські запальні зібрання, і тихі наради центрального органа, що потім директивами розходилися по громадах і керували їхньою роботою. Тут Антонович був справді, можна сказати, «мужем совіта» і часто навіть найбільш заплутані справи знаходили щасливий кінець, коли їх торкався Антонович своїм ясним, тверезим розумом, послідовною логікою і вмінням просто підходити до найтяжчих завдань»⁵⁵. На цій товариській роботі найкраще можна було пізнати Антоновича як визначного громадянина й людину. С. Єфремов висловлював упевненість, що не лише у нього самого лишився в пам'яті чарівний образ цього «заразительного», як мовив про нього Павло Житецький, чоловіка⁵⁶.

У 1925 р. С. Єфремов у передмові до публікації «З листів Костомарова до Антоновича» в контексті «історії генерацій» порівнював постаті двох провідників українського руху в різних його часових періодах, твердячи: «Питання про стосунки між Костомаровим та Антоновичем – це не тільки питання про особисті стосунки двох визначних людей. В особах названих істориків маємо заступників двох поколінь – одного, що розпочало громадсько-політичну роботу на українському ґрунті в 40-х роках минулого віку (Кирило-Методієвське брацтво та роля в йому Костомарова), і другого, що прийшло йому на зміну в 60-х роках (хлопоманський рух і, як привідця його, Антонович). Обидва вони стояли кожен на чолі свого покоління і свою визначну ролю зберегали до останніх моментів свого життя, хоч і як мінялися обставини громадської й політичної роботи. Тим самим стосунки між ними виступають далеко по-за рямці особистого життя й набувають великої ваги громадської»⁵⁷. С. Єфремов мусив визнати, що, як не дивно, «...ми не знаємо навіть, коли познайомилися Костомаров і Антонович і в якій мірі ту знайомість підтримували. З праць Костомарова про Антоновича відомі тільки дві, – правда, докладні – рецензії (на «Исторические песни малорусского народа» та «Очерк истории вел. княжества Литовского»); з свого боку Антонович дав посмертну оцінку свого попередника в «Киевской Старине» (Н. И. Костомаров, как историк. 1885. Кн. V). Але це, сказати б, офіційні оцінки, які все ж не дають повної картини взаємин між двома найвизначнішими заступниками початкового періоду нашої історичної думки. Інтимного матеріалу ми, знов кажу, не маємо»⁵⁸. У додатках академік подав три листи Костомарова до Антоновича за 1893 р., писані російською мовою, що збереглися в оригіналах у Комісії для дослідів над громадськими течіями. На думку С. Єфремова, «ці листи показують, як високо ставив Костомаров свого молодшого товариша в науковій роботі, як дорожив його думкою; та, з другого боку, вони ж кидають трохи світла й на інтимну сторону тих стосунків. Діловий зміст листів не закривав і того особистого теплого почуття, що, видимо, зв'язувало двох наших істориків»⁵⁹. Таким чином, праці Єфремова 1920-их рр.,

54 Єфремов С. Перед судом власної совісти. Громадська й політична робота В.Б.Антоновича. С. 712.

55 Там само. С. 712–713.

56 Там само. С. 712–713.

57 Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича // Україна. 1925. Кн. 3. С. 77–78.

58 Там само.

59 Там само. С. 77–78.

присвячені В. Антоновичу, відрізняються від друкованих на шпальтах періодичних видань 1908–1912 рр. передусім деталізацією фактів, чітким виставленням акцентів щодо окремих періодів його діяльності, сумарним визначенням ролі і місця цього «навчителя» поколінь у громадсько-політичних акціях українства.

Отже, як бачимо, прижиттєвий образ, який творився й культивувався в ході ювілейних урочистостей, позиціонував В. Антоновича як ученого, дослідника, професора, що, як згодом акцентував С. Єфремов у праці «Перед судом власної совісті» (1925), «створив круг себе цілу наукову школу, випустив багато талановитих учнів і наслідувачів». Вірність ідеалам молодості, демократизм у способі життя і шляхетність у поведженні, цілеспрямованість, працездатність, скромність, україноцентризм, стійкість духу навіть у тьмяні для українства часи, уміння органічно поєднувати у своєму житті «науку» й «політику», здатність навчати власним життєвим прикладом та спонукати молодь до націєтворчої праці – такі ідеальні риси В. Антоновича як «узагальненого Іншого» зафіксовані були в некрологах, посмертних промовах, посвятах, сильветках, статтях, есеях, згодом – у споминах, академічних студіях, археографічних публікаціях його «учнів» і шанувальників, творців комеморативного канону після відходу Антоновича у вічність. Повною мірою цей концентрат ідеальних якостей відбився і в єфремовських публіцистичних працях, а згодом і в студіях академічного періоду діяльності.

References

- Buriak, L. I. (2012). *Obraz V. B. Antonovycha u konteksti komemoratyvnykh praktyk XX stolittia. Natsionalna ta istorychna pamiat: Zbirnyk nauk. prats.* Kyiv, Ukraine, 3. pp. 345-371.
- Butych, I. [Retsenziia] (1997): V. B. Antonovych (1995). *Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory.* Kyiv, Ukraine: Lybid. Lviv, Ukraine: ZNTSh. 233, pp. 590-596.
- Antonovych, V. B. (1995). *Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory.* Kyiv, Ukraine: Lybid.
- Vashchenko, V. V. (1998). *Leksii z istorii ukrainskoi istorychnoi nauky druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (M. I. Kostomarov, V. B. Antonovych, M. S. Hrushevskiy).* Dnipropetrovsk, Ukraine: Dnipropetrovskiy derzhuniversytet.
- Habermas, Yu. (1996). *Komunikatyvna diia i diskurs – dvi formy povsiakdennoi komunikatsii. Pershodzherela komunikatyvnoi filosofii (L. Sytnychenko. Trans).* Kyiv, Ukraine: Lybid, pp. 84-91.
- Hyrych, I. (2012). *Volodymyr Antonovych – avtor kontseptu novoi Ukrainy / Hyrych, I. Mizh naukoiu i politykoiu. Istoriohrafichni studii pro vchenykh-kontseptualistiv.* Ternopil, Ukraine: Navchalna knyha – Bohdan, pp. 30-52.
- Hyrych, I. (2016). *M. Hrushevskiy ta V. Antonovych: tvorchy kontakty ta suspilno-politychni pohliady / Hyrych, I. Mykhailo Hrushevskiy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii.* Kyiv, Ukraine: Smoloskyp, pp. 453-485.
- Hrushevskiy, M. (1909). *Volodymyr Antonovych, osnovni idei yoho tvorchosti i diialnosti. Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva u Kyivi.* Kyiv, Ukraine. 3, pp. 5-14.
- Efremov, S. (1908). *Syn Ukrainy. Kievskie vesti*, 68, p. 12.
- Yefremov, S. (2016). *Personalial: Publitsystyka 1899-1917 rokiv («Znachushchi Inshi»: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika) / Uporiadnyk S. H. Ivanytska.* Vol. 1. Zaporizhzhia – Kherson, Ukraine: Hrin D. S.
- Yefremov, S. (2018). *Personalial: Publitsystyka 1899-1917 rokiv («Znachushchi Inshi»: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika) / Uporiadnyk S. H. Ivanytska.* Vol. 2. Kherson, Ukraine: Vydavnychiy dim «Helvetyka».
- Yefremov, S. (1908). *Zhyvi mertviaky [Antonovych i poliaky]. Rada.* 66. p. 1.
- Yefremov, S. (1912). *Zhytetskyi pro Antonovycha. Rada.* 55, p. 3.
- Yefremov, S. (1925) / *Z lystiv Kostomarova do Antonovycha. Ukraina.* 3, pp. 77-78.
- [Yefremov, S.]. (1908). *Lypovchanyn. V. B. Antonovych na seli. Rada.* 69, p. 3.

- [Yefremov, S.]. (1909). Na rokovyny smerty Vol. Antonovycha. Rada. 55, p. 1.
- [Yefremov, S.]. (1908). Na smert Volodymyra Antonovycha. Rada. 59, p. 1.
- [Yefremov, S.]. (1908). Pamiaty uchenoho-hromadianyna [Na smert Vol. Antonovycha]. Rada. 58, p. 1.
- Yefremov, S. (1925). Pered sudom vlasnoi sovisty. Hromadska y politychna robota V. B. Antonovycha. Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN. Kyiv, Ukraine. 5, pp. 1-12.
- Yefremov, S. (2002). Pered sudom vlasnoi sovisty. Hromadska y politychna robota V. B. Antonovycha / Yefremov, S. (2002). Vybrane: Statti. Naukovi rozvidky. Monohrafiï / uporiad., peredmov a ta prymit.: E. S. Solovei. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka, pp. 704-714.
- Yefremov, S. (2011). Shchodennyk (1.01.1895-4.02.1896). Pro dni mynuli: spohady (1876-1907) / Uporiadkuv., vstup. st. I. Hyrycha. Kyiv, Ukraine: Tempora.
- Zashkilniak, L. [Retsenziia] (1999): Novyi pohliad na ukrainsku istoriohrafiiu XIX – pochatku XX stolittia: V. V. Vashchenko. (1998). Lektsii z istorii ukrainskoi istorychnoi nauky druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (M. I. Kostomarov, V. B. Antonovych, M. S. Hrushevskiy). Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy derzhuniversytet, Ukrainskyi humanitarnyi ohliad. Kyiv, Ukraine: 1, pp. 13-23.
- Il'in, E. P. (2009). Psihologija tvorchestva, kreativnosti, odarennosti. Sankt-Peterburg, Russian Federation: Piter.
- Ivanytska, S. (2018). Publitsystychna spadshchyna Serhiia Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets XIX st. – 1920 rik): monohrafiia. Kherson, Ukraine: Helvetyka.
- Ivanytska, S. (2013). Ukrainska liberalno-demokratychna elita kintsia XIX – pochatku XX st. v postradianskii humanitarystyti: istoriohrafichni zdobutky ta metodolohichni innovatsii. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Kyiv, Ukraine. 23, pp. 284-316.
- Ivanytska, S., Yermashov, T. (2013). Postat Serhiia Yefremova – publitsysta v ukrainskii postradianskii humanitarystyti. Ukrainska biohrafistyka. Kyiv, Ukraine. 10, pp. 281-307.
- Ivanytska, S., Yermashov, T. (2016). Postat Serhiia Yefremova na storinkakh zhurnalu «Ukrainskyi istoryk»: studii ta dokumenty. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Kyiv, Ukraine. 26, pp. 161-181.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. I. Spr. 8074. Nekrolohy pro V. B. Antonovycha. Ark. 12-36.
- Kirzhaiev, S., Ulianovskiy, V. (1993). Shanuiuiuchy pamiat (Do istorii zbirnyka «Synu Ukrainy»). Synovi Ukrainy: Zb. statei 1906 roku na poshanu prof. V. Antonovycha (fototypne vidtvorennia). Kyiv, Ukraine: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho.
- P. Vartovi. (1906). Z ukrainskoho zhyttia. Nova hromada, 12, pp. 147-155.
- Pankova, S. Mykhailo Hrushevskiy u tvorenni natsionalnoho panteonu: vystavka pamiati Volodymyra Antonovycha (1928 rik) / Mykhailo Hrushevskiy. (2019). Studii ta dzherela. Kyiv, Ukraine: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. 2, pp. 66-95.
- Poznanskij, B. (1913). Vospominaniya. Moskva, Russian empire: Tipografija P.P. Rjabushinskogo.
- Ritser, Dzh. (2002). Sovremennye sociologicheskie teorii. Sankt-Peterburg, Russian Federation: Piter.
- Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych / uporiad. V. Korotkyi, V. Ulianovskiy. (1997). (Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Zapovit.
- Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych / uporiad. V. Korotkyi, V. Ulianovskiy. (1997). (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Zapovit.
- Syniavskiy, A. (1928). Z publitsystychnoi diialnosti V. B. Antonovycha: lystuvannia z M. F. Komarovym (1889-1891 rr.). Ukraina, 5, pp. 79-87.
- Ulianovskiy, V. I. (1995). Syn Ukrainy. (Volodymyr Antonovych: hromadianyn, uchenyi, liudyna) / Antonovych V. B. (1995). Moia spovid: vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / Uporiad. O. Todiichuk, V. Ulianovskiy. Kyiv, Ukraine: Lybid.
- Yas, O. V. (2010). Nezvychainyi pozytyvist Volodymyr Antonovych. Ukraina kriz

viky: Zbirnyk nauk. prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora V. Smoliia. Kyiv, Ukraine, pp. 863–892.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (Запоріжжя, вул. Кіашко, 16-б).

Svetlana Ivanytska, Doctor of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor, Head of the Department of Law and Social and Humanitarian Sciences of the Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies (Zaporizhzhya, Kyashko Str., 16-b).

VOLODYMYR ANTONOVYCH AS A «TEACHER ... IN LIFE AND A GENERAL MANAGER» IN SERGEY YEFREMOV'S LIFE HEARING

The article analyzes journalistic and memoir materials belonging to the outstanding literary critic, literary critic and publicist Sergei Yefremov (1876-1939) on the basis of methodological tools of social constructivism, generational history and collective memory. The figure of a prominent historian, archaeologist and political activist Volodymyr Antonovich (1834-1908) was in the focus of his attention for a long time. It is proved that the image of V. Antonovich in the categories of «sociology of knowledge» can be defined as «generalized Other» in the individual lifeworld of S. Yefremov. The urgency of the topic under consideration follows from the need for the integration of historiographical interpretations, source material and methodological developments in the field of sociology, psychology, history of mentality. The author of the article tries to draw the reader's attention to such a valuable source as personalized journalism S. Yefremov, and seeks to answer the question of how the figures of the cultural (organizational) and political stages of the Ukrainian movement of V. Antonovich constructed his jubilee image, as the commemorative canon was formed, finally, which transformations of the image occurred in the 1920s. It is concluded that in the analyzed texts of S. Yefremov the following qualities of V. Antonovich as «teacher of generations» were fixed, such as fidelity to the ideals of youth, life democracy, nobility, purposefulness, work ability, modesty, Ukrainian-centeredness, stability of spirit, ability to organically combine «science» and «politics» in their lives, the ability preach by their own example and to encourage young people to work in the nation. The evolution of S. Yefremov's views from the 1900s of journalistic writings to the academic studies of the 1920s was traced.

Key words: S. Yefremov, V. Antonovich, journalism, «generalized Other», generation, memorial practices, social constructivism.

Дата подання: 28 травня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3367496

ЮВІЛЕЇ

УДК 94(477)

Олександр Асадчев

ДО 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А. Л. МІХНЬОВА

Статтю присвячено видатному українському вченому-терапевту, доктору медичних наук, професору, заслуженому діячу науки Української РСР А. Л. Міхньову.

Ключові слова: *Анатолій Міхньов, заслужений діяч науки Української РСР, кардіолог, Українське товариство терапевтів, Київ, селище Радуль, Київський медичний інститут.*

Анатолій Львович Міхньов народився 1 липня 1909 року (18.06.1909 за старим стилем)¹ у слободі Радуль Любецької волості Городнянського повіту Чернігівської губернії (нині – смт Радуль Ріпкинського району Чернігівської області) в багатодітній родині радульського міщанина Льва Стефановича Міхньова, який працював на сплаві деревини по Дніпру та його притоках з лісових масивів Білорусі до Києва, Кременчука, Катеринослава (нині – Дніпро) та Херсона. Лев Стефанович разом з дружиною Анастасією Артемівною виховував одинадцятьох дітей – восьмирих синів та трьох доньок; Анатолій був наймолодшим серед них².

Сім'я Міхньових не була заможною, тому змалечку він мав певні обов'язки, допомагав матері в хатніх справах, по домашньому господарству, навчався у батька важкій справі – зв'язуванню лісоматеріалів у плоти.

Залишившись сиротою в дитячому віці, Анатолій з 13-ти років розпочав трудову діяльність робітником артглі працівників Радульського союзу спеціалістів по зв'язуванню та сплаву лісоматеріалів, яка виконувала роботи за договором з «рауполсплавом» Середньо-Дніпровського району Управління уподніпросплаву³.

Відмінно навчаючись у Радульській семирічній школі, Анатолій щоліта працював

1 Метрична книга Радульської єдиновірської церкви Покрова Пресвятої Богородиці, 1909 р. // Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 2081. Арк. 111 зв.

2 Сповідний розпис Радульської єдиновірської церкви Покрова Пресвятої Богородиці, 1914 р. // Держархів Чернігівської обл. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 460. Арк. 49 зв.

3 Управління уподніпросплаву – Управління уповноваженого з проведення сплаву дров і лісоматеріалів у Дніпровському басейні, до складу якого входили «рауполсплави» (районні уповноважені): Середньо-Дніпровського району, розташовувався в м. Києві та Верхньо-Дніпровського району – в м. Гомелі, а також сплавні контори. Уподніпросплав підпорядковувався Головному лісовому комітету (Головліському), утвореному відповідно до постанови Раднаркому РРФСР від 27 грудня 1918 року «Про заснування Головного лісового комітету», на який покладалося керівництво всією лісовою промисловістю і заготівлею деревного палива в країні. Головліском був наділений надзвичайними повноваженнями, аж до мобілізації тяглової сили і людей, з метою запобігання паливній кризі в країні. У 1921–1922 рр. нагляд за організацією сплаву деревини у Дніпровському басейні здійснювало також Управління лісової промисловості України «Укрліском».

на лісосплаві. Згодом він стає плотогоном Радульської сплавної дільниці тресту «Українліс». Його заробіток, а тоді плотогони за свою роботу отримували і гроші, і продовольчий пайок, був значною допомогою великій родині. Важке дитинство заклало підвалини працелюбності, старанності, допитливості, наполегливості, цілеспрямованості.

У 1929 році Анатолій Львович вступив до Київського медичного інституту. За час навчання виявив хист до наукових досліджень. У 1933 році після закінчення інституту був направлений на наукову роботу та зарахований до аспірантури під керівництвом Миколи Дмитровича Стражеска. У 1936 році захистив кандидатську дисертацію. Науково-педагогічну діяльність розпочав на посаді асистента кафедри факультетської терапії Київського медичного інституту, в 1939 році йому присвоїли вчене звання доцента. Одночасно він працював в Українському інституті клінічної медицини, здобуваючи клінічний досвід з лікування захворювань внутрішніх органів⁴.

Того ж року одружився зі студенткою Київського медичного інституту Єлизаветою Михайлівною Назаренко, яка згодом стала лікарем. 25 лютого 1940 року в них народився син Володимир.

На другий день після вторгнення військ нацистської Німеччини на територію СРСР 23 червня 1941 року Анатолій Львович був мобілізований Кіровським райвійськкоматом м. Києва на фронт. Працював начальником медичного відділення – провідним терапевтом евакуаційного госпіталю 3420⁵, заступником начальника лікувальної частини військового госпіталю 4716. Демобілізувався в 1944 році у званні майора медичної служби. Наказом командувача Калінінським фронтом від 25.07.1943 №733 нагороджений орденом Червоної Зірки⁶.

*А. Л. Міхньов серед працівників евакогоспіталю 4716
(у другому ряду в центрі). 1943 р.⁷*

4 Краткие вехи биографии А. Л. Михнева // Аптека. 2009. № 23 (694). С. 14. URL: <https://www.apteka.ua/article/8705> (дата звернення 08.05.2019).

5 Евакогоспіталь 3420 Південного, Південно-Західного, Калінінського та Першого Прибалтійського фронту у період з 10.07.1941 по 22.10.1941 та з 05.02.1942 по 01.12.1943 входив до складу Діючої армії Збройних сил Союзу РСР, у грудні 1943 року перейменований у евакогоспіталь 4716, який перебував у складі Діючої армії з 01.12.1943 по 26.02.1944 та з 31.07.1944 по 09.05.1945. Див.: «Перечни соединений, частей и учреждений Советской Армии со сроками вхождения их в Действующую армию» // Части и учреждения медицинской службы. 1. Госпитали. Часть 4. URL: http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_28_04.html; Часть 5. URL: http://www.teatrskazka.com/Raznoe/Perechni_voisk/Perechen_28_05.html (дата звернення 08.05.2019).

6 Нагородний аркуш А. Л. Міхньова // Подвиг народа. URL: <http://podvignaroda.ru/?id=17848109&tab=navDetailDocument> (дата звернення 08.05.2019).

7 Історія інституту // «ННЦ «Інститут кардіології ім. академіка М. Д. Стражеска» НАМН

У 1944 – 1949 роках Анатолій Львович працював доцентом Київського медичного інституту. У 1949 році захистив докторську дисертацію на тему: «До питання щодо порушення тканинного вуглеводного і білкового обміну при хворобах печінки». Наукові результати, отримані ним під час проведення досліджень та підготовки дисертації, сприяли розвитку вітчизняної науки гепатології.

У 1949 році А. Л. Міхньов обіймає посаду заступника директора з наукової роботи Українського науково-дослідного інституту клінічної медицини. У 1950 році за рішенням Вищої атестаційної комісії СРСР йому присвоюють учене звання професора. З 1952 по 1970 рік він директор Українського науково-дослідного інституту клінічної медицини імені академіка М. Д. Стражеска (нині – «Національний науковий центр «Інститут кардіології імені академіка М. Д. Стражеска» Національної академії медичних наук України»).

Результати своїх наукових досліджень та клінічних розробок А. Л. Міхньов виклав у близько 200 наукових працях, з яких 8 монографій. Під керівництвом видатного вченого виконано 15 докторських і 22 кандидатські дисертації. Його учнями були: академік Л. А. Пиріг, професори Б. М. Безбородько, В. П. Безуглий, І. М. Ганджа, Н. А. Гватуа, М. С. Говорова, В. А. Горчаков, В. М. Дзяк та інші. Його інтелект, енергійність, вірність науці, висока порядність і чуйність служили й будуть служити прикладом для багатьох поколінь майбутніх лікарів-терапевтів.

Володіючи неабиякими організаторськими здібностями, Анатолій Львович виконував велику науково-організаційну роботу. Очолював правління Українського товариства терапевтів і товариства терапевтів м. Києва, був членом президії Всесоюзного товариства кардіологів, членом комісії з кардіології Академії медичних наук СРСР. Також він не залишався осторонь громадської діяльності, зокрема, обирався депутатом Київської міської ради депутатів трудящих, працював заступником головного редактора журналу «Врачебное дело»⁸.

За досягнення в галузі медицини А. Л. Міхньов удостоєний звання заслуженого діяча науки Української РСР, нагороджений орденом Леніна, двічі орденом «Знак Пошани», а також медалями Союзу РСР.

Помер 03 жовтня 1970 року в Києві на 62-му році життя. Похований на Байковому кладовищі⁹.

Його ім'ям названо одну з центральних вулиць селища Радуль, де й досі стоїть будинок, в якому з 1909 по 1928 рік жив Анатолій Львович.

У місті Києві та селищі Радуль на будинках, де жив А. Л. Міхньов, встановлені меморіальні дошки. Меморіальна дошка також встановлена на будинку Інституту кардіології імені академіка М. Д. Стражеска.

Меморіальна дошка на будинку в м. Києві, де жив А. Л. Міхньов

Меморіальна дошка на будинку, у якому жив Міхньов А. Л., смт Радуль, вул. Міхньова, буд. 23

України. Офіційний сайт. URL: <https://strazhesko.org.ua/istoriya/> (дата звернення 08.05.2019).

⁸ Нині назва журналу «Лікарська справа – Врачебное дело».

⁹ Человек большой жизненной энергии: 100-летний юбилей кардиолога А. Л. Михнева // Український медичний часопис: наук.-практ. загальномед. журн. / Нац. мед. акад. післядиплом. освіти ім. П. Л. Шупика. Київ: ТОВ «Моріон». 2009. № 3 (71). С. 6–8.

Справу Анатолія Львовича гідно продовжив його старший син Володимир Анатолійович, який у 1963 році з відзнакою закінчив Київський медичний інститут, у 1966 році – аспірантуру при кафедрі патологічної фізіології Київського медичного інституту, з 1989 року він професор кафедри. Нині – головний учений секретар НАМН України (з 1997 р.), член Президії НАМН України, член-кореспондент НАМН України, професор, доктор медичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки; кавалер ордена «За заслуги» III ступеня та ордена «Преподобного Агапіта Печерського» II ступеня; член правління Українського товариства патофізіологів; професор кафедри патологічної фізіології Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця МОЗ України¹⁰.

Кожна людина має свою долю. Одну досить швидко забувають, іншу – якийсь час пам'ятають. І лише небагатьом випадає залишитися у «великому часі». Є всі підстави стверджувати, що Анатолій Львович Міхнов належить до останніх. Українська медична спільнота високо цінує його внесок у розвиток вітчизняної медицини. А земляки в Радулі зберігають теплі спогади про нього й донині, адже він ніколи й нікому не відмовляв і допомагав у разі потреби.

References

1. Metrychna knyha Radulskoyi yedynovirskoyi tserkvy Pokrova Presvyatoyi Bohorodytsi, 1909 r. // Derzh. arkhiv Chernihivskoyi obl. F. 679. Op. 10. Spr. 2081. Ark. 111 zv.
2. Spovidnyy rozpys Radulskoyi yedynovirskoyi tserkvy Pokrova Presvyatoyi Bohorodytsi, 1914 r. // Derzh. arkhiv Chernihivskoyi obl. F. 679. Op. 1. Spr. 460. Ark. 49 zv.
3. Kratkye vekhy byohrafyy A. L. Mikhnova // Apteka. 2009. № 23 (694). S. 14. URL: <https://www.apteka.ua/article/8705> (data zvernennya 08.05.2019).
4. Nahorodnyy arkush A. L. Mikhnova // Podvyh narodu. URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=17848109&tab=navDetailDocument> (data zvernennya 08.05.2019).
5. Istoriya instytutu // «NNTS «Instytut kardiologiyi im. akademika M. D. Strazheska» NAMN Ukrainy. Ofitsiynyy sayt. URL: <https://strazhesko.org.ua/istoriya/> (data zvernennya 08.05.2019).
6. Chelovek bolshoy zhyznennoy énerhyy: 100-letnyy yubiley kardyoloha A. L. Mikhnova // Ukrayinskyy medychnyy chasopys: nauk.-prakt. zahalnomed. zhurn. / Nats. med. akad. pislyadyplom. osvity im. P. L. Shupyka. Kyiv: TOV «Morion». 2009. № 3 (71). Ark. 6–8.
7. Volodymyr Anatoliyovych Mikhnov (do 70-richnoho yuvileyu) // Medychna nauka Ukrainy. 2010. № 1. Ark. 264–265. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnmu_2010_1_48 (data zvernennya 08.05.2019).

Асадчев Олександр Іванович – провідний експерт Департаменту з питань економічного розвитку та ціноутворення апарату Федерації професійних спілок України, заступник Голови президії Українського фонду пошуку «Пам'ять», член громадської ради при Державній архівній службі України, автор-упорядник «Книги Пам'яті селища Радул Ріпкинського району Чернігівської області».

Alexander Asadchev – leading expert of the Department of Economic Development and Pricing of the Federation of Trade Unions of Ukraine, Deputy Chairman of the Presidium of the Ukrainian Search Foundation «Memory», a member of the Public Council under the State Archives of Ukraine, author of the «Book of Remembrance of the settlement Radul Ripky district of Chernihiv region».

To the 110th anniversary of the birth of the outstanding scientist A. L. Mikhnov

The article is dedicated to Anatoly Mikhnov, an outstanding Ukrainian scientist-therapist, doctor of medical sciences, professor, Honored Scientist of the Ukrainian SSR, who was born on

10 Володимир Анатолійович Міхнов (до 70-річного ювілею) // Медична наука України. 2010. № 1. С. 264–265. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnmu_2010_1_48 (дата звернення 08.05.2019).

July 1, 1909 in a large family in the sloboda of Radul, Lyubetska parish of Horodnya district of Chernihiv province (now - settlement of Radul, Ripkinsky district of Chernihiv region).

Remaining an orphan in childhood, Anatoly began his labor activity at the age of 13 as a worker, then a raftsmen Radulsky rafting section of the trust «Ukrainforest». From 1929 to 1933 he studied at the Kiev Medical Institute. Since 1939 - Associate Professor of this institute. From 1941 to 1943 he worked as a leading therapist, deputy chief of the medical unit at a military evacuation hospital. In 1949, he received a doctor's degree and became the Deputy Director for Scientific Research of the Ukrainian Research Institute of Clinical Medicine named after Academician M. D. Strazhesko (now - the National Scientific Center "Institute of Cardiology named after Academician M. D. Strazhesko" of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine»). From 1952 to 1970 - Director of this institute. He is the author of more than 200 scientific works, including 8 monographs. Under his guidance, 15 doctoral and 22 candidate's theses were performed. His disciples were academician L. A. Pirig, professors B. M. Bezborodko, V. P. Bezugly, I. M. Ganja, N. A. Gvatou and others. Died A. L. Mikhnev October 03, 1970 in Kiev at the 62nd year of life. Buried at Baykovo Cemetery.

Keywords: *Anatoly Mikhnev, Honored Scientist of the Ukrainian SSR, cardiologist, Ukrainian Society of Therapists, Kyiv, settlement Radul, Kyiv Medical Institute.*

Дата подання: 15 травня 2019 р.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ НОТАТКИ

ПЕРШИЙ З РОДУ ЗАБІЛ?

Забіли – славний український козацький рід, який вписав чимало імен у скрижалі історії України. Тут знаходимо, наприклад, і відомого козацького старшину, полковника, генерального суддю й генерального обозного Війська Запорозького Петра, який народився в Борзні й прожив 109 років (1580–1691). Від першої дружини Параски він мав 6 дітей, одружився вдруге у віці 85 років на вдові Гафії Герцик, молодший від нього на 44 роки, і мав від неї сина Івана та дочку Феодору. Можна згадати 13 борзнянських сотників Забіл; поета Віктора Забілу, друга Тараса Шевченка і автора пісні «Гуде вітер вельми в полі»; дитячу поетесу Наталю Забілу; скульптора Пармена Забілу; співачку й дружину художника Врубеля – Надію і багатьох інших. Протопластом (родоначальником) цієї славної династії вважають Михайла Забілу, який жив у другій половині XVI ст. До речі, відзначимо, що слово «забіла» має коренем слово «біл» («білити», «забілювати» тощо). У польській мові словом «pabiał» означають молочні продукти (молоко, сметану), якими забілюють борщі чи каву. Інколи це слово в польській мові означає яйця.

Однак є ще один Забіла, який жив у XV–XVI ст. Це Досифей Забіла (бл. 1470–1544), єпископ Крутицький, Сарський і Подонський РПЦ. На жаль, не відомо, яким було його світське ім'я і взагалі життя раннього періоду. У літературі йому приділялося небагато уваги й лише останнім часом вийшла монографія архімандрита Макарія (Веретенникова), присвячена св. московському митрополиту Макарію та його сподвижникам (Архимандрит Макарий (Веретенников). Святитель Макарий митрополит Московский, и архиереи его времени. Москва, 2007. 525 с.). Серед останніх помітне місце належить єпископу Досифею.

Його батьками були Петро та схимниця Улита (вона прийняла чернецтво, мабуть, по смерті чоловіка), а серед інших шести членів роду, вписаних у Синодик, п'ятеро були священиками й ченцями. Деякі автори ототожнюють Досифея з племінником святого Йосифа (Саніна) Волоцького (останній був лідером йосифлян – панівного напрямку в тогочасній РПЦ, до якого входив монах Філофей – популяризатор теорії «Москва – третій Рим»), старцем Досифеєм (Топорковим). Відомий історик О. Зимин заперечує це, вважаючи Досифея прихильником Йосифа Волоцького та йосифлян.

Де народився й жив спочатку майбутній єпископ, невідомо. За свідченням сучасного історика Православної Церкви митрополита Мануїла (Лемешевського), є дані, що Досифей керував певний час Києво-Печерською лаврою. Логічно припустити, що він був родом з України, вірогідно з Чернігівщини, яка в ці часи (XV–поч. XVI ст.) була ареною боротьби між Великим князівством Литовським і Московською державою, а в 1503 р. її більша частина приблизно на 100 років опинилася під владою Москви. З цим видно пов'язана подальша доля Досифея.

23 січня 1508 р. він був поставлений московським митрополитом Симоном на єпископа Крутицького. До того він був ігуменом Троїце-Сергієвої лаври, тільки немає згоди дослідників щодо того, коли саме. Одні вважають, що це відбулося в 1506–1507 рр., інші (П. Строєв) відносять це до 1445–1446 рр. Останнє є маловірогідним і, очевидно, ім'я Досифей мали два різних ігумени, котрі належали до різних поколінь. У 1509 р. Йосиф Волоцький мав конфлікт з новгородським архієреєм Серапіоном, і Досифей був одним з тих, хто розглядав цей конфлікт. У 1511 р. митрополит Симон помер і був похований в Успенському соборі Кремля. Єпископ Досифей брав участь у відспівуванні покійного владики. Потім (27 липня) він брав участь у нареченні, а 3 серпня – в інтронізації симонівського архімандрита Варлаама в московські митрополити. У 1515–1521 рр. він освячував ряд новозбудованих хра-

мів у Москві й, зрозуміло, в Крутицях (храм Успіння Пресвятої Богородиці, Різдва Пресвятої Богородиці та ін.) У червні 1518 р. він очолював у Москві хресні ходи, щоб припинилися тяжкі зливи, які загрожували неврожаєм. Важливо, що в цій хресній процесії несли ікони Спаса Вседержителя та Володимирської Божої матері, тієї самої київської ікони, яку захопив у XII ст. завойовник Києва суздальський князь Андрій Боголюбський і вивіз у Володимир на Клязьмі. 15 вересня 1520 р. було ухвалено щорічно здійснювати в цей день в Москві хресні ходи.

Після того, як московським митрополитом став Даниїл (1515–1522), єпископ Досифей брав участь у клопотанні перед великим князем Васиєм III за вельмож, котрі потрапили в немилість. Відома його участь у клопотанні за князів Василя Шуйського (1522), Івана Воротинського (1525) та Федора Мстиславського (1531). Але не тільки добрі діла можна записати на conto єпископа Досифея.

У 1525 р. відбувся суд над св. Максимом Греком, видатним церковним та культурним діячем, критиком московської автокефалії. На Соборі були присутні Василій III з братами, митрополит Даниїл з усім духовенством. Єпископ Досифей не просто брав участь у Соборі, але й допитував святого від імені митрополита. Св. Максим Грек був засланий тоді в Йосифо-Волоколамський монастир. А коли в 1531 р. відбувся повторний суд над ним, то Досифей знову виступає як один з учасників розправи. Зокрема, його цікавили звинувачення святого в тому, що московські митрополити ставляться без благословення Вселенського (Константинопольського) патріарха. У той же час Досифей відіграв важливу роль у справі розлучення Василя III із Соломонією Сабуровою (на це не давав згоди Вселенський патріарх) і укладенні його нового шлюбу з Оленою Глинською (матір'ю Івана IV), через що був у милості великого князя.

3 вересня 1532 р. він разом з митрополитом та іншим духовенством освятив Вознесенську церкву в селі Коломенському, збудовану в зв'язку з народженням спадкоємця – майбутнього царя Івана IV. Коли ж Василій III помер, то Досифей брав участь у його відспівуванні. У малолітство Івана IV в 1537 р., коли почався бунт князя Андрія Старицького, Олена Глинська посилала єпископа Досифея з листом митрополита Даниїла до князя Андрія, схиляючи його до приїзду в Москву, а в разі його відмови погрожувала церковною клятвою. До цього часу відноситься й зустріч єпископа Досифея із св. Макарієм, майбутнім московським митрополитом. У 1539 р. Досифей брав участь у нареченні та інтронізації нового московського митрополита Йоасафа, а в 1542 р. – його спадкоємця св. Макарія. Взагалі за 36 років свого архієрейства він брав участь у інтронізації чотирьох предстоятелів РПЦ. 2 лютого 1544 р. єпископ Досифей помер і був похований у Крутицях у крипті під храмом Воскресіння Христового.

Але який стосунок має єпископ Досифей до козацького роду? На жаль, джерела не дають відповіді на це питання. Теоретично єпископ міг мати спорідненість з протопластом роду, бути його батьком, дідом, родичем... Міг належати й до іншої гілки роду. Таким чином, це питання є відкритим. Але той факт, що з роду Забіл вийшов архієрей, який відіграв помітну роль у церковному й політичному житті Московської держави першої половини XVI ст., є важливим для дослідників генеалогії та краєзнавців Чернігівщини.

Юрій МИЦИК

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Каталог печатных книг Музея украинских древностей В. В. Тарновского. Составленный в 1901 году М. Н. и Б. Д. Гринченко // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів. – 2018. – Вип. 19 (спец. вип. 2). – Ч. 1. – 298 с.; Ч. 2. – 226 с.

Від середини XV ст., коли побачила світ Біблія, видрукована Й. Гутенбергом, і майже до кінця XX ст. європейська спільнота визнавала пріоритет книги як основи цивілізації, духовного, культурного, наукового, освітнього розвитку, запоруки найвищого інтелектуального злету, шляху досягнення людством суттєвого поступу в матеріальному плані та моральному вдосконаленні. У XVIII та XIX ст., принаймні, в колах освічених людей домінували подібні оцінки, а звідси й прагнення до створення приватних бібліотек. Хоча книжковий світ у XX ст. став зазнавати потужних ударів з боку інших претендентів на роль головного вчителя життя, але вищезазначена тенденція продовжувала зберігатися. Всесвітньовідомий письменник Умберто Еко зізнавався в одному зі своїх романів, що, прилучившись до читання в дитинстві, «протягом усього свого подальшого життя я так ніколи й не вийшов зі своїх книг». Але книжників стає помітно менше. Сумом просякнутий вірш сучасного українського письменника Володимира Базилевського, котрий двічі як мотто й заголовок використав слова відомого українського історика Ярослава Дашкевича: *«Книжки моєї книгозбірні – / моя утіха й ревний жаль»*. На думку поета, саме вони *«Тримують стрій в пільмі содому»*, але й *«На дотик пальців ждуть терпляче, / на блиск очей, на серць Гольфстрім. / Якщо, прощаючись, заплачу, / то плач належатиме їм»*.

Поза цим, можливо, надто пафосним вступом все-таки важко зрозуміти, що зробили співробітники Чернігівського історичного Музею, коли вирішили здійснити факсимільне видання каталогу бібліотеки В. Тарновського, котра разом з колекцією українських старожитностей згідно з заповітом власника передавалася як дар Чернігівському губернському земству. Ця історія всебічно висвітлена в працях багатьох авторів. Але хотілося б зауважити, що прийняття щедрого дарунка відбувалося не просто: праві земці демагогічно заявляли, що селянам не вистачає хліба, а ви хочете покласти на них ще й утримання музею, який їм абсолютно не потрібний і байдужий (про низькі тарифи на газ ще не чули, а то б і їх використали як аргумент). Утім, за сприяння тодішнього губернатора перемогли ті сили, які розуміли значення колекції, і постав один з кращих музеїв України, а ймовірно, й усієї Східної Європи. Б. Гринченко свого часу так визначив його цінність: *«Ні, сей музей – не чернігівського земства власність, а всього українського народу. Через те він мусить бути під контролею усього громадянства. [...] Тільки так чинячи збережемо ми наш скарб і передамо його потомкам цілий, ще й побільшений»*.

У вступі до спецвипуску «Скарбниці...» зазначено, що «оголошуючи 2018 рік Роком В. Тарновського, музей вирішив відновити справедливість і щодо В. В. Тарновського, і щодо Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни Грінченків і видати Каталог» [Ч. 1, с. 3]¹.

Подружжя Грінченків дійсно зробило все можливе для примноження слави й цінності Музею, підготувавши 3 каталоги експонатів і книг. Борис Грінченко був, крім усього іншого, завзятим книголюбом. Його біограф А. Погрібний, окресливши іпостасі цієї потужної особистості: перекладач; поет; прозаїк; драматург; літературний критик та літературознавець; педагог; мовознавець-лексикограф; фольклорист і етнограф; публіцист; журналіст; видавець, визначив і внутрішній стержень його багатогранної діяльності: *«Апологетична відданість національно-відроджувальній*

¹ Тут і далі у квадратних дужках, посилання на рецензоване видання.

праці...». У 1899 р. губернська земська управа відрядила Б. Грінченка до Києва описувати колекцію В. Тарновського, навіть після звільнення з посади секретаря управи він продовжував цю роботу. М. Грінченко повністю поділяла погляди й захоплення свого чоловіка й могла позмагатися з ним у працездатності. Каталог бібліотеки створювала, тобто писала вона: у виданні маємо змогу не тільки побачити почерк цієї непересічної жінки, але й відчуті її душу. М. Грінченко відповідально поставилася до своєї місії й ретельно нотувала назви книг, вихідні дані, кількість екземплярів, вказувала на дедикації тощо.

Книгозбірня, що входила до колекції В. Тарновського, стосувалася переважно минулого та сучасного України (україністики, як сказали б нині). М. Грінченко в передмові до Каталогу так схарактеризувала її тематичну спрямованість: «Бібліотека друкованих книг Музею складається із книг, які або за мовою, або за змістом відносяться до Малоросії» [Ч. 1, с. 9]. Можливо, сучасного читача дещо покоробить термін «Малоросія», але двотомний Каталог планували видати, а назву «Україна» цензура б не пропустила. М. Грінченко була призначена завідувачкою Музею, проте губернатор відхилив її кандидатуру, і родина Грінченків змушена була виїхати з Чернігова. Праця їхня не пропала: Каталог друкованих видань 117 років перебував на обліку в Музеї як цінний експонат, яким користувалися дослідники. Фото сучасного вигляду двотомника вміщені у спецвипуску, у вступі дається детальний зовнішній опис та структура посторінкових записів.

Усього було обліковано 2432 видання різними мовами. Це книжки, брошури, збірники наукових праць, а також журнали, вирізки з газет, відбитки з часописів, збірники нот. Цю друковану продукцію об'єднувала українська тематика, навіть коли йшлося про казки Г.-Х. Андерсена. І нині їхні назви, перекладені українською мовою М. Стариченком, звучать так зворушливо: «Дівчатко з сірниками», «Погане вутятко», «Трояндовий ельф», «Янгол» – йдеться про відбитки з книги, яка побачила світ у Києві у 1873 р., оздоблена портретом автора й 11 малюнками роботи художника М. Мурашка [Ч. 1, с. 48–49]. У бібліотеці В. Тарновського зберігалося 10 відбитків популярних казок, а це означає, що попит на україномовну книжку реально існував. Більше того, якщо великий за обсягом, майже в 400 сторінок, том не кожна родина могла придбати, то видані тоненькими книжечками 1–3 казки були доступними всім.

Звичайно, бібліотека казками не обмежувалася. Упорядники каталогу розподілили всю літературу на 14 відділів. У датованій 1902 роком передмові М. і Б. Грінченків кожний відділ отримав назву, поруч зазначено загальну кількість книжок чи іншого виду друкованої продукції. Дещо більше написано про 77 книг, що увійшли до першого розділу. Це стародруки – книги духовного та історичного змісту, що виходили переважно в українських друкарнях до XIX ст. Найбільші за кількістю літератури відділи – красного письменства («изыщная словесность», 558 одиниць зберігання) та відділ IV-ий. Упорядники об'єднали в ньому історію, історію літератури, біографії та критику, зафіксувавши 641 одиницю. До наступної частини спецвипуску увійшли матеріали V–XIV відділів. Крім останнього відділу, куди вписали 4 книги, що «випадково» опинилися в бібліотеці, і не стосуються України [Ч. 1, с. 15], найменшими за кількістю літератури виявилися відділи довідників (13 номерів), підручників (16) та «мистецтва, ремесла, промислів і сільського господарства» (19 номерів). Значно більший інтерес у збирача бібліотеки викликали «соціологія, економіка, статистика» (272 номери). Сюди ж потрапила й література, присвячена звільненню селян від кріпосної залежності. Упорядники особливо підкреслили, що цей підрозділ складається з видань, які розпочав збирати батько засновника Музею, який сам брав активну участь у практичних заходах з ліквідації кріпацтва в Полтавській та Чернігівській губерніях [Ч. 1, с. 10–11]. Згідно з волею засновника Музею упорядники виокремили один іменний відділ – Тараса Шевченка: це творчий доробок Кобзаря, спомини про нього, праці біографічного характеру, ноти та каталоги [Ч. 2, с. 179–220]. 248 одиниць зберігання тематично згруповані.

Одним словом, подружжя Грінченків створило унікальний документ довідкового характеру, систематизувавши друковані видання, котрі збирали два покоління родини

Тарновських. Навряд чи на Наддніпрянській Україні знайшлася б ще одна бібліотека, де україністика була б представлена так широко й різнобічно.

Доля унікального книгозібрання оповита таємницею. Готуючи факсимільне видання, співробітники Музею імені В. Тарновського Є. Ногін та І. Ситий виявили у книжковому фонд музейної бібліотеки та фондах музею відповідно 207 та 49 одиниць зберігання з тих, що зазначені в Каталозі [Ч. 1, с. 4]. Усіх, хто зацікавиться виданням, заінтригує питання, куди ж поділися книги та й інші видання, які ретельно описувалися й зберігалися в Музеї.

Оскільки тривалий час рукописний каталог використовувався у Музеї як обліковий документ, то на його сторінках збереглося чимало позначок. Деякі засвідчують передачу видань науковим закладам УСРР (наприклад, Інституту Шевченка у 1933, 1935 рр.). Але абсолютна більшість книг зникла безслідно. У принципі можна собі уявити, як це відбувалося. С. Білокінь, посилаючись на маловідомі джерела, переконливо показав, як органи радянської влади грабували музеї. Директор Чернігівського історичного музею М. Вайнштейн захищав як міг експонати, призначені для вилучення, але сила була не на його боці. Для нової влади Василь Тарновський був поміщиком, експлуататором, буржуазним націоналістом, а не видатним поціновувачем і збирачем артефактів української культури, щедрим меценатом, патріотом. Для більшовиків не мали значення умови його заповіту, тим більше, що й земства як інституція були ліквідовані. За тих часів радше варто дивуватися, яким чудом уціліли деякі унікальні видання. І оскільки дива таки трапляються вкрай рідко, то можна припустити, що книги та й інші цінні експонати якимось рятували співробітники музею, котрі знали справжню їхню вартість, а не тільки ціну в рублях.

До речі, і на цьому варто особливо наголосити, до праці М. і Б. Грінченків сучасні упорядники зробили одне дуже суттєве доповнення: вони вказали на інвентарні номери збережених книг. Достатньо навести один факт: у бібліотеці є примірник книги князя М. Цертелєва (Цертелі) «Опыт собрания старинных малороссийских песней». Цьому збірнику нині виповнюється 200 років: його видали в С.-Петербурзі у 1819 р. Кожний, хто поцікавиться, які ще раритети знаходяться в Музеї, може знайти ці дані в спецвипуску «Скарбниці...».

Робота з підготовки до друку бібліотечного каталогу колекції В. Тарновського, надихнула співробітників Музею на подальші пошуки слідів втрачених книг. Передмова закінчується короткою, але красномовною фразою: «Дослідження книжкового зібрання В. В. Тарновського триватиме й надалі» [Ч. 1, с. 4], то ж є надія, що список уцілілих книг цього зібрання з часом поповниться новими назвами або, принаймні, буде з'ясована доля видань.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон : Гельветика, 2018. 596 с.

Рецензована монографія є своєрідною підсумовуючою працею авторки за останнє десятиріччя. Першим узагальнюючим кроком можна вважати її книгу «Українська ліберально-демократична еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття» (Запоріжжя: «Просвіта», 2011), що містить сюжети про громадівський рух на Наддніпрянщині, Одеську українську громаду, Українську Радикально-Демократичну партію, ідейні концепції в середовищі українських інтелектуалів, ставлення до федеративних ідей та мовного питання. Вона висвітлює також, крім діяльності С. Єфремова у царині журналістики, публіцистичну спадщину й суспільно-політичну діяльність інших ключових постатей національно-визвольного руху ліберального напрямку: П. Стебницького, М. Славінського, О. Саліковського, І. Лучицького, М. Грушевського, В. Беренштама, М. Біляшівського, М. Василенка та ін.

Писала про взаємини С. Єфремова з визначними науковцями та громадсько-політичними діячами кінця XIX – початку XX ст., довела, що С. Єфремов створив разом зі своїми однодумцями в громадській роботі коло людей, що мали спільне думання й суспільну дієвість. На рівні джерелознавчого осмислення цієї проблеми опублікувала низку статей, в яких простежуються рефлексії Сергія Олександровича на твори та громадську працю О. Кониського, М. Драгоманова, кирило-мефодіївців, Б. Кістяківського, М. Коцюбинського та інших. Ця попередня ґрунтовна праця дозволила авторці дослідити публіцистичний спадок С. Єфремова в порівняльному контексті. Помітно, що С. Іваницьку цікавить передусім його творчість, яка носила історіознавчий характер.

Джерелами для вивчення теми послуговували публіцистика, мемуари, щоденники, епістолярій, автобіографії, некрологи, архівні документи з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ, Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, Центрального державного історичного архіву України в Києві, Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького, Державного архіву Російської федерації, збірники документів, фахові студії. Таким чином, можна зробити висновок, що авторський задум втілено на підставі широкої джерельної бази.

Авторка системно підійшла до своєї роботи. На увагу заслуговують вагомі практичні результати дослідження, що полягають у розширенні джерельної бази єфремовознавства й історіографічного узагальнення наявної літератури з проблеми. Праця С. Іваницької становить переконливий досвід результативного використання сучасної методології для найуспішнішого досягнення мети полідисциплінарного дослідження. Методологія, що базується на концепціях та дослідницькому інструментарії «соціології знання», колективної пам'яті, «місць пам'яті», «біографії поколінь», «інтелектуальної історії», дозволила комплексно й всебічно розкрити наукову проблему, представити роботу, що є суголосною викликам модерного історіописання. Авторка продемонструвала досконале володіння термінологією сучасного соціогуманітарного дискурсу, водночас значно розширюючи та верифікуючи систему понять та термінів вітчизняної історіографії. С. Іваницька вивчає С. Єфремова – одного з лідерів національно- демократичного руху, крізь популярну в західному світі теорію епістемологічного конструктивізму. Використовуючи методологічні наробки соціологів П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, Світлана Григорівна намагається відтворити систему конструювання суспільної дійсності чільними представниками українського руху через соціальні зв'язки С. Єфремова. У мережевому світі національного відродження в середовищі української інтелігенції С. Єфремов відігравав, безперечно, одну з провідних ролей. Його вплив і значення порівнюється з такими велетнями національного руху, як Михайло Грушевський, Євген Чикаленко, Олександр Кониський, Володимир Антонович. Запропонована Світланою Григорівною метода дозволяє сьогодні дослідникам краще розібратися в складнощах функціонування соціальної структури, котру ми окреслюємо

як український національно-визвольний рух, а також краще зрозуміти досягнення й недоліки процесу національного відродження. Зокрема, С. Іваницька спирається на поняття «значущого Іншого» та «узагальненого Іншого» для дослідження феномену діяльності спільноти людей, які посвячують себе громадській праці на ниві зміни свідомісних пріоритетів у широкому загалі людності, засвоєння ними цінностей модерної української нації. Авторка присвячує багато уваги вписуванню в модель «значущого Іншого» тієї чи іншої фігури в «життєвій ситуації» та публіцистичному доробку С. Єфремова й робить це доволі органічно.

У монографії С. Іваницька зробила спробу з'ясувати місце С. Єфремова в творенні історіософської української традиції, яка вибудовувала новий «національний міф», що разом з працями його сучасників став ідеологічною підвалиною для доби Української революції 1917–1921 років. С. Єфремов був тим творцем, який «винаходив традицію» національного дискурсу, творив «місця пам'яті». Великий демократ і народник С. Єфремов створював концептуальні основи використання біографій визначних осіб для виховання модерного типу українця. С. Єфремов подавав у своїх публіцистичних працях українцям ціннісні пріоритети суспільної культури. Це переконливо показано в дослідженні авторки. Отже, в цьому напрямі єфремовознавства С. Іваницька створила нову дослідницьку нішу. До неї на С. Єфремова дивилися або як на літературознавця і критика, або як на громадського діяча. Авторка, усвідомивши це наявне протиріччя в гуманітарних студіях, запропонувала принципово інший погляд на проблему, вдало вирішила її та показала нам «іншого» Сергія Єфремова, ту несподівану іпостась, яка є актуальною для дослідження історичних персонажів у світі. Вона намагалася представити С. Єфремова як творця нового ментального культурного типу модерного українця через ставлення до ключових постатей українського суспільного життя. Цей новий модерний українець принципово відрізнявся від традиційного малороса ХІХ ст. своїм відношенням до цивілізаційної відмінності власної національної культури від культури російської імперської.

С. Іваницька у монографії виокремила шість структурних одиниць-розділів. Перший розділ «Спадщина Сергія Єфремова на перетинах століть» [С. 33–119]* традиційно відведено на історіографію єфремовознавства. Як свідчить цей розділ, авторка виявила себе ґрунтовним знавцем величезної бібліографії про С. Єфремова – маємо докладний і розгорнутий історіографічний аналіз літератури із зазначеної проблематики. Окремий параграф присвячений публікаціям на шпальтах журналу «Український історик» [С. 91–101], фактично єдиному фаховому історичному журналові на Заході, який вивчав і друкував архівні матеріали про С. Єфремова від 1960-х років до здобуття Україною незалежності. Далі авторка дослідила загальні й спеціальні праці, що присвячені проблемам ідейного зросту українського суспільства кін. ХІХ – початку ХХ ст. та місцю С. Єфремова в ідейній перебудові суспільства модерної України. Цей розділ містить також стислий, динамічно й захоплююче написаний історико-біографічний нарис життя й діяльності героя [С. 37–90]. Тема «С. Єфремов і суспільство» висвітлюється стереоскопічно, з усіма нюансами й напівтонами: партійна належність, ставлення до федеративної та самостійницької теорій українського державотворення, взаємини з сучасниками, оцінка літературних і культурних явищ доби тощо. На підставі джерел доведено вплив його праць на покоління 1890-х та 1900-х рр.

В іншому параграфі – «Образ та діяльність С. Єфремова-публіциста в пострадянській гуманітаристиці» [С. 101–119] С. Іваницька підсумувала історіографічний доробок доби «перебудови» й пострадянської гуманітаристики за 1990-ті – 2010-ті роки, коли активно стали вивчати біографічний, літературознавчий, суспільно-політичний аспекти життєдіяльності С. Єфремова.

У другому розділі «Історія поколінь» в українському національному русі в творчому доробку С. Єфремова» [С. 121–234] С. Іваницька студіювала дослідження С. Єфремовим життєвих доль, творчої й етичної спадщини генерації видатних діячів українофільської доби. Покоління 1840-х–1860-х років підготувало інтелектуальну революцію кінця ХІХ ст. Воно було попередником покоління 1880-х–1890-х, до якого належали і сам С. Єфремов, і його товариші: О. Лотоцький, В. Доманицький, Ф. Матусевський, В. Дурдуківський.

* Тут і далі у квадратних дужках покликання на рецензовану працю.

До С. Іваницької дуже мало зверталось уваги на С. Єфремова як історика громадських рухів в Україні. Авторка показала, що «Історію українського письменства» варто розглядати як фактично історичну, а не лише літературознавчу працю. А також те, що в орбіту історіознавчих праць С. Єфремова варто вносити його проникливі, історіософського звучання, статті про кирило-мефодіївців, М. Костомарова, П. Куліша, К. Михальчука, М. Комарова, М. Лисенка, В. Антоновича, О. Русова, І. Шрага та ін. Авторка монографії слушно користується концептом «покоління», розглядає С. Єфремова не поза контекстом часу, а як представника своєї генерації, людини, вихованої попередніми поколіннями українських діячів: О. Кониським і В. Антоновичем. Вона пише, що «концепт «покоління» водночас тісно пов'язаний з теорією колективної пам'яті. «Пам'ять» – не даність, а продукт еліт, соціуму. Спираючись на думку П. Нора, підкреслює, що «пам'ять окремих осіб не є в повному розумінні індивідуальною, бо кожен індивід є представником певної соціальної групи, і ця пам'ять актуалізується в думках, вчинках, діях. Тобто пам'ять виникає у процесі соціалізації особи, і зміст пам'яті визначається тим соціальним середовищем, в якому перебуває індивід» [С. 123].

С. Іваницька відзначає важливі світоглядні речі історіографічного вивчення громадського життя. Що усі українські організації ХІХ ст. були місцями, де перетиналися представники відповідних поколінь. Що ці покоління діячів були передавачами, ретрансляторами провідних ідей українського руху від старих часів до новітнього життя. Родинні осередки були ланками колективної пам'яті та носіями ціннісних характеристик суспільства. Отже, С. Єфремов як суспільний діяч не відбувся б, якби він не сприймав себе певною ланкою загальноісторичного процесу в середовищі української інтелігенції. Він був нащадком традицій Кирило-Мефодіївського братства – ранніх П. Куліша і М. Костомарова в контексті українознавчого дослідження. Водночас він не пішов дорогою пізнього П. Куліша, який ідейно порвав з Київською громадою. Київська громада була наступною фазою, фактично, наступним поколінням українського руху (тоді як П. Куліш залишився діячем «без синтезу»), діючими авторитетами якого були В. Антонович, М. Драгоманов і О. Кониський. Це друге покоління виловило наступну – «єфремовську» генерацію, яка й стала першим поколінням Нової України – України модерного часу. Трибуном цього покоління поруч з М. Грушевським став Сергій Єфремов. Про це і наголошує в другому розділі авторка монографії.

Третій розділ «Винайдення традиції» та творення «місць пам'яті» українського руху у публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова» присвячений формуванню нової «традиції», творенню «місць пам'яті» – пантеону діячів-взірців, на житті яких мало виховуватися молоде покоління українців [С. 235–359]. Формують такі своєрідні «пантеони» свята і ювілеї. І творцем цих нових «святців» був Сергій Олександрович. За допомогою своїх талановитих публіцистичних виступів він у низці публікацій за різні часи звертав увагу на ті ключові постаті, які стануть назавжди дороговказами для поколінь «нових борців» за Україну. Показово, що навіть Данило Мордовець своєю фігурою «освятив» Петербурзьку українську громаду. І в цьому його непроминальне значення для історії. «Місцями пам'яті» стають нові монументи. А для України першим пам'ятником, який встановили українці для українців, був монумент Івану Котляревському в Полтаві в 1903 р. Формотворчими для процесів «національного будівництва», і це підтверджує зроблений авторкою аналіз публіцистичних виступів С. Єфремова, були ювілеї таких діячів, як М. Лисенко, І. Франко, М. Шашкевич, І. Нечуй-Левицький. Статті С. Єфремова традиційно було прийнято розглядати як літературознавчі силуетки, а авторка дисертації дуже слушно і влучно говорить, що ще більше підстав їх розглядати як концептуальні посвяти суспільствознавчого значення цих людей, як формування дороговказів на майбутнє.

Багато місця в приватному й суспільному житті С. Єфремова відіграли Б. Грінченко і В. Доманицький. Смерть цих непересічних особистостей стала не лише особистою трагедією С. Єфремова, але й намаганням перетворити їхню смерть на майбутнє життя, залишити цих борців за українську справу зразками для наслідування для прийдешніх поколінь. Цьому мали служити пропам'ятні збірники, які зібрав зі спогадів сучасників, відредагував і видав С. Єфремов [С. 304–340]. Смерть людей, які віддали життя за ідею, і їхні життєписи мали надихати наступні шеренги громадських діячів. С. Єфре-

мов, за вдалою метафорою С. Іваницької, творив нову традицію – героїв Нового часу української історії.

С. Єфремов, як ніхто з інших своїх сучасників, став причетним до постання шевченківського комеморативного канону. І це при тому, що й Доманицький, і Ф. Матушевський, і низка інших сучасників так само були активними творцями шевченкового «міфу». Пальма першості у творенні громадського культу Т. Шевченка все одно належала С. Єфремову [С. 340–359]. І в цьому питанні авторка монографії має цілковиту рацію.

Четвертий розділ «Значущі Інші» у публіцистиці Сергія Єфремова» [С. 351–434] С. Іваницька присвячує чотирьом постатям – М. Драгоманову, Б. Кістяківському, В. Антоновичу, О. Кониському. Найбільше нам відомий С. Єфремов як прискіпливий і глибокий дослідник спадщини М. Драгоманова. Він був одним із засновників наукового драгомановознавства на межі двох століть. Для нас важливим є той факт, що С. Єфремов однаково високо оцінив як М. Драгоманова, так і його ідеологічного антипода в громадському житті – О. Кониського. Як правило, драгоманівці невисоко оцінювали культурництво та націоналізм О. Кониського, натомість критики соціалізму та космополітизму, передусім донцовського табору, були прихильниками О. Кониського й гострими критиками творчої спадщини Михайла Петровича. С. Іваницька звертає увагу на той факт, що С. Єфремов був надзвичайно об'єктивним як щодо М. Драгоманова, так і О. Кониського. Перший був ідейним навчителем його, другий «батьком» у суспільній праці в Київській громаді. Знову ж таки, В. Антонович так само був антиподом М. Драгоманова, він розділяв погляди О. Кониського на перспективи культурницької праці серед інтелігенції. С. Єфремов одним з перших показав науковій спільноті, і це відбилося на сторінках монографії, як треба оцінювати різні напрями громадсько-ідеологічної праці. Бачити передусім позитиви, а потім толерантно ставитися до негативів. Обидва були двома крилами суспільної української акції. Кожен робив свою потрібну справу.

Б. Кістяківський зацікавив С. Єфремова у зв'язку зі збільшенням російського політичного інтересу до постаті М. Драгоманова, намаганням використати нечіткі формулювання останнього щодо потреби обласної автономії в процесі реформування імперії на засадах децентралізації й парламентаризму для підпорядкування українського політичного інтересу російській національній ідеї. Сергій Олександрович дуже критично поставився до спроби привласнити М. Драгоманова окремими представниками ліволіберальної течії в російському визвольному русі. Позиція С. Єфремова цілком співпадала з оцінками діяльності Б. Кістяківського М. Грушевським. Усі ці нюанси були відчуті і вдало інтерпретовані С. Іваницькою у монографії на матеріалах публіцистики С. Єфремова.

П'ятий розділ монографії «Моделювання «ідеальних постатей» росіян із опозиційного середовища (О. І. Герцен, В. П. Обнінський)» присвячений ставленню С. Єфремова до окремих представників російської суспільної думки у зв'язку з українським питанням [С. 435–456]. С. Єфремов завжди відзначав Ахіллесову п'яту російського інтелігента – його прихований шовінізм стосовно ідеї українського національного визволення. При всьому цьому, самому С. Єфремову було притаманне залюбування російською художньою літературою та, у певному сенсі, «схиляння голови» перед «володарями дум» російської інтелігенції – «прогресивними» публіцистами В. Короленком, М. Михайловським та ін. Проте, як резюмує авторка монографії, С. Єфремов все ж таки волів вважати О. Герцена і В. Обнінського «ідеальними» російськими мислителями й діячами, принаймні, саме так він змоделивав їхні постаті й погляди у своїх пресових працях. На його думку, саме вони до кінця залишалися послідовними демократами у проблемі української політичної окремішності.

У шостому розділі «Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах критико-біографічного місячника «Книгарь» (1917–1920 роки)» С. Іваницька пише про біографістичну й культурологічну складову творчої спадщини С. Єфремова в журналі доби Української революції [С. 458–485]. За чотири роки С. Єфремов умістив у «Книгарі» 47 дописів. Це досить багато для самого журналу, якщо всього вийшло 31 число цього місячника. Отже, у середньому по 1,5 публікації на випуск. У 1917 р. надруковано 12 матеріалів Сергія Олександровича, у 1918 р. – 23, у 1919 р. – 10, у 1920 р. – 2. Відчу-

вається, що літературознавець не писав до цього журналу щось випадкове, а саме те, що вкладалося у визначені ним наперед проблеми. С. Єфремова часто критикують за висування на перше місце соціального призначення літератури, але насправді для нього була важливою передусім її націєтворча функція. Потреба української книги в добу державотворчої роботи – ще один великий тематичний інтерес С. Єфремова, який не залишився без уваги С. Іваницької. Серед періодичних видань С. Єфремов відзначав потребу журналів для інтелігенції. Він розумів, що лише вона може змінити на українську користь ситуацію в боротьбі за політичну окремішність від Росії. Отже, доробок С. Єфремова у «Книгарі» можна сприймати як певну тематичну цілість, можна побачити логічне пов'язання кожної складової частини умовних розділів його «книгарської» творчості. Навіть побіжний погляд на цю тематику дозволяє говорити про переважання суспільствознавчого компонента над літературознавчим.

Самостійну наукову цінність мають додатки (зокрема, вперше оприлюднене листування С. Єфремова з Б. та М. Грінченками, О. Лотоцьким, В. Доманицьким, О. Русовим, П. Стебницьким із Відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ) [С. 513–525]. Доречно підібрано ілюстративні додатки. Кваліфіковано структурована бібліографія, що нараховує в підсумку 944 позиції. Праця написана добротною українською мовою. У деяких місцях має навіть науково-художню вартості.

Монографічне дослідження Світлани Іваницької – це самостійна наукова праця, яка має багато цінних висновків. Авторка продемонструвала добре розуміння предмета дослідження, запропонувала новаторський понятійний апарат, вибудувала переконливу структуру роботи. Підняла велику кількість історіографічних джерел, значну епістолярну, наративну, архівну спадщину з життя і діяльності не лише Єфремова, але і його сучасників. Був опрацьований величезний пласт публіцистики Сергія Олександровича. Завдяки цій роботі українська історіографія збагатиться на компендіум знань з історіософії та теорії націєтворення України кінця XIX – початку XX ст. в царині вибудови національної ідентичності модерного часу. Як уявляється, робота С. Іваницької далеко виходить за межі традиційного біографічного дослідження. Вона дає широкий контекст суспільної історії доби передодня Української революції та має концептуально-методологічний характер. До плюсів праці варто віднести український погляд на проблему формування національної ідеології. Він послідовно проведений по всіх розділах дисертації. Також у роботі запропоновано зовсім неупереджений, об'єктивістичний ракурс, бо залучено методологічні підходи світової історіографії. Позитивним є те, що авторка не обмежується лише науковими працями, залучаючи до роботи низку науково-популярних та публіцистично-концептуальних писань істориків, друкованих у періодичних виданнях та збірниках. І це зроблено цілком слушно, бо часто-густо історіософські думки дослідника подаються у приступній формі у виданнях науково-популярного характеру.

Важко говорити про недоліки в роботі, яка є результатом багаторічних прискількивих і масштабних досліджень. Лише можна вказати на певні незначні хиби. Авторка в деяких випадках не генералізує проблеми, а намагається цитатами «переказати» думку істориків минулого. Щоправда і такий переказ має цінність, бо дає великий фактичний матеріал для читача, адже користувачеві надається цінна інформація про джерело, яке не треба додатково розшукувати. Будь-яку роботу, яка присвячена таким фундаментальним моментам історичної психології й ментальності, неможливо подати в завершеній повноті.

Можна відзначити, що варто було б розглянути критику пресових праць С. Єфремова з боку М. Хвильового та Д. Донцова, залучити до історико-біографічного аналізу інші постаті російської культури й політики, якими вони поставали у баченні С. Єфремова, наприклад, «історії життя» М. Анненського, В. Короленка, Ф. Корша, В. Лесевича, К. Рилєєва, М. Салтикова-Щедріна, О. Скабичевського, Л. Толстого, С. Южакова, П. Якубовича (джерельний матеріал для такої аналітики вже зібраний і систематизований С. Іваницькою у виданому нею в 2016–2018 рр. двотомнику персоналістичної публіцистики С. Єфремова). Але це радше можна розглядати як побажання на майбутнє.

Ігор ГИРИЧ

DOI: 10.5281/zenodo.3367526

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 26.06.2019 р. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 12,0. Обл.-вид. арк. 16,8 Тираж 300 прим. Зам. 0012.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664